શ્રી ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા

સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર

વ્યાખ્યાતા

પંડિત સુખલાલ સંઘવી

પ્રકાશક

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

૧૯૬૧

શ્રી ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા

સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર

વ્યાખ્યાતા

પંડિત સુખલાલ સંઘવી

પ્રકાશક

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

૧૯૬૧

All rights reserved by the University of Bombay

સર્વ હક્ક મુંબઈ યુનિવર્સિટીને સ્વાધીન

1961

Printed by Shri Kantilal M. Desai at the Chandrika Printery, Mirzapur Road, Ahmedabad.

and

Published for the University by Shri T. V. Chidambaran, Registrar, University of Bombay, Fort, Bombay 1.

(Title page and binding done by Bombay University Press)

પુરોવચન

જ્યારે મને ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા તરફથી એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યું, ને મેં એ સ્વીકાર્યું, ત્યારે ગુજરાતના કોઈ ને કોઈ અસાધારણ વિદ્વાન તેમ જ તેમની કૃતિઓ વિષે કાંઈક કહેવું, એવો વિચાર મને ઉદ્‌ભવ્યો. પણ કયા એક વિદ્વાનને અને તેમની કઈ કૃતિઓને લઈ વ્યાખ્યાનો આપવાં એ એક વિચારનો વિષય હતો.

આચાર્ય હરિભદ્રના પૂર્વવર્તી અને ઉત્તરવર્તી કેટલાય જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા. મારા અધ્યયન ને વિચારને અનુસરી મને એમાંના દરેકની વિશિષ્ટતા કે અસાધારણતા ભાસતી હતી, અને અત્યારે પણ એ ભાસે છે. તાર્કિક મલ્લવાદી અને એમના વ્યાખ્યાકાર સિંહગણિ ક્ષમાશ્રમણ, એ બન્નેની કૃતિઓ દર્શન અને તર્ક પરંપરામાં અનેક અજ્ઞાત મુદ્દાઓ દર્શાવે એવી સમર્થ છે. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, એ મહાભાષ્યકાર તરીકે યથાર્થ રૂપે જાણીતા છે. શૂન્યવાદી મહાયાની શાંતિદેવસૂરિ અહિંસા ધર્મના માર્મિક પુરસ્કર્તા તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે. કવિ–વૈયાકરણ ભટ્ટી, એ પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અને

આ વિદ્વાનો તો આચાર્ય હરિભદ્ર પહેલાં અને વલભી તેમ જ ભરૂચના ક્ષેત્રની મર્યાદામાં વિચરતા હોવાનું પણ જ્ઞાત છે.

આચાર્ય હરિભદ્રના ઉત્તરવર્તી અનેક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો પૈકી અત્રે તો બે–ચારનાં નામનો જ નિર્દેશ પૂરતો છે. વાદી દેવસૂરિ, આચાર્ય હેમચંદ્ર, પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મલયગિરિ અને છેલ્લે ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી: આ ગણાવ્યા તેમાંથી કોને પસંદ કરવા એ વિચારે થોડીવાર મને મૂંઝવ્યો ખરો, પણ અંતે આચાર્ય હરિભદ્રે મારા મનનો કબજો મેળવ્યો. મેં એમને આશ્રી ભાષણો તૈયાર કરવાનો નિર્ધાર કર્યો ત્યારે મારા મનમાં તેમની જે વિશિષ્ટતા રમમાણ હતી તેનાં ખાસ કારણો છે. તે પૈકી એકેકનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય લેખાય.

આ. હરિભદ્રની વિશેષતા

આચાર્ય હરિભદ્ર પ્રાકૃત–સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથો લખનાર છે, તો તે કોટીની યોગ્યતા તો આચાર્ય હેમચંદ્ર અને ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીમાં પણ છે. આ બધું છતાં આચાર્ય હરિભદ્રની વિશેષતા માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ, હું જાણું છું ત્યાં સુધી, બધી પરંપરાના ભારતીય પંડિતોથી નિરાળી અને વિરલ છે. તે વિશેષતા એટલે સાંપ્રદાયિક અનેક વિષયોના પાંડિત્ય ઉપરાંત તેમનું જે માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઊર્ધ્વગામી વલણ તેમની કૃતિઓ દ્વારા પ્રગટ થયું છે તે.

એમનું આ વલણ કઈ કઈ કૃતિમાં કેવા કેવા રૂપે આવિર્ભાવ પામ્યું છે, તે દર્શાવવા મેં તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક **शास्त्रवार्तासमुच्चय** અને **षड्दर्शनसमुच्चय** એ બે જ કૃતિઓ, અને

યોગવિષયક એમની જ્ઞાત અને લભ્ય ચારે કૃતિઓ—**योगविंशिका, योगशतक, योगबिन्दु** અને **योगदृष्टिसमुच्चय**—લઈ મારું વક્તવ્ય તૈયાર કર્યું છે. અત્રે વિશેષરૂપે એના સમર્થનમાં કાંઈ કહેવાની જરૂર જોતો નથી; અત્રે તો અધિકારી જિજ્ઞાસુ એવા ઉદાર વાચકો સમક્ષ એટલું જ નિવેદન પૂરતું છે કે તેઓ ત્રીજા અને ચોથા–પાંચમા વ્યાખ્યાનોમાં એ ગ્રંથો વિષે જે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તેને સ્વસ્થપણે વાંચે–વિચારે.

હું કેવળ પાંડિત્યની દૃષ્ટિએ આચાર્ય હરિભદ્રનો વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો ન હતો; નહીં તો તેમના અનેક વિષયોના અનેક ગ્રંથો લઈ એ દર્શાવી શકાત; પરંતુ પાંડિત્ય, વિદ્યાવ્યાસંગ અને બહુશ્રુતત્વ, એ બધું ઉપયોગી હોવા છતાં જીવનમાં એના કરતાંય ઉચ્ચતર સ્થાન નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિ અને સ્વ કે પર પંથ યા સંપ્રદાયનો ભેદ રાખ્યા સિવાય દરેકમાંથી ગુણ તારવવાની દૃષ્ટિ, તેમ જ પોતાના પંથના ન હોય એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો અને સાધકો પ્રત્યે સમજદારનું સબહુમાન ધ્યાન ખેંચાય એવી નિરૂપણ શૈલીનું છે. અને આચાર્ય હરિભદ્રમાં આ વિશેષતાઓ જેટલા પ્રમાણમાં અને જેટલી સ્પષ્ટતાથી નજરે ચડે છે, તેટલા પ્રમાણમાં અને તેટલી સ્પષ્ટતાથી બીજા કોઈ ભારતીય વિદ્વાનમાં પ્રગટ થઈ હોય તો એ એક શોધનો વિષય છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે સમન્વયની ત્રણ કક્ષાઓ સિદ્ધ કરી છે. અનેકાંતદૃષ્ટિની વ્યાપક પ્રભામાં વિકસિત થયેલ નયવાદમાં જે સમન્વયનો પ્રકાર છે તે તો આચાર્ય હરિભદ્ર પહેલાં પણ જૈન પરંપરામાં ખેડાયેલો છે. એટલે એ પ્રકાર તો સહેજે જ એમના ગ્રંથોમાં આવે. પણ બીજા બે પ્રકાર, જે એમણે ખેડ્યા છે, તે માત્ર એમની જ વિશેષતા છે. એ પૈકી પહેલો પ્રકાર એટલે પરસ્પર વિરોધી એવી દર્શન પરંપરાઓમાં

તત્ત્વજ્ઞાન કે આચાર પરત્વે માત્ર તે તે પરંપરાને માન્ય હોય એવી જે રૂઢ પરિભાષાઓ પ્રચલિત થયેલી છે—જેમ કે ઈશ્વર-કર્તૃત્વવાદ, પ્રકૃતિવાદ, અદ્વૈત, વિજ્ઞાન, શૂન્ય જેવી પરિભાષાઓ —તેમને આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાનો ઉદાત્ત અને વ્યાપક અર્થ અર્પી તે પોતાને પણ કેવી રીતે અભિપ્રેત છે એ દર્શાવ્યું છે તે. અર્થ એક જ હોય, છતાં જુદી જુદી પરંપરાઓમાં તે માટે જે જુદી જુદી પરિભાષાઓ સ્થિર થયેલી છે—જેમ કે અવિદ્યા, મોહ, દર્શનમોહ, તેમ જ બ્રહ્મ, નિર્વાણ ઇત્યાદિ—એ પરિભાષાઓ કેવી રીતે એક જ અર્થની સૂચક છે એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન તે બીજો સમન્વય.

આ અને આના જેવું બીજું ઘણુંય જાણવા જેવું પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંથી વાચકોને મળશે. જો આજના વિસ્તરતા જતા દૃષ્ટિબિંદુને નજર સામે રાખી કોઈ આચાર્ય હરિભદ્રના, ઉપર સૂચવેલ ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ અને વિશેષ તુલનાત્મક અધ્યયન કરશે તો તેણે વિદ્યાક્ષેત્રે એક બહુમૂલી ભેટ આપી લેખાશે.

આચાર્ય હરિભદ્રનું વ્યક્તિત્વ મુખ્યપણે ચાર પ્રકારે ઘડાયેલું છે: કથાકાર, તત્ત્વજ્ઞ, આચારશોધક અને યોગી રૂપે. એમનો સુપ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ **समराइच्चकहा** છે, જેના ઉપર ડૉ. હર્મન યાકોબીએ ઠીક ઠીક લખ્યું છે, અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞ એટલે તાર્કિક–દાર્શનિક તરીકે એમણે સંસ્કૃતમાં લખેલ **अनेकान्तजयपताका** અને પ્રાકૃતમાં લખેલ '**धर्मसंग्रहणी**' જેવા ગ્રંથો મુખ્ય છે. આચારસંશોધક તરીકે એમણે, એમના મનાતા **संबोधप्रकरण**માં માર્મિક સમાલોચના કરી દર્શાવ્યું છે કે ખરો સાધ્વાચાર કયો? અને યોગાભ્યાસી તરીકે એમણે **योगबिन्दु** આદિ ચાર ગ્રંથો રચ્યા છે, જે યોગ-

પરંપરાના સાહિત્યમાં અનેક દૃષ્ટિએ વિરલ કહી શકાય એવા છે.

આભારનિવેદન

મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યવસ્થાપકોએ મને નિમંત્ર્યો ન હોત તો એ યુનિવર્સિટીના હૉલમાં અનેક અધિકારી શ્રોતાઓ સમક્ષ મારા વિચાર દર્શાવવાની તક પ્રાપ્ત થઈ ન હોત, અને મારા જીવનમાં અસંભાવ્ય એવી ધન્યતા અનુભવવાનો અવસર લાધ્યો ન હોત; તેમ જ આ ભાષણો આ રીતે ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ પણ આવ્યો ન હોત. તે બદલ હું તે વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યવસ્થાપકો અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સંચાલકોનો આભાર માનું છું.

આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરતી વખતે વાચનથી માંડીને તે એ લખાયાં ત્યાં સુધી, અને ત્યાર પછી એ મુદ્રિત થાય છે ત્યાં સુધીમાં મને મારા અનેક સહૃદય વિદ્યાપ્રિય મિત્રો તરફથી જે જે સહાયતા મળી છે, તે બધાનાં નામોનો નિર્દેશ કરું તો એક ખાસી યાદી થાય. હું એ ઉપચારમાં ન પડતાં મારા હૃદયમાં એમનું જે સ્થાન અને માન અંકિત છે તેનો સંકેત કરીને જ સંતોષ માનું છું.

પરંતુ સંકેત માત્રથી સંતોષ માન્યા પછી પણ ચારેક નામનો અહીં નિર્દેશ કરવો મને અનિવાર્ય લાગે છે. કવિ–પ્રાધ્યાપક શ્રી ઉમાશંકર જોષી અને પ્રાધ્યાપક ડૉ. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી, એ બન્નેનું હાર્દિક દબાણ એવું હતું કે હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું નિમંત્રણ સ્વીકારવા લલચાયો. ભો. જે. વિદ્યાભવનના ડિરેક્ટર અને મારા સદાના વિદ્યાસખા શ્રીયુત

રસિકભાઈ છો. પરીખ તેમ જ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ડિરેક્ટર પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, એ બન્નેએ મારાં ભાષણો સાંભળી, ઘટતી સૂચનાઓ કરી છે. આ માટે હું આ ચારે વિદ્વાનોનો વિશેષ રૂપે કૃતજ્ઞ છું.

સરિત્કુંજ, આશ્રમ રોડ
અમદાવાદ-૯
તા. ૩૦મી જૂન, ૧૯૬૧

સુખલાલ સંઘવી

અનુક્રમ

વ્યાખ્યાન પહેલું — ૧ થી ૧૭

આચાર્ય હરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા

જન્મસ્થાન	...	...	૮
માતા-પિતા	...	...	૯
સમય	...	...	૧૦
વિદ્યાભ્યાસ	...	...	૧૧
ભવવિરહ	...	...	૧૪
પોરવાડ જ્ઞાતિની સ્થાપના		...	૧૭

વ્યાખ્યાન બીજું — ૧૮ થી ૩૬

દર્શન અને યોગનાં સંભવિત ઉદ્ભવસ્થાનો; તેનો પ્રસાર; ગુજરાત સાથે તેનો સંબંધ; અને તેના વિકાસમાં હરિભદ્રનું સ્થાન

પ્રસાર	...	...	૨૬
ગુજરાત સાથે સંબંધ		...	૨૬
આચાર્ય હરિભદ્રનું સ્થાન		...	૩૩
૧ સમત્વ	...	...	૩૪
૨ તુલના	...	...	૩૪
૩ બહુમાનવૃત્તિ	...	...	૩૪
૪ સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી ભેટ			૩૫
૫ અંતર સાંધવાનો કીમિયો		...	૩૫

વ્યાખ્યાન ત્રીજું ૩૭ થી ૫૯

દાર્શનિક પરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ૪૦

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૪૯

વ્યાખ્યાન ચોથું ૬૦ થી ૭૫

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૧

યોગશતક ૭૧

યોગવિંશિકા ૭૪

વ્યાખ્યાન પાંચમું ૭૬ થી ૧૦૧

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૨

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિંદુ ... ૭૮

ઉપસંહાર ૧૦૧

પાદ ટીપો ૧૦૨ થી ૧૪૨

પહેલા વ્યાખ્યાનની ૧૦૨

બીજા વ્યાખ્યાનની ૧૦૯

ત્રીજા વ્યાખ્યાનની ૧૨૦

ચોથા વ્યાખ્યાનની ૧૨૬

પાંચમા વ્યાખ્યાનની... ... ૧૩૪

પરિશિષ્ટો ૧૪૩ થી

૧. આ. હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી
આપતું સાહિત્ય... ... ૧૪૩

૨. આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી ૧૪૫

સૂચિ ૧૪૮

સમદર્શી

આચાર્ય હરિભદ્ર

卐

વ્યાખ્યાન પહેલું

આચાર્ય હરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કાર્યવાહકોએ મને ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાનો આપવા આમંત્ર્યો, એ બદલ આભાર માનવો કે ભાર અનુભવવો એવી એક મિશ્ર લાગણી મારા મનમાં ઉદ્ભવી. હું જ્યારે ચિંતન–મનન અને લેખનના ભારથી બને તેટલો છૂટવા ઇચ્છતો હોઉં, ત્યારે એ જ કામની જવાબદારી સ્વીકારવામાં ભાર અનુભવાય એ સાહજિક છે; પરંતુ યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાના આમંત્રણે, મિત્રોના સહૃદય અનુરોધે અને આવા વિષયના પરિશીલન-ના મનમાં પડેલા લાંબા વખતના સંસ્કારોએ મારો એ ભાર એક રીતે હળવો કર્યો અને હું પાછો ચિંતન–મનન–લેખનની આનંદ-પર્યવસાયી પ્રવૃત્તિમાં લાગી ગયો. આમ થતાં જ એ શરૂઆતમાં ભાસતો ભાર આ-ભાર–ઈષિત્ભારમાં પર્યવસાન પામ્યો; એ જ મારું આભાર–નિવેદન.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળામાં કેટલાક એવા ધુરંધર વિદ્વાનો વ્યાખ્યાનો આપી ગયા છે કે તેમનાં નામ અને કામ જોતાં મારું મન તેમની હરોળમાં બેસવા તૈયાર ન થાય; પણ જ્યારે વ્યાખ્યાન-માળાના સંચાલકોએ એ હરોળમાં મને મૂકયો ત્યારે હું એક રીતે ગૌરવ અનુભવું છું, જેમાં ખરી રીતે લાઘવવૃત્તિ મુખ્ય રહેલી છે. આજ સુધીમાં થયેલાં વ્યાખ્યાનોનાં વિષયો તરફ નજર કરતાં મને એમ પણ લાગે છે કે હું એ પૂર્વ સૂરિઓના ચીલાથી કાંઈક ફંટાઉં છું.

બહુશ્રુત, ઇતિહાસકોવિદ એવા બ્રાહ્મણવૃત્તિના શ્રી દુર્ગાશંકર-ભાઈના ‘ભારતીય સંસ્કારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ’ એ વિષય

ઉપર અપાયેલાં ઉદાત્ત પાંચ ભાષણો સાંભળતો હતો ત્યારે જ મનમાં વિચાર આવ્યો કે શું ગુજરાતે ભારતીય સંસ્કારોનું માત્ર અવતરણ જ ઝીલ્યું છે કે એ અવતરણ ઝીલી, આત્મસાત્ કરી, પચાવી, પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા અને પરંપરાના બળે, એ અવતરણને કોઈ અપૂર્વ કહી શકાય એવો આકાર પણ આપ્યો છે કે જે આકાર ભારતીય સંસ્કારોમાં એક મનોરમ અને નવી ભાત પાડે? આ વિચારથી જ્યારે હું મારા પરિશીલનનું પ્રત્યવેક્ષણ અથવા પુનરવલોકન કરવા પ્રેરાયો ત્યારે મારા માનસપટ ઉપર ગુજરાતમાં થયેલી શાંતિદેવ, ભટ્ટિ, ક્ષમાશ્રમણ સિંહગણી અને જિનભદ્રગણી, આચાર્ય હેમચંદ્ર, વાચક યશોવિજયજી જેવી કેટલીયે વિભૂતિઓ અંકિત થઈ ગઈ, પણ આજે તો મેં એ વિભૂતિઓમાંથી એકને જ પસંદ કરેલ છે. તે એક વિભૂતિ એટલે યાકિનીસૂનુ આચાર્ય હરિભદ્ર.

પ્રાચીન ગુજરાતે[1] પોષેલ અને વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડવાની તક આપેલ એવી આ વિભૂતિ છેલ્લાં લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં તો માત્ર જૈન પરંપરામાં જ જાણીતી હતી. હું જાણું છું ત્યાં લગી આચાર્ય હરિભદ્ર વિષે એ કાળમાં જૈન પરંપરા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું હોય તો તે 'લલિતાસહસ્રનામ'[2] ગ્રંથના ભાષ્યકાર ભાસ્કરરાય એક જ. ભાસ્કરરાય[3] મૂળે કર્ણાટકનિવાસી. તે કાશીમાં આવીને રહેલા. એમણે ગુજરાતના સુરતશહેરનિવાસી પ્રકાશાનન્દ નામના ઉપાસનામાર્ગના આચાર્ય પાસે પૂર્વાભિષેક દીક્ષા લીધેલી. ભાસ્કરરાય વિક્રમના અઢારમા સૈકામાં થયેલા છે. તેમણે પોતાના એ 'સૌભાગ્યભાસ્કર' નામના ભાષ્યમાં—

> प्रभावती प्रभारूपा प्रसिद्धा परमेश्वरी ।
> मूलप्रकृतिरव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥ १३७ ॥

એ પદ્યની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય હરિભદ્રના ધર્મસંગ્રહણી નામક પ્રાકૃત ગ્રંથની એક ગાથા પ્રમાણરૂપે ટાંકી છે.[4] નવાઈ જેવું તો એ છે કે શ્વેતાંબર સિવાયના બીજા જૈન ફિરકાઓ સુધ્ધાં જ્યારે

હરિભદ્ર જેવા પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનની કૃતિઓ વિષે સાવ મૌન દેખાય છે, ત્યારે એક કર્ણાટકનિવાસી અને કાશીવાસી પ્રકાંડ પંડિત ભાસ્કરરાયનું ધ્યાન હરિભદ્રના ગ્રંથ તરફ જાય છે; અને તે મૂળ ગ્રંથ પણ સંસ્કૃત નહિ પણ પ્રાકૃત. આવા પ્રાકૃત ગ્રંથ તરફ એક દૂરવર્તી વૈદિક વિદ્વાનનું ધ્યાન જાય અને તે પણ એક દાર્શનિક મુદ્દાને લક્ષીને, ત્યારે એમ માનવું રહ્યું કે આચાર્ય હરિભદ્ર એ બીજી રીતે ભલે અજ્ઞાત જેવા રહ્યા હોય, છતાં તેમની કૃતિ અને તેમના વિચારોમાં બહુશ્રુત વિદ્વાનોને આકર્ષવા જેટલું સામર્થ્ય તો છે જ.

લગભગ દોઢસો વર્ષ થયાં કે પાશ્ચાત્ય સંશોધક વિદ્વાનોનું લક્ષ પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય આદિ જ્ઞાનસાધનોથી સમૃદ્ધ એવા પૌરસ્ત્ય ખજાના ભણી વળ્યું અને પ્રો. કિલ્હોર્ન, બુહ્લર, પિટર્સન, યાકોબી જેવા વિદ્વાનોએ જૈન ભંડારો જોયા[૫] અને તેનો તાગ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એને પરિણામે ભારતમાં અને ભારત બહાર જ્ઞાનની એક નવી દિશા ઊઘડી. આને પરિણામે આચાર્ય હરિભદ્ર, કે જે ત્યાર લગી માત્ર એક પરંપરાના વિદ્વાન અને તેમાં જ અવગત હતા તે, હવે સર્વવિદિત થયા. યાકોબી, લૉયમૅન, વિન્ટરૂનિત્સ, સુવાલી અને શુબ્રિંગ આદિ અનેક વિદ્વાનોએ, જુદે જુદે પ્રસંગે, આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથો અને જીવન વિષે ચર્ચા કરી. યાકોબી, લૉયમૅન, સુવાલી આદિ વિદ્વાનોએ તો હરિભદ્રના જુદા જુદા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ કોઈકમાં તો ભાષાંતર કે સાર પણ આપવામાં આવેલ છે.[૬] આ રીતે હરિભદ્ર જર્મન, અંગ્રેજી આદિ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જાણનાર વિદ્વાનોના ધ્યાન ઉપર એક વિશિષ્ટ વિદ્વાન તરીકે ઉપસ્થિત થયા. બીજી બાજુ પાશ્ચાત્ય સંશોધનદૃષ્ટિનાં જે આંદોલનો ભારતમાં ઊઠયાં તેને લીધે પણ હરિભદ્ર વધારે પ્રકાશમાં આવ્યા. ઓગણીસમી સદીના ચોથા પાદમાં સાક્ષરશિરોમણિ મણિલાલ નભુભાઈનું ધ્યાન આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથો ભણી ગયું. એ પુરુષાર્થી વિદ્વાને હરિભદ્રના જે ગ્રંથો હાથ લાગ્યા અને જે એમની મર્યાદા હતી તદનુસાર તેમાંથી

ખાસ ખાસ ગ્રંથોનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો પણ કર્યાં.[૭] આ રીતે જોઈએ તો નવયુગને પ્રભાવે આચાર્ય હરિભદ્ર એ માત્ર કોઈ એક ધર્મ પરંપરાના વિદ્વાન ન રહેતાં સાહિત્યના અનન્ય વિદ્વાન અને ઉપાસક લેખે વિદ્વાનોમાં સ્થાન પામ્યા.

આચાર્ય હરિભદ્રનું સાહિત્ય જેણે જેટલા પ્રમાણમાં અવગાહ્યું તે તેટલા પ્રમાણમાં એમની વિદ્વત્તા અને તટસ્થતા પ્રત્યે આકર્ષાયા, પણ ઈસ્વી સનના વીસમા સૈકાના પ્રારંભથી તો હરિભદ્રની ખ્યાતિ ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી અને તેમની કૃતિઓ જોવાનું, તેનું સંપાદન કરવાનું આકર્ષણ વિદ્વાનોમાં વધતું ચાલ્યું.

ડૉ. એ. બી. ધ્રુવે ૧૯૦૯માં 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન' આ નામનો એક નિબંધ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલો અને ૧૯૪૭માં શ્રી દુર્ગાશંકર-ભાઈએ 'ભારતીય સંસ્કારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ' એ મથાળા નીચે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. આ બન્ને બહુશ્રુત અને ઉદારચેતા વિદ્વાનોના લખાણમાં વલભીના ભટ્ટિ, ભિન્નમાલના બ્રહ્મગુપ્ત અને માઘ આદિનો નિર્દેશ છે. ભટ્ટિ, બ્રહ્મગુપ્ત અને માઘ જેવા જે વિદ્વાનોની અદ્યાપિ એક એક કૃતિ જ જાણીતી છે તેમનો નિર્દેશ હોય અને એ જ પ્રાચીન ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ રાજધાની ભિન્નમાલ અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં રહી જેણે સંખ્યાબંધ કૃતિઓ રચી અને જે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે તેનો નિર્દેશ તેમાં ન હોય એ જોઈ સહેજે કોઈને પ્રશ્ન થાય કે એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનનો પરિચય અપાવો કેમ રહી ગયો હશે? પણ મને લાગે છે કે જો આચાર્ય હરિભદ્રની દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતી વિશિષ્ટ કૃતિઓ એ બન્ને મહારથીઓના અવગાહનમાં આવી હોત તો એમનું એ પ્રત્યે સવિશેષ ધ્યાન ગયા સિવાય કદી રહી શકત નહિ. એવો પણ સંભવ ખરો કે એમની દૃષ્ટિએ હરિભદ્ર ગુજરાતની સીમામાં આવી જતા ન હોય.

પરંતુ ગુજરાતના બહુશ્રુત અને સુવિદ્વાન શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખે કાવ્યાનુશાસનના બીજા ભાગની[૯] પોતાની સુવિસ્તૃત અને સુસંબદ્ધ પ્રસ્તાવનામાં થોડા પણ શબ્દોમાં આચાર્ય હરિભદ્રનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે, જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

હવે તો હરિભદ્રના ગ્રંથો વિશ્વવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામ્યા છે. ખાસ કરીને તેમણે જે દર્શન અને યોગને લક્ષીને ઉદાત્ત ગ્રંથો રચ્યા છે તે તરફ વિદ્વાનો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે આકર્ષાતા જાય છે. એવી સ્થિતિમાં, મને વિચાર આવ્યો કે, હરિભદ્રના દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતા ગ્રંથોમાં એવી કઈ કઈ વિશેષતા છે કે જે તરફ અભ્યાસીઓનું લક્ષ વધારે ખેંચાવું જોઈએ? આ વિચારથી મેં આ વ્યાખ્યાનમાળામાં આચાર્ય હરિભદ્ર વિષે ચર્ચા કરવાનું પસંદ કર્યું છે અને તે પણ મુખ્યતયા તેમની કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓને લઈને. એ કૃતિઓ પણ એવી કે જે ભારતીય સમગ્ર દર્શન પરંપરાને અને યોગ પરંપરાને સ્પર્શતી હોય. જે કૃતિઓને લઈ આ વ્યાખ્યાનોમાં હું ચર્ચા કરવા ધારું છું તેની અસાધારણતા શી છે તે તો આગળની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

મેં પાંચ વ્યાખ્યાનો નીચેના ક્રમમાં આપવા ધાર્યાં છે: પહેલામાં આચાર્ય હરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા; બીજામાં દર્શનો અને યોગના સંભવિત ઉદ્ભવ સ્થાનો, તેનો પ્રસાર, ગુજરાત સાથે તેનો સંબંધ અને તેના વિકાસમાં હરિભદ્રનું સ્થાન; ત્રીજામાં દાર્શનિક પરંપરામાં હરિભદ્રે નવું શું ઉમેર્યું તેનો વિચાર; ચોથા અને પાંચમામાં હરિભદ્રે યોગપરંપરામાં શી અને કેવી વિશેષતા અર્પી તેનું યથાસંભવ વિસ્તૃત કથન.

આચાર્ય હરિભદ્રના જીવન અને કાર્યને સૂચવતું અને તેનું વર્ણન કરતું સાહિત્ય લગભગ તેમના સમયથી જ લખાતું અને વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી, જર્મન અને અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓમાં અનેક વિદ્વાનો અને લેખકોએ એમના

જીવન અને કાર્યને લગતી ચર્ચા વિગતે કરી છે. તેવા સાહિત્યની એક નોંધ અંતે પરિશિષ્ટમાં આપવી યોગ્ય થશે.[૯] અહીં તો એ સાહિત્યને આધારે પ્રસ્તુત પ્રસંગ સાથે ખાસ જરૂરી જણાય એવી અગત્યની બાબતો વિષે જ ચર્ચા કરીશું. વિશેષ જિજ્ઞાસુ પરિશિષ્ટમાં નોંધેલ યાદી ઉપરથી વધારે આકલન કરી શકે.

જન્મસ્થાન

હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી આપનાર ગ્રંથોમાં વધારે પ્રાચીન લેખાતી ભદ્રેશ્વરની અદ્યાપિ અમુદ્રિત 'કહાવલી' નામની પ્રાકૃત કૃતિ છે. તેનો રચનાસમય નિશ્ચિત નથી, પણ ઐતિહાસિક વિચારકો એ કૃતિને વિક્રમના બારમા સૈકાની આસપાસ મૂકે છે. એમાં આચાર્ય હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે 'પિવંગુઈ બંભપુણી'[૧૦] એવો ઉલ્લેખ વંચાય છે, જ્યારે ઇતર ગ્રંથોમાં એમના જન્મસ્થાન તરીકે ચિતોડ–ચિત્રકૂટ[૧૧] સૂચિત છે. આ બે નિર્દેશો જુદા હોવા છતાં વસ્તુતઃ એમાં ખાસ વિરોધ જેવું નથી લાગતું. 'પિવંગુઈ' એવું મૂળ નામ શુદ્ધ રૂપમાં સચવાઈ રહ્યું હોય કે કાંઈક વિકૃતરૂપે પ્રાપ્ત થતું હોય એ કહેવું કઠણ છે, પણ એની સાથે 'બંભપુણી' એવો જે ઉલ્લેખ છે તે 'બ્રહ્મપુરી'નું જ વિકૃત લખાણ છે. આ રીતે બ્રહ્મપુરી કોઈ નાનું ગામ હોય, કસબો હોય કે કોઈ નગર–નગરીનો એક ભાગ હોય તોય તે ચિતોડની આસપાસ હશે. તેથી જ ઉત્તરકાલીન ગ્રંથોમાં વધારે પ્રખ્યાત એવા ચિતોડનો નિર્દેશ સચવાઈ રહ્યો અને બ્રહ્મપુરી ગૌણ બની ગઈ યા લક્ષમાં ન રહી.

ચિતોડ દુર્ગની પ્રતિષ્ઠા પહેલાં, તેનાથી ઉત્તરમાં લગભગ પાંચ-છ માઇલની દૂરી પર શિબિ જનપદની રાજધાની તરીકે મધ્યમિકા નગરી વિખ્યાત હતી, જે અત્યારે 'નગરી' તરીકે ઓળખાય છે. એ નગરી ઘણી પ્રાચીન અને સત્તા, વિદ્યા તથા ધર્મોનું કેન્દ્ર રહી છે.[૧૨] તેથી જ એના ઉપર સમયે સમયે આક્રમણો થતાં રહ્યાં. એની નોંધ

સૌથી પહેલી મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ (ઈ. સ. પૂર્વે બીજો સૈકો) લીધી છે.[૧૩] મધ્યમિકા વૈદિક પરંપરાનું કેન્દ્ર તો હતી જ, પણ તે ભાગવત પરંપરાનું તો વિશિષ્ટ કેન્દ્ર જ હતી. તેમ જ બૌદ્ધ અને જૈન[૧૪] આદિ પરંપરાઓનું પણ એ એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર હતી. જ્યારે આ સ્થાન ઉત્તરોત્તર આક્રમણોને કારણે સુરક્ષિત ન રહ્યું, ત્યારે ચિત્રાંગદ નામના મૌર્યે મધ્યમિકામાંથી ચિતોડમાં રાજધાની બદલી.[૧૫] તે પહાડ ઉપર હોવાને કારણે વિશેષ સુરક્ષિત બની. મધ્યમિકાના પ્રાચીન અવશેષો અત્યારે મળે છે. એમ લાગે છે કે મધ્યમિકામાંથી ચિતોડ ઉપર રાજધાનીનું પરિવર્તન થવાની સાથે જ ચિતોડનો બધી રીતે વિકાસ થતો ગયો હશે; અને જે વિદ્યા તેમજ ધર્મની પરંપરાઓ મધ્યમિકામાં હતી તેમણે પણ ચિતોડના વિકાસનો લાભ લીધો હશે. એ ગમે તે હો, પણ એમ તો લાગે છે કે હરિભદ્રનું જન્મસ્થાન તળપદ ચિતોડ ન હોય તોય તે ચિતોડ અને મધ્યમિકામાંથી કોઈની સાથે વધારે સંબંધવાળું હોવું જોઈએ. બ્રહ્મપુરી એ સંકેત યથાર્થ હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે તે ચિતોડ યા મધ્યમિકા જેવી નગરીનું કોઈ બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતાવાળું પરું પણ હોય. આ રીતે જન્મસ્થાનનો વિચાર કરતાં હરિભદ્ર પ્રાચીન ગુજરાતના પ્રદેશની બહુ દૂર નથી પડતા.

માતા-પિતા

હરિભદ્રનાં માતા-પિતાનું નામ માત્ર 'કહાવલી'માં મળે છે. માતાનું નામ ગંગા અને પિતાનું નામ શંકર ભટ્ટ છે.[૧૬] ભટ્ટ શબ્દ જ સૂચવે છે કે તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ છે. ગણધરસાર્ધશતકની સુમતિ-ગણિકૃત વૃત્તિ (રચના સં. ૧૨૯૫)માં તો હરિભદ્રનો બ્રાહ્મણ તરીકે સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે જ;[૧૭] જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રમાં એમને રાજાના પુરોહિત કહ્યા છે.[૧૮] સાર એ છે કે તે જન્મે બ્રાહ્મણ હતા. જો બ્રહ્મપુરી નામ વિષેની ઉપર સૂચવેલ કલ્પના સાચી હોય તો હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હોવાની માન્યતાને એનાથી વધારે પુષ્ટિ મળે છે. પ્રાચીન

કાળથી એક પ્રથા ચાલી આવે છે કે કોઈ પણ એક જ્ઞાતિના લોકો એક જ વાસમાં રહે. તેથી જ વૈશાલીનાં માહણકુંડ, ખત્તિયકુંડ, વાણિજગામ એવાં પરાં જાણીતાં છે, અને જ્યાં બ્રાહ્મણગ્રામ એવો ઉલ્લેખ આવે ત્યાં વિદ્વાનો એને વિષે એવો ખુલાસો કરતા આવ્યા છે કે એ ગામમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય અને ઇતર વર્ણો ગૌણરૂપે રહે છે. આજે પણ ઉદેપુર, જોધપુર, જયપુર જેવાં શહેરોમાં બ્રાહ્મણોની વસતીઓ બ્રહ્મપુરી તરીકે ઓળખાય છે.[૧૯]

સમય

હરિભદ્રના સમયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ હતો. પ્રાચીન ઉલ્લેખો પ્રમાણે મનાતું આવતું કે હરિભદ્ર વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિ. સં. ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા, પણ આ મુદ્દા પરત્વે છેવટનો નિર્ણય આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ એમના તે વિષેના નિબંધમાં કરી નાખ્યો છે.[૨૦] એ નિર્ણય દરેક ઐતિહાસિકે સ્વીકાર્યો છે. તદનુસાર હરિભદ્રનો જીવનકાળ લગભગ વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો અંકાય છે. આ નિર્ણય ઉપર આવવાના અનેક પુરાવાઓ પૈકી એક ખાસ ઉલ્લેખનીય પુરાવો ઉદ્દ્યોતનસૂરિ ઉપનામ દાક્ષિણ્યચિહ્નકૃત કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિગાથાઓ છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન પોતાની કુવલયમાલાની સમાપ્તિનો સમય એક દિવસ ન્યૂન શક સંવત ૭૦૦ અર્થાત્ શક-સંવત ૭૦૦ની ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી નોંધે છે અને તેઓ હરિભદ્રને પોતાના પ્રમાણ—ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્યાગુરુ તરીકે નિર્દેશે છે.[૨૧] આ સમય સાથે પૂર્ણપણે મેળ ખાય એવા અનેક ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખો હરિભદ્રના વિવિધ ગ્રંથોમાં[૨૨] મળે છે અને તેથી ઉપર નિર્દેશેલ હરિભદ્રનો સત્તાસમય નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયો છે.

પ્રો. કે. વી. અભ્યંકરે વિંશતિવિંશિકા નામના હરિભદ્રના પ્રાકૃત ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ઉક્ત નિર્ણય સામે શંકા રજૂ કરી છે; પણ જો તેમણે પ્રો. યાકોબીનો ખુલાસો ધ્યાનથી વિચાર્યો હોત તો એમને

એ શંકા ઉઠાવવાનું કારણ ન રહેત. એમની શંકા એ છે કે શક સંવત ૭૦૦માં એક દિવસ ઓછો એટલે શક સંવત ૭૦૦ના છેલ્લાનો આગલો દિવસ; આ દિવસ ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ન હોય, પણ ફાગણ કૃષ્ણ ચતુદર્શી હોઈ શકે, કેમ કે ફાગણ વદ અમાસે વર્ષ પૂરું થાય છે. આ શંકા ઉચિત તો લાગે છે, પણ એનો ખુલાસો પ્રો. યાકોબીએ પોતાની રીતે બહુ પહેલાંજ કરેલો, જ્યારે કે તેમણે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનો નિર્ણય માન્ય રાખેલો.[૨૩] આમ છતાં અમને એ વિષે વિશેષ ઊહાપોહ કરવો યોગ્ય લાગ્યો. તેથી અમે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્યોતિષના નિષ્ણાત પ્રાધ્યાપક શ્રી હરિહર ભટ્ટ સમક્ષ એ પ્રશ્ન વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર મૂકચો. એમણે યાકોબીના ખુલાસાને ધ્યાનથી વિચાર્યો અને લભ્ય બધાં સાધનોથી ચોકસાઈ કરી તો એમને એમ લાગ્યું કે યાકોબી ધારે છે તેમ તે વખતે એ ચૈત્ર માસ ન હતા, પણ એ વૈશાખ માસ હતા; તેમ છતાં ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીનો ઉલ્લેખ તો સાચો જ છે.[૨૪]

શ્રી હરિહરભાઈના ઉપરના ખુલાસાથી અને યાકોબી તેમજ ઐતિહાસિક વિદ્વાન પંન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી આદિના નિર્વિવાદ સ્વીકારથી હરિભદ્રના સમય વિષે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ કરેલો નિર્ણય છેવટનો છે એમ માનીને જ આપણે હરિભદ્રના જીવન અને કાર્ય અંગે વિચારવું ઘટે.

વિદ્યાભ્યાસ

હરિભદ્રે નાની ઉંમરથી વિદ્યાભ્યાસ કચાં અને કોની પાસે કર્યો એવો કોઈ નિર્દેશ છે જ નહિ, પણ એમ લાગે છે કે તેઓ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા અને બ્રાહ્મણ પરંપરામાં યજ્ઞોપવીત સમયથી જ વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ મુખ્ય કર્તવ્ય લેખાતું. તેમણે એ પ્રારંભ પોતાના કુટુંબમાં જ કર્યો હોય કે આસપાસના કોઈ યોગ્ય સ્થાનમાં, પણ એટલું નક્કી લાગે છે કે તેમણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ

પરંપરા પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાથી શરૂ કરેલો. તેમણે કોઈ ને કોઈ બ્રાહ્મણ વિદ્યાગુરુ કે વિદ્યાગુરુઓ પાસેથી વ્યાકરણ, સાહિત્ય, દર્શન અને ધર્મશાસ્ત્ર આદિ સંસ્કૃતપ્રધાન વિદ્યાઓનું પાકે પાયે પરિશીલન કરેલું. સામાન્ય રીતે બનતું આવ્યું છે તેમ હરિભદ્રના જીવનમાં પણ બન્યું. તે એ કે તેમને વિવિધ વિદ્યાઓ અને યૌવનના બળે અભિમાની દેખાય એવો સંકલ્પ કરવા પ્રેર્યા. તેમનો સંકલ્પ એ હતો કે 'જેનું બોલ્યું હું ન સમજું તેનો શિષ્ય થાઉં.' આ અભિમાનસૂચક સંકલ્પે તેમને કોઈ જુદી જ દિશામાં ધકેલ્યા.

બન્યું એમ કે એકવાર તેઓ ચિતોડમાં રસ્તેથી પસાર થતા હતા અને વચ્ચે ઉપાશ્રયમાંથી એક સાધ્વી દ્વારા બોલાતી ગાથા એમના કાને પડી.[૨૫] ગાથા પ્રાકૃતભાષામાં અને તે પણ ટૂંકમાં સંકેતપૂર્ણ હતી, એટલે એનો મર્મ તેમના ધ્યાનમાં ન આવ્યો. પણ હરિભદ્ર મૂળે જિજ્ઞાસાની મૂર્તિ. એટલે તે સાધ્વી પાસે પહોંચ્યા અને તેનો અર્થ જાણવા ઇચ્છા દર્શાવી. સાધ્વીજીએ તેમનો પોતાના ગુરુ જિનદત્તસૂરિ સાથે પરિચય કરાવ્યો. સૂરિજીએ હરિભદ્રને સંતોષ થાય એ રીતે વાત કરી છેવટે કહ્યું કે જો પ્રાકૃત શાસ્ત્ર અને જૈન પરંપરાનો પૂરેપૂરો અને પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે જૈન દીક્ષા આવશ્યક છે. હરિભદ્ર ઉત્કટ જિજ્ઞાસુ, સ્વભાવે તદ્દન સરળ અને સ્વપ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ; એટલે તેમણે સૂરિજી પાસે જૈન દીક્ષા સ્વીકારી અને સાથે જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા પોતાને એ સાધ્વીજીના ધર્મપુત્ર તરીકે જાહેર કર્યા.[૨૬] સાધ્વીજીનું નામ યાકિની હતું. કોઈ પણ પુરુષ એ તો પુરુષ પાસે જ દીક્ષા લે; એટલે તેમણે જૈની દીક્ષા જિનદત્તસૂરિ પાસે લીધી, પણ પેલી મહત્તરા યાકિની સાધ્વીનું ધર્મ-ઋણ ચૂકવવા તેમણે પોતાને 'धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनुः'[૨૭] તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ અનુભવ્યું.

અહીંથી હરિભદ્રનો વિદ્યાવિષયક બીજો યુગ શરૂ થાય છે. તેઓ પ્રાપ્ય એટલી સંસ્કૃતપ્રધાન વિદ્યાઓમાં તો નિષ્ણાત હતા જ, પણ

પ્રાકૃત આદિ ઇતર ભાષાપ્રધાન વિદ્યાઓથી છેક અપરિચિત હતા. જૈન દીક્ષા સ્વીકારી અને તેમણે પ્રાકૃત ભાષા તેમજ તેમાં લખાયેલ અને સુલભ એવાં જૈન પરંપરાનાં અનેકવિધ શાસ્ત્રોનું પારદર્શી અવગાહન કરી લીધું. આ રીતે એમણે પોતાના જીવનમાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરાની વિદ્યાઓને એકરસ કરી. જો તેઓ સંસ્કૃત ભાષા અને તેમાં નિબદ્ધ વિવિધ વિદ્યાઓના પારગામી ન હોત તો તેમને જૈન પરંપરાના પ્રાકૃતપ્રધાન વિવિધ વિષયોનું ટૂંકા સમયમાં એવું પારદર્શી જ્ઞાન ભાગ્યે જ થાત કે જેને લીધે તેમણે જૈન પરંપરાના મહત્ત્વના ગણાય એવા કેટલાક આગમ-ગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકા[૨૮] લખી અને પ્રાકૃત ભાષામાં વિવિધ પ્રકારનું પુષ્કળ સાહિત્ય પણ રચ્યું.[૨૯]

હરિભદ્રે પોતાના માતા, પિતા કે વંશ આદિનો કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જ્યારે તેઓએ પોતે પોતાની જાતને યાકિનીમહત્તરાના પુત્રરૂપે અને તે પણ ધર્મપુત્રરૂપે ઓળખાવી ત્યારે એ તેમના ટૂંકા વિશેષણમાંથી કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ ફલિત થતો મને ભાસે છે. મારી દૃષ્ટિએ તે અર્થ એ છે કે અજ્ઞાત સમયથી જાતિ અને ધર્મગત મિથ્યા અભિનિવેશને લીધે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરા વચ્ચે જે એક પ્રકારની ખાઈ ચાલી આવતી તે યાકિની મહત્તરાના પરિચય દ્વારા હરિભદ્રના જીવનમાં પુરાઈ. આ ઘટનાનો તેમના જીવનમાં એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો લાગે છે કે તે પોતાના જન્મદાતા માતા–પિતાને યાદ નથી કરતા, પણ એ મહત્તરાને ધર્મમાતા તરીકે ઉલ્લેખવામાં ગૌરવ લેખે છે. સામાન્ય રીતે જૈન સાધુ પોતાના વિદ્યા કે દીક્ષાગુરુ આદિને સ્મરે છે, પણ ભાગ્યે જ એવો કોઈ સાધુ કે આચાર્ય હશે કે જેણે કોઈ સાધ્વીનું સ્મરણ કર્યું હોય. ત્યારે હરિભદ્ર એક ટૂંકા વિશેષણમાં યાકિની દ્વારા પોતાના જીવનમાં થયેલ મહાન ફેરફારની સૂચના કરે છે અને પોતાને ધર્મપુત્ર કહી એ સાધ્વી પ્રત્યે જન્મદાત્રી માતા કરતાં પણ જાણે વિશેષ બહુમાન દાખવતા લાગે છે. એમના મનમાં એમ વસ્યું હોવું જોઈએ કે જો આ સાધ્વીનો પરિચય થયો ન હોત તો હું

પરંપરાગત મિથ્યાભિમાનના સંસ્કારથી એક જ વિદ્યાવાડામાં પુરાઈ રહેત અને વિદ્યાનું નવું ક્ષેત્ર જે ઊઘડ્યું તે ન ઊઘડત. આવા કોઈ અનન્યભાવથી એમણે એ ટૂંકું વિશેષણ પોતાની કેટલીક રચનાઓમાં નોંધી રાખ્યું. હરિભદ્રસૂરિએ પોતે જ '**धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनुः**' એ વિશેષણ નોંધ્યું ન હોત તો એમના જીવનમાં થયેલી અસાધારણ ધાર્મિક ક્રાંતિની સૂચના ઉત્તરકાળમાં સચવાઈ ન હોત અને મુખ-પરંપરાથી એ ઘટના ચાલી આવતી હોત તોય કદાચ તે દંતકથામાં ગણી લેવાત. એટલે હું એમ સમજું છું કે આ વિશેષણ હરિભદ્રના નવા જીવનનું સૂચક હોવાથી તેમના ઉત્તરકાલીન આખા જીવનપ્રવાહ ઉપર ખાસ પ્રકારનો પ્રકાશ નાખે તેવું છે.

ભવવિરહ

હરિભદ્રના ઉપનામ તરીકે બીજું એક વિશેષણ પ્રસિદ્ધ છે અને તે છે '**भवविरह**.'[30] એમણે પોતે જ પોતાની કેટલીક રચનાઓમાં 'ભવ-વિરહના ઇચ્છનાર' તરીકે પોતાને નિર્દેશ્યા છે. આ 'ભવવિરહ' પાછળ શો સંકેત રહેલો છે તે તેમણે પોતે ક્યાંય નોંધ્યો હોય તેમ જણાતું નથી, પણ તેમનું જીવન આલેખતા અનેક ગ્રંથોમાં તે વિષે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. એમાં વધારે જૂનો કહાવલીનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેને આધારે એનો અર્થ અહીં જાણવો આવશ્યક છે.

'ભવવિરહ' શબ્દ પાછળ મુખ્ય ત્રણ ઘટનાઓનો સંકેત છે: (૧) ધર્મ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ,[31] (૨) શિષ્યોના વિયોગનો પ્રસંગ,[32] અને (૩) યાચકોને અપાતા આશીર્વાદનો અને તેમના દ્વારા બોલાતા જય જયકારનો પ્રસંગ.[33] આ ત્રણેય પ્રસંગોને હવે સંક્ષેપમાં સમજી લઈએ.

(૧) યાકિની મહત્તરા જ્યારે હરિભદ્રને પોતાના ગુરુ જિન-દત્ત પાસે લઈ ગયાં અને સૂરિજીએ હરિભદ્રને પ્રાકૃત ગાથાનો અર્થ કહ્યો, ત્યાર બાદ સૂરિજીએ હરિભદ્રને યાકિનીના ધર્મપુત્ર થવા સૂચના

કરી. હરિભદ્રે સૂરિજીને પૂછ્યું કે ધર્મ એટલે શું અને તેનું ફળ શું ? સૂરિજીએ કહ્યું કે સકામ અને નિષ્કામ એમ બે ધર્મ છે. તેમાંથી નિષ્કામ ધર્મનું ફળ તો ભવનો–સંસારનો વિરહ એટલે મોક્ષ છે, જ્યારે સકામ ધર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિ છે. હરિભદ્રે કહ્યું કે 'હું તો ભવવિરહમોક્ષ જ પસંદ કરું છું.' આથી તેમણે પ્રવ્રજ્યા લેવાનું સ્વીકાર્યું અને જિનદત્તસૂરિ પાસે જૈની પ્રવ્રજ્યા લીધી. મોક્ષના ઉદ્દેશથી જ પ્રવ્રજ્યા ભણી વળ્યા તેથી એમનો મુદ્રાલેખ 'ભવવિરહ' બની ગયો.

(૨) ચિતોડમાં જ બૌદ્ધ પરંપરાનો પણ વિશિષ્ટ પ્રભાવ હતો. એ પરંપરાનો અભ્યાસ કરવા ગયેલા પોતાના જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એ બે શિષ્યોનું ધર્મદ્વેષને પરિણામે મૃત્યુ થયું. આથી હરિભદ્ર ઉદ્વિગ્ન થયા, પણ શિષ્યોની પેઠે ગ્રંથો પણ એક મહાન ધર્મવારસો છે એમ સમજી હરિભદ્ર ગ્રંથરચનામાં વિશેષ ઉદ્યુક્ત થયા. એમનો જે દીક્ષાકાલીન 'ભવવિરહ' મુદ્રાલેખ હતો તે તેમના મનમાં રમી જ રહ્યો હતો અને એ શિષ્યોના મૃત્યુથી થયેલ આઘાત પણ મન ઉપર હતો. આ આઘાતને શમાવવાનું બળ તેમને પોતાના મુદ્રાલેખમાંથી મળી ગયું. તેમને લાગ્યું કે સંસાર તો અસ્થિર જ છે. એમાં ઇષ્ટનો વિયોગ એ કોઈ અસ્વાભાવિક ઘટના નથી; એટલે એ વિયોગ માટે અનુતાપ કરવો તે કરતાં ભવવિરહ–મોક્ષધર્મને ઉદ્દેશી ગ્રંથરચનામાં એકાગ્ર થઈ જવું એ જ કતવ્ય છે. આ રીતે તેમણે પોતાના 'ભવ-વિરહ' મુદ્રાલેખમાંથી આશ્વાસન મેળવ્યું અને શિષ્યોના વિરહજન્ય શોકને શમાવ્યો. એ ઘટનાનું સ્મરણ તેમણે 'ભવવિરહ' શબ્દમાં સાચવી રાખ્યું.

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ એવો છે કે જ્યારે કોઈ ભક્ત સૂરિને દર્શને આવતો ત્યારે સૂરિ તેને, આજે જેમ આશીર્વાદરૂપે 'ધર્મલાભ' ઉચ્ચારાય છે તેમ, 'ભવવિરહ' નો આશીર્વાદ આપતા. સામેથી આશીર્વાદ પામનાર ભક્ત 'ભવવિરહસૂરિ ઘણું જીવો' એમ પણ

બોલતો. આ વિષેની જે ખાસ ઘટના ‘ કહાવલી ’માં છે તે જાણવા જેવી છે. લલ્લિગ નામનો વ્યાપારી ગૃહસ્થ હરિભદ્ર પ્રત્યે અનન્ય આદર ધરાવતો હતો. તે મૂળે તો દરિદ્ર હતો, પણ ક્રમે સંપન્ન થતાં તેણે પોતાની સંપત્તિ છૂટે હાથે વાપરવા માંડેલી. તે રોજ મુનિઓની ભિક્ષા-વેળાએ શંખ વગડાવતો અને જે કોઈ ભૂખ્યું આવે તેને જમાડતો. તેના મનમાં એમ વસેલું હોવું જોઈએ કે ત્યાગી ગુરુને ભિક્ષા આપવી એ તો કર્તવ્ય છે જ, પણ ગામના ગોંદરેથી કોઈ પણ ભૂખ્યું ન જાય એ જોવાનો પણ ગૃહસ્થધર્મ છે. આ આતિથ્યપરંપરા આજે કપરા સમયમાં પણ થોડીઘણી સચવાયેલી તો છે જ. ધર્મશાળા, સરાય આદિ જગ્યાઓમાં સદાવ્રતની જે પરંપરા સચવાઈ રહી છે તે પૂર્વકાલીન આતિથ્યધર્મનું પ્રતીક છે. લલ્લિગ આ ધર્મમાં વિશેષ રસ લેતો હોવો જોઈએ. એની ભોજનશાળામાં જમ્યા પછી તે આગંતુકો હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર કરવા પણ જતા. સૂરિ તેમને ‘ ભવવિરહ પામો ’, ‘ તમારો મોક્ષ થાઓ ’ એવો આશીર્વાદ આપતા. આગંતુકો સૂરિજીને ‘ ભવવિરહસૂરિ ઘણું જીવો ’ એમ કહી વિદાય થઈ જતા. આ પ્રસંગથી પણ એમનું ઉપનામ ‘ ભવવિરહ ’ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાય છે.

અહીં લલ્લિગનો હરિભદ્રસૂરિના ભક્ત લેખે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો ખાસ અર્થ પણ છે. તે અર્થ એ છે કે લલ્લિગે હરિભદ્ર-સૂરિને ગ્રંથરચનામાં ઘણી મોટી સહાય કરેલી. સૂરિજી રાત અને દિવસ પોતાની સમગ્ર શક્તિ વિવિધ ગ્રંથોની રચનામાં ખરચતા જણાય છે. તેઓ રાત્રિએ પણ લખતા, પરંતુ તે કાળે કાંઈ કાગળ જેવાં અદ્યતન સાધનો ન હતાં. પ્રથમ લખાણ પાટી અને ભીંત ઉપર કરી લેવામાં આવતું. એ લખાણ છેલ્લું રૂપ પામે ત્યારે જ પાછળથી તાડપત્ર આદિ ઉપર લેખકો ઉતારી લેતા. હરિભદ્ર જૈન સાધુ. રાત્રે લખવું હોય તો તેમને દીવા આદિની સગવડ તો સાધુધર્મ લેખે સુલભ જ ન હતી, પણ લલ્લિગે, પ્રાપ્ય ઉલ્લેખ પ્રમાણે, એક પ્રકાશ-

વાન હીરો સૂરિજી પાસે ઉપાશ્રયમાં રાખેલો.[૩૪] ખરી રીતે તે હીરો હશે કે બીજું કાંઈક, પણ એ પ્રકાશ આપે અને દીવાની ગરજ સારે એવી કોઈ નિર્દોષ વસ્તુ હોવી જોઈએ. સૂરિજી એ પ્રકાશનો લાભ લઈ ભીંત અને પાટી ઉપર પ્રાથમિક ખરડો કરી લેતા. તે કામમાં લલ્લિગે જે સગવડ કરી આપી અને હરિભદ્રે તેનો જે અસાધારણ ઉપયોગ કર્યો, તે ઉત્તરકાલીન હેમચંદ્રસૂરિ અને સિદ્ધરાજ તેમજ કુમારપાળના સંબંધની યાદ આપે છે.[૩૫]

સૂરિજી આ રીતે નાનામોટા ગ્રંથો રચતા અને તેને અંતે 'ભવવિરહ' પદ ગોઠવતા. કહાવલીકાર વગેરેએ લલ્લિગનો આ વૃત્તાન્ત નોંધી રાખ્યો ન હોત તો હરિભદ્રની ગ્રંથરચનાનું તપ કેવું હતું તેની આપણને જાણ પણ ન થાત અને લલ્લિગ સાધુઓની પેઠે બીજા યાચકોને સંતોષી આતિથ્યધર્મની પ્રાચીન પરંપરાને કેવી રીતે પોષતો એની પણ આપણને જાણ ન થાત.

પોરવાડ જ્ઞાતિની સ્થાપના

હરિભદ્રે મેવાડમાં પોરવાડ વંશની સ્થાપના કરી અને તેમને જૈન પરંપરામાં દાખલ કર્યા, એવી અનુશ્રુતિ જ્ઞાતિઓના વંશવૃત્ત લખનારાઓએ સાચવી રાખી છે.[૩૬]

વ્યાખ્યાન બીજું

[દર્શનો અને યોગનાં સંભવિત ઉદ્‌ભવસ્થાનો; તેનો પ્રસાર; ગુજરાત સાથે તેનો સંબંધ અને તેના વિકાસમાં હરિભદ્રનું સ્થાન]

આમાં સમાવેશ પામતા ચાર મુદ્દાઓનો ક્રમે ક્રમે વિચાર કરીશું. પહેલો મુદ્દો છે દર્શનો અને યોગનાં સંભવિત ઉદ્‌ભવસ્થાનોનો. ઉદ્‌ભવસ્થાનોને લગતો પ્રશ્ન આપણને અજ્ઞાત ભૂતકાળ સુધી લઈ જાય છે. તેથી એનો કોઈ નિર્વિવાદ અને અંતિમ ઉત્તર આપવાનું કામ ગમે તેવા સમર્થ અભ્યાસીને માટે પણ સરલ નથી. વળી આનો ઉત્તર વિચારવા અને મેળવવા સામે સાંપ્રદાયિક વૃત્તિ પણ કંઈક આડે આવે છે. સામાન્ય રીતે માનવ-માનસ પરંપરાથી એવું ઘડાતું આવ્યું છે કે તે પોતાને વારસામાં મળેલી સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ભાવનાને બીજાઓની એવી ભાવના કરતાં વિશેષ ચડિયાતી અને વિશેષ પવિત્ર માનવા તરફ વળે છે, અને તેને પરિણામે તે પોતાની એવી વારસાગત સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ભાવનાને બને તે રીતે પ્રાચીનતમ અને એકમાત્ર મૌલિક માનવાનો આગ્રહ સેવે છે. ભારતીય ધર્મપરંપરાઓના દાખલાથી એ હકીકત સ્પષ્ટ કરવી હોય તો આપણે અહીં ત્રણ વાદોનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ : મીમાંસકનો વેદ સંબંધી અપૌરુષેયત્વવાદ; ન્યાય-વૈશેષિક જેવાં દર્શનોનો ઈશ્વરપ્રણીતત્વવાદ અને આજીવક તથા જૈન જેવી પરંપરાઓનો સર્વજ્ઞપ્રણીતત્વવાદ. આ વાદો મૂળે તો એવી ભાવના-માંથી જન્મ્યા અને વિકસ્યા છે કે તે તે પરંપરાનાં શાસ્ત્રો અને તેમાંની દાર્શનિક અને યોગ પરંપરા એ તેમની પોતાની આગવી છે અને તેમાં જે કાંઈ છે તે કાં તો અનાદિ અને સનાતન છે,

કાં તો ઈશ્વરકથિત હોઈ તેમાં માનવીય બુદ્ધિનો સ્વતંત્ર ફાળો નથી અને કાં તો સર્વજ્ઞપ્રણીત હોઈ તે એક સંપૂર્ણ વ્યક્તિના પુરુષાર્થનું જ પરિણામ છે. પોતપોતાની ધર્મપરંપરા પ્રત્યે માણસનું મન અસાધારણ આદર સેવે, તેના પ્રત્યે સહજ પવિત્રતાની શ્રદ્ધા પોષે ત્યાં લગી તો એ વાદો સત્યશોધનમાં બહુ આડે નથી આવતા, પણ જ્યારે જિજ્ઞાસુ સંશોધક વ્યક્તિ વસ્તુસ્થિતિ જાણવા ઇચ્છે અને પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ વાદો બહુ મોટું વિઘ્ન ઊભું કરે છે. સાધારણ અનુયાયીવર્ગ પોતપોતાની ધર્મપરંપરાને સાવ આગવી માને અને બીજી પરંપરાઓ પાસેથી યા બીજા માનવ-જૂથ પાસેથી કાંઈ પણ નવું પોતાની પરંપરામાં આવ્યાનું નકારે ત્યારે સત્યની દૃષ્ટિ અવરાય છે. તેથી સંભવિત ઉદ્ભવસ્થાનોના પ્રશ્નને લગતી વિચારણામાં આપણે એ વાદોને એક બાજુએ જ રાખવા પડશે; જોકે એ વાદોની આસપાસ સૂક્ષ્મ તાર્કિક અનુમાનો અને બીજી રસપ્રદ બૌદ્ધિક સામગ્રી ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં સંચિત થઈ છે કે તે જોતાં અને વિચારતાં દરેક પક્ષકારના બુદ્ધિવૈભવ પ્રત્યે અને પોતપોતાના સંપ્રદાયને અનન્ય ભાવે ભજવાની વૃત્તિ પ્રત્યે માન ઊપજ્યા વિના રહેતું નથી.

ઉપર સૂચવેલ અપૌરુષેયત્વ આદિ વાદો પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવાની આડે આવે છે ખરા, છતાં પ્રાચીન સમયમાં પણ એક તત્ત્વચિંતક અને સ્વતંત્ર પરંપરાના પુરસ્કર્તા તથાગત સુગતનું વલણ ઉક્ત વાદોથી જુદું પડતું મળી આવે છે. તથાગતે પોતાના દાર્શનિક અને યોગને લગતા સિદ્ધાંતો વિષે પોતાના શિષ્યો સમક્ષ શ્રીમુખે એવું કહ્યાનું નોંધાયેલું મળે છે કે હું જે કહું છું તે નથી અપૌરુષેય, નથી ઈશ્વરપ્રણીત કે નથી સર્વજ્ઞપ્રણીત. હું તો માત્ર એક ધર્મજ્ઞ છું. જે ધર્મ હું તમને સમજાવું છું તે જાણવા પૂરતી જ મારી મર્યાદા છે. એ ધર્મવિષયક અનુભવથી વધારે જાણવાનો કે કહેવાનો મારો દાવો નથી. તેથી તમે મારા કથનને તર્કથી અને સ્વાનુભવથી તપાસો–કસો;

મેં કહ્યું છે, માત્ર તેટલા ખાતર તેને ન માનો.[1] બુદ્ધનું આ વલણ આપણને અત્રે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની દિશામાં પ્રોત્સાહક થઈ પડે તેવું છે. એ ખરું કે સંપ્રદાય સ્થપાતાં બુદ્ધના શિષ્યોએ પણ ક્રમે ક્રમે બુદ્ધને સર્વજ્ઞ બનાવી દીધા[2] અને તેમના વિચાર-આચાર જાણે સ્વતઃપૂર્ણ હોય એવી શ્રદ્ધા પરંપરામાં નિર્માણ કરી.

બુદ્ધ પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ છતાં તર્કપ્રધાન હતા; એટલે જે જે વસ્તુ બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટીએ પાર ઊતરી ન શકે, એવી વસ્તુઓને તે બાજુએ મૂકતા. આ તેમનું વલણ આજે તો અનેકગણું વિકસ્યું છે. જ્યારથી વિજ્ઞાને એની કળાઓ અને પાંખો વિકસાવી અને પ્રસારી અને એ સાથે ઇતિહાસ અને તુલનાદૃષ્ટિ ખીલી ત્યારથી સંશોધનના અનેક નવા નવા પ્રકારો અને માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પુરાતત્ત્વીય અવશેષો, માનવવંશવિદ્યા, માનવજાતિશાસ્ત્ર, માનવજાતિ અને તેની સંસ્કૃતિનું શાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્ર જેવાં ક્ષેત્રો એટલાં બધાં ખેડાયાં છે અને ખેડાતાં જાય છે કે તે દ્વારા મળતી પ્રત્યક્ષ વિગતો ઉપરથી જે જે અનુમાનો તારવવા અને બાંધવામાં આવે છે, તેમાંનાં મોટાભાગનાં અનુમાનો વિદ્વાનોમાં સર્વસંમત જેવાં થઈ ગયાં છે. તેથી એવાં અનુમાનોની અવગણના કરી ઉપર સૂચવેલ પ્રાચીન વાદોની કલ્પનાસૃષ્ટિ પર સર્વથા નિર્ભર રહેવાનું આ યુગમાં હવે શક્ય જ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ્યારે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અનુસરતા ઇતિહાસનું અવલંબન લઈ વિચારીએ છીએ ત્યારે દર્શનોની અને યોગની પરંપરાનાં સંભવિત ઉદ્ભવસ્થાનોની બાબતમાં કાંઈક અસ્પષ્ટ છતાં સાચો પ્રકાશ લાધે છે.

આ ભારતવર્ષ લાંબા સમયથી આર્યદેશ તથા હિંદદેશ તરીકે વિખ્યાત છે, પણ એને 'આર્ય' અને 'હિંદ'નું માનાર્હ તેમજ વ્યાપક પદ મેળવવામાં અનેક સહસ્ર વર્ષોની રાસાયનિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. આર્યવર્ગ—જેનો વેદ સાથે નિકટનો સંબંધ હતો

તે વર્ગ—મૂળે આ દેશનો જ હતો કે બહારથી આ દેશમાં આવીને વસ્યો એ પ્રશ્ન વિષે મતભેદ પ્રવર્તે છે, પણ બહુમત અને ઘણી નક્કર હકીકતો બહારથી આવી વસ્યાની તરફેણ કરે છે;[૩] છતાં આ સ્થળે એ પ્રશ્નને બાજુએ મૂકીને જ વિચારવું ઠીક છે. વૈદિક આર્યો મૂળે અહીંના હોય કે બહારથી આવ્યા હોય, ગમે તે માનીએ, પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે મૂળે એ આર્યવર્ગ બહુ નાનો હતો અને પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશના અમુક ભાગમાં જ વસેલો. એ વર્ગ સિવાયની અનેક પ્રજાઓ આ દેશમાં હતી અને બહારથી આવી વસેલી, જે ઇતિહાસક્રમમાં આર્યવર્ગ પહેલાંની-પૂર્વવર્તી હતી. એવી પ્રજાઓના જુદા જુદા નામે ઉલ્લેખો વૈદિક વાઙ્મયમાં મળે છે,[૪] અને તે પ્રજાઓને વૈદિક આર્યો આર્યેતર તરીકે જ લેખે છે.[૫] આવી પ્રાચીનતર અને પ્રાચીનતમ પ્રજાઓમાં નેગ્રીટો, ઑસ્ટ્રિક, દ્રાવિડ અને મોંગોલ એ મુખ્ય છે. ઑસ્ટ્રિકો નિષાદ નામથી, દ્રાવિડો દાસ-દસ્યુ નામથી અને મોંગોલો કિરાત નામથી વ્યવહૃત થયા છે.[૬] આર્યવર્ગ નાનો હતો, જ્યારે આ પૂર્વવર્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં વધારે અને વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પથરાયેલી હતી. પૂર્વવર્તી પ્રજાઓનું અંદરોઅંદર રક્તમિશ્રણ અને સાંસ્કૃતિક મિશ્રણ થતું હશે એમાં શંકા નથી, છતાં વૈદિક આર્યોના આગમન કે સ્થિર નિવાસ અને ફેલાવા સાથે એ મિશ્રણ વિશેષ વેગીલું બન્યું.[૭] આ મિશ્રણનાં અનેક પાસાં છે. ભાષા, રક્તસંબંધ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ—એ બધાં ક્ષેત્રોમાં મિશ્રણને પરિણામે એક બેનમૂન રસાયન સર્જાયું છે, જે આજની ભારતીય કે હિન્દી પ્રજામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વૈદિક આર્યોની કવિભાષા કે શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃત હતી. એનું બીજું રૂપ તત્કાલીન પ્રાકૃત. પણ આ ભાષાએ પૂર્વવર્તી પ્રજાઓની બધી જ ભાષાઓનું સ્થાન લીધું. એ સ્થાન લેવામાં તેણે પૂર્વવર્તી જુદી જુદી ભાષાઓનાં અનેક તત્ત્વો સ્વીકારી લીધાં અને પોતાના કલેવરને એટલું બધું શક્તિશાળી બનાવ્યું કે છેવટે બીજી ભાષાઓ એ સંસ્કૃત કે તદ્ભવ કે તત્સમ પ્રાકૃતના

પ્રભાવમાં અને પ્રવાહમાં એકરસ થઈ ગઈ યા સમાઈ ગઈ. આર્યવર્ગે સાધેલી ભાષાઓના સંસ્કૃતીકરણની આ પ્રથમ સિદ્ધિ.[૮]

પણ ભાષાઓના પરસ્પર સંક્રમણની સાથે જ રક્તમિશ્રણ ચાલતું. તે સાથે જ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન પણ પરસ્પરના મિશ્રણના ધોરણે ઘડાતું ગયું.[૯] જે આર્યેતર પ્રજાઓ જમાના જૂની હતી તે પોતાના અનેક સામાજિક રીતરિવાજો સાથે તેમજ સાંસ્કૃતિક અંગો સાથે આર્યવર્ગના વર્તુલમાં દાખલ થતી ગઈ. પરિણામે 'આર્ય' શબ્દ, જે પ્રથમ એક નાના વર્ગ પૂરતો હતો તે, હવે એક વિશાળ સમાજને સ્પર્શતો બની ગયો અને તેમાં વર્ણ–રંગ, જન્મ, કર્મ અને ગુણ આદિને આધારે ચાતુર્વર્ણ્ય ગોઠવાયું, જેનો પથરાટ દેશવ્યાપી બની ગયો. આ થઈ આર્યીકરણની પ્રક્રિયા. એમાં 'આર્ય' પદ વર્ગવાચી મટી ઉદાત્ત ગુણકર્મસૂચક બની ગયું.[૧૦]

આર્યીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ત્યારથી જ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પરસ્પર સંક્રાન્તિ પણ શરૂ થઈ જ ગઈ હતી. આર્યેતર પ્રજાઓનો ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક સંસ્કાર આર્યવર્ગના એ સંસ્કારથી બહુ જુદો હતો. આર્યો મુખ્યપણે પ્રકૃતિની વિવિધ શક્તિઓ કે એનાં વિવિધ પાસાંઓને આકાશીય યા સ્વર્ગીય દેવરૂપે સ્તવતા યા એક ગૂઢ શક્તિના વિવિધ પ્રાકૃતિક આવિર્ભાવોરૂપે સ્તવતા. એમનું સ્તવન જ્યારે યજન યા યજ્ઞવિધિમાં પરિણમ્યું ત્યારે એ વિધિમાં અગ્નિકલ્પ મુખ્ય હતો. અગ્નિમાં મંત્રપૂર્વક આહુતિઓ આપવી અને અધિષ્ઠાયક દેવોને પ્રસન્ન કરવા એ ધર્મ મુખ્યપણે આર્યવર્ગે વિકસાવ્યો;[૧૧] જ્યારે આર્યેતર પ્રજાઓમાંથી દ્રાવિડ જેવી પ્રજાઓનું ધાર્મિક વલણ સાવ જુદું હતું. તેઓ સ્વર્ગીય નહિ, પણ ભૂમિવાસી પ્રાણીઓ, પશુઓ, મનુષ્યો અને પશુ-મનુષ્યની મિશ્રિત આકૃતિઓવાળાં સત્ત્વોને અવતારરૂપે પૂજતા; અને એ પૂજા માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ આદિની પ્રતીકો તેમજ ચિત્ર અને ઇતર પ્રતિકૃતિઓ દ્વારા કરતા, જે મૂર્તિપૂજાનું ખાસ સ્વરૂપ છે.[૧૨] આર્યવર્તુળમાં આવી મૂર્તિપૂજા

નથી જણાતી. આર્યવર્તુળમાં યજનમાં દમ્પતી જોડાતાં, પણ યજનનો વિધિ વિશિષ્ટ પુરુષ–પુરોહિત સિવાય કોઈ કરાવી શકતું નહિ. અલબત્ત, દાન-દક્ષિણા દ્વારા એ યજ્ઞ કરાવનાર બીજો વર્ગ ભલે હોય, પણ મંત્રોચ્ચાર અને ઇતર વિધિ તો વિશિષ્ટ પુરુષ–પુરોહિતનો જ અધિકાર હતો; જ્યારે આર્યેતર પ્રજાઓના ધર્મમાં પ્રચલિત પૂજાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ, નાનું-મોટું કે ગમે તે ચડતા-ઊતરતા અધિકાર ધરાવનાર વ્યક્તિ સમાનપણે ભાગ લઈ શકતાં. આર્યના યજ્ઞોમાં ઇતર દ્રવ્યો સાથે માંસની આહુતિ અપાતી; ત્યારે આર્યેતર ધર્મોની પૂજામાં, આજે જેમ મૂર્તિ સામે નિવેદ ધરાય છે તેમ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ અને દીપક આદિનો ઉપયોગ થતો. આર્ય યજ્ઞવિધિ અત્યન્ત જટિલ, તો આર્યેતર પૂજા સાવ સરળ અને સાદી. આમ આર્ય અને આર્યેતર પ્રજાઓના પ્રાચીન ધર્મોમાં બહુ મોટું અન્તર હતું.[૧૩]

એ જ રીતે એમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ખાસ અન્તર જણાય છે. આર્યવર્તુળનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘બ્રહ્મ’ શબ્દના વિવિધ અર્થોના વિકાસ સાથે સંકળાય છે, જ્યારે આર્યેતર પ્રજાઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘સમ’પદનાં વિવિધ પાસાંઓ સાથે ગોઠવાતું દેખાય છે.[૧૪]

અસાધારણ કવિત્વની પ્રતિભા ધરાવનાર અને નવનવા વિચાર-આચારોને પચાવનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિતવર્ગે ‘બ્રહ્મ’ પદનો છેવટે એ અર્થ વિકસાવ્યો અને ફલિત કર્યો કે બ્રહ્મ એટલે વિશ્વગત વિવિધ ભેદસૃષ્ટિઓનું પ્રભવસ્થાન.[૧૫] બીજી બાજુ ‘સમ’ના ઉપાસકો અને અસાધારણ સાધકો વ્યાવહારિક જીવનનાં બધાં જ પાસાંઓમાં સમત્વ યા સમભાવ ખીલવવાની સાધના કર્યે જ જતા હતા.[૧૬] એને લીધે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં સમત્વનો અર્થ બહુ જ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા સુધી વિકસ્યો. સમત્વની સાધના પણ ભેદસૃષ્ટિની ભૂમિકા ઉપર જ ચાલતી, પણ એ અદ્વૈતમાં ન પરિણમતાં આત્મૌપમ્યમાં[૧૭] પરિણમી. આ સાધના એ જ યોગ પરંપરાનો મૂળ પાયો.

ભારતમાં દર્શન અને યોગ એ બન્નેનો સાવ છૂટો વિકાસ થયો દેખાતો નથી. દાર્શનિક તત્ત્વચિન્તન હોય ત્યાં યોગના કોઈ ને કોઈ અંગોનો ઓછોવધતો સંબંધ રહેતો જ; અને યોગની સાધના હોય ત્યાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારના તત્ત્વચિન્તનનો આધાર રહેતો જ. બ્રહ્મ-તત્ત્વનું ચિન્તન અને સમત્વની સાધના એ બેના કાળજૂના ઓછાવધતા સંબંધને પરિણામે ધીરે ધીરે એ બન્ને એવાં એકરસ થઈ ગયાં કે બ્રહ્મવાદી પોતાને સમવાદી અને સમવાદી પોતાને બ્રહ્મવાદી કહેવા લાગ્યો.[૧૮] બ્રાહ્મણ એ સમન અને સમન એ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયો.[૧૯] દર્શન અને યોગ પરમ્પરાની આ લાંબી વિકાસ-પ્રક્રિયાને પરિણામે જે મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો સ્થિર થયા છે અને જે ભારતીય કોઈ પણ પરમ્પરામાં એક યા બીજે રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જેને લીધે ભારતની સંસ્કૃતિ ઇતર દેશોની સંસ્કૃતિથી કંઈક જુદી પડે છે, તે સિદ્ધાન્તો સંક્ષેપમાં આ રહ્યા :

(૧) સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ.

(૨) પુનર્જન્મ અને તેના કારણ તરીકે કર્મવાદનો સ્વીકાર.

(૩) કર્મને લીધે જીવન નિયતરૂપે ઘડાવાની અને નિયતમાર્ગે વહેવાની માન્યતા છતાં તેમાં પૌરુષ યા બુદ્ધિપ્રયત્ન દ્વારા સ્વતંત્ર વિકાસની શક્યતા.

આ સિદ્ધાન્તો તત્ત્વજ્ઞાનસ્પર્શી છે. યોગસ્પર્શી સિદ્ધાન્તોમાં પહેલું સ્થાન 'જીવો અને જીવવા દો'ની આત્મૌપમ્યમૂલક અહિંસાનું છે. એ અહિંસાની દૃષ્ટિ અને પુષ્ટિની વૃત્તિમાંથી સંયમ અને તપનો જે આત્મનિગ્રહી માર્ગ વિકસ્યો તે ત્યાર બાદ આવે છે. પોતાની દૃષ્ટિ અને માન્યતા જેટલું જ બીજાની દૃષ્ટિ અને માન્યતાને માન આપવું, એવી સમવૃત્તિમાંથી જન્મેલો અનેકાન્ત યા સર્વસમન્વયવાદ એ યોગ-વિકાસનું સર્વોપરિ પરિણામ છે.

ઉપર સૂચવેલ દાર્શનિક અને યોગ પરમ્પરાના મૂળ સિદ્ધાન્ત

સંપૂર્ણપણે ભારતમાં વસતા અમુક વર્ગે જ વિકસાવ્યા કે એમાં બહારથી ભારતમાં આવી વસેલ કોઈ વર્ગનો પણ થોડોઘણો ફાળો છે, ઇત્યાદિ નક્કી કરવું કદી શક્ય નથી; તેમ છતાં ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે વિદ્વાનો એમ તો માનતા થયા જ છે કે આર્યો પહેલાંની જે ઑસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડ પ્રજાઓ હતી તેમનો આ વિકાસમાં બહુ મોટો હિસ્સો છે.[૨૦] મોહન-જો-ડેરો અને હડપ્પા આદિનાં નગરો નાશ પામ્યાં, તેથી કાંઈ તેની સંસ્કૃતિ કે ત્યાં વસતી પ્રજાઓ નાશ પામી નથી. લોથલ આદિનાં છેલ્લાં ખોદકામોએ એ તો બતાવી જ આપ્યું છે કે એ પ્રજા અને એ સંસ્કૃતિ દેશના અનેક ભાગોમાં પ્રસરેલી. મોહન-જો-ડેરો આદિ સ્થાનોમાં જે સીલ આદિ ઉપર આકૃતિઓ છે, તેમાંની યોગમુદ્રાવાળી નગ્ન આકૃતિ તરફ અને બીજી નન્દી આદિની આકૃતિઓ તરફ વિદ્વાનોનું ખાસ ધ્યાન જાય છે, અને વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ એમ માનવા પ્રેરાય છે કે એ આકૃતિઓ મૂળમાં કોઈ રુદ્ર, મહાદેવ કે એવા કોઈ યોગીની સૂચક છે.[૨૧] બીજી બાજુ ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવર્તતી અનેકવિધ ધર્મભાવનામાં એ મહાદેવ કે શિવની કોઈ ને કોઈ રૂપે ઉપાસના પ્રાચીન કાળથી સંકળાયેલી છે યા રૂપાન્તરિત થયેલી દેખાય છે. દ્રવિડભાષી જે દ્રાવિડિયનો છે તેમનો મૂળ ધર્મ આવી કોઈ રુદ્રપૂજા સાથે જ સંકળાયેલો હશે એમ માનવાનાં પણ કારણો છે.[૨૨] ભારતના પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં જે શ્રમણવર્ગના વિવિધ ફાંટાઓ વિકસ્યા તેના મૂળમાં પણ એ રુદ્રની યોગસાધનાના કોઈ ને કોઈ અંગનો સમાવેશ અને વિકાસ થયેલો લાગે છે. આ બધું જોતાં સામાન્ય રીતે એટલું અત્યારે કહી શકાય કે યોગ પરમ્પરાનાં સમત્વમૂલક અને સમત્વપોષક અંગોનું ઉદ્‌ભવસ્થાન સિન્ધુ-સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં ક્યાંય ને ક્યાંય હોવું જોઈએ, પણ ઉદ્‌ભવસ્થાનને લગતી આ ઝાંખી ચર્ચા આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ નથી શકતી; છતાં એના પ્રસારનો પ્રશ્ન એવો અટપટો નથી.

પ્રસાર

દર્શન અને યોગની પરમ્પરા એમ તો ભારતના ખૂણેખૂણે પ્રસરેલી દેખાય છે, પણ એના પ્રસારનાં ઇતિહાસયુગનાં કેન્દ્રો મુખ્ય બે કે ત્રણ છે: પૂર્વભારતમાં મગધ, ઉત્તર-બિહાર અને કાશી-કોસલનું કેન્દ્ર; પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં તક્ષશિલા, શલાતુર અને કુરુ-પાંચાલનો મધ્યપ્રદેશ. વૈદિક વાઙ્મય, મહાભારત-રામાયણ, દર્શનસૂત્રો, તેનાં કેટલાંક ભાષ્યો અને પ્રાચીન કેટલાંક પુરાણો ઇત્યાદિ સંસ્કૃતમય બ્રાહ્મણપ્રધાન સાહિત્યનાં ઉદ્ભવસ્થાનો મોટેભાગે પશ્ચિમોત્તર ભારતમાં, કુરુ-પાંચાલમાં, કાશી-કોસલ અને બિહારમાં આવેલાં છે, તો પ્રાકૃતભાષાનિબદ્ધ શ્રમણપ્રધાન આગમ-પિટકોનાં ઉદ્ભવસ્થાનો પણ ઉત્તર-બિહાર, મગધ, કાશી-કોસલ અને મથુરા આદિની આસપાસ જ દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન આદિ પશ્ચિમના ભાગો તેમજ દક્ષિણ અને દૂર–દક્ષિણના પ્રદેશમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી દેખાતું જ્યાં સંસ્કૃતપ્રધાન કે પ્રાકૃતપ્રધાન ઇતિહાસયુગના સાહિત્યનો પ્રાચીન થર રચાયાની નોંધ મળતી હોય. આ ઉપરથી એટલું તારણ કાઢી શકાય કે મૂળ ઉદ્ભવસ્થાનો અવિદિત હોવા છતાં દર્શન અને યોગ પરમ્પરાને લગતાં ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત–પ્રાકૃત સાહિત્યની રચના મોટેભાગે પશ્ચિમોત્તર, મધ્ય અને પૂર્વ દેશમાં થઈ છે, અને ત્યાંથી જ ભારતના બધા ભાગોમાં ક્રમે ક્રમે તેનો ફેલાવો થયો છે; એટલું જ નહિ, પણ ભારત બહારે તેનો પ્રભાવશાળી પ્રસાર પ્રાચીન સમયથી[૨૩] જ થતો રહ્યો છે.

ગુજરાત સાથે સંબંધ

ગુજરાતનો અર્થ અત્રે વિસ્તૃત છે. એમાં સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત, ઉત્તર-ગુજરાત અને દક્ષિણ-ગુજરાતનો પણ સમાવેશ વિવક્ષિત છે. મૌર્યયુગથી તો ગુજરાત સાથે દર્શન પરમ્પરા અને યોગ પરમ્પરાના સંબંધના સૂચક આધારો વધારે ને વધારે મળે જ છે,[૨૪] પણ આ સંબંધ એકદમ અચાનક મૌર્યયુગમાં જ થયો એમ માની ન શકાય.

બુદ્ધ–મહાવીર પહેલાંની શતાબ્દીઓમાં, પૌરાણિક વર્ણન કહે છે તેમ, યાદવો દ્વારકા અને ગિરિનગરમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા. સાત્વતો એ ભાગવત પરમ્પરા સાથે સંકલિત છે. યાદવપુંગવ કૃષ્ણ એ તો ભાગવત પરમ્પરાના સર્વસમ્મત વૈષ્ણવ અવતાર મનાયા છે. યાદવોના બીજા એક તપસ્વી નેમિનાથ એ જૈન પરમ્પરાના તીર્થંકર યા વિશિષ્ટ અવતાર મનાય છે. યાદવવંશના પ્રભાવ અને વિસ્તાર સાથે મુખ્યપણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રસાર પશ્ચિમથી આગળ વધી બીજા દક્ષિણ આદિ પ્રદેશોમાં થયો લાગે છે. શૈવ પરમ્પરાનું કોઈ ને કોઈ પ્રાચીન સ્વરૂપ ગુજરાતમાં પહેલેથી જ રહ્યું છે. તે સિન્ધુપ્રદેશમાંથી ગુજરાત ભણી આવ્યું હોય કે બીજે ગમે તે રસ્તે, પણ એટલું નક્કી લાગે છે કે ગુજરાતની ભૂમિમાં શૈવ પરમ્પરાનાં મૂળ વિશેષ પ્રાચીન છે.[૨૫] પ્રભાસપાટણનું જ્યોતિર્ધામ અને બીજાં એવાં પૌરાણિક શૈવ ધામોમાં તથા ગ્રામ, નગર તેમજ ચડતા–ઊતરતા દરજ્જાની લગભગ બધી જ જાતિઓમાં શિવના સાદા સ્વરૂપની પૂજા પ્રથમથી જ પ્રચલિત રહી છે. શૈવ પરમ્પરાના મુખ્ય દેવ રુદ્ર યા મહેશ્વર. ન્યાય–વૈશેષિક પરમ્પરામાં કર્તા ઇશ્વરનું સ્થાન ક્યારે ગોઠવાયું તે તો અજ્ઞાત છે, પણ જ્યારે કર્તા તરીકે ઇશ્વરે એ પરંપરામાં સ્થાન લીધું ત્યારે તે ઇશ્વર વિષ્ણુ કે બ્રહ્મા નહિ, પણ મહેશ્વર યા પશુપતિરૂપે વર્ણવાયેલ મળે છે.[૨૬]

વૈષ્ણવ પરંપરાનો ઉત્તરકાલીન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિકાસ જોતાં એમ લાગે છે કે એ પરમ્પરાનું તત્ત્વજ્ઞાન સાંખ્ય વિચારસરણી ઉપર જ રચાયેલું છે.[૨૭] મધ્વ સિવાય અત્યાર લગીની એવી કોઈ વૈષ્ણવ પરમ્પરા નથી દેખાતી કે જેના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાન્તો સાંખ્ય પરમ્પરા સિવાયની બીજી કોઈ પરમ્પરામાંથી સ્વીકારવામાં આવ્યા હોય. શૈવ પરમ્પરાના ઘણાખરા ફાંટાઓનો સંબંધ ન્યાય–વૈશેષિક પરંપરાના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે રહેલો છે. જૈન પરંપરાનું તત્ત્વજ્ઞાન આમ તો સાંખ્ય અને ન્યાય-વૈશેષિક પરંપરાથી સાવ સ્વતંત્ર છે, પણ

એનાં કેટલાંક પાસાં એવાં છે કે જેમાં સાંખ્ય અને ન્યાય–વૈશેષિક પરંપરાની માન્યતાઓનો સમન્વય પણ છે.[૨૮] આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે બુદ્ધ–મહાવીર પહેલાંના સમયમાં વૈષ્ણવ, શૈવ અને જૈન પરંપરાનાં જે સ્વરૂપો હશે તેમાં સાંખ્ય, ન્યાય–વૈશેષિક અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની કાંઈ ને કાંઈ વિચારણાઓ સંકળાયેલી હોવી જોઈએ. વૈદિક પરંપરાનો પ્રધાન સ્તંભ એ તો ક્રિયાકાંડપ્રધાન પૂર્વમીમાંસા. બુદ્ધ–મહાવીર પહેલાંના સમયમાં ગુજરાતમાં એ મીમાંસાએ સ્થાન મેળવ્યું હોય તેમ દેખાતું નથી. મુખ્યપણે ઉપનિષદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત ઉત્તરમીમાંસા એ તો ઉત્તરકાલીન છે; એટલે એ પૌરાણિક યુગમાં ગુજરાત સાથે તેના સંબંધનો ખાસ પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. સાર એ છે કે પુરાતન યુગમાં ગુજરાતના પ્રદેશોમાં જે જે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ હતી તે લગભગ બધી જ વૈદિકેતર હતી.[૨૯]

યોગ પરંપરાનાં સાધના-અંગો અનેક છે, પણ તેમાં અહિંસા, તપ, ધ્યાન જેવાં અંગો પ્રધાન સ્થાને છે. ભક્તિપ્રધાન વૈષ્ણવ-ભાગવત કે તપપ્રધાન શૈવ-ભાગવત કે અહિંસા-સંયમપ્રધાન નિર્ગ્રન્થ, એ બધી પરંપરાઓ યોગનાં જુદાં જુદાં અંગો ઉપર ઓછો-વધતો ભાર આપીને જ વિકસતી રહી છે. તેથી એ પરંપરાઓ સાથે જ યોગ પરંપરા સંકલિત હતી એમાં શંકા નથી. આ રીતે બુદ્ધ–મહાવીર પહેલાંના યુગનું ગુજરાતને લગતું આછું ચિત્ર એવું ઊપસે છે કે જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લગભગ બધી જ પ્રસિદ્ધ વૈદિકેતર પરંપરાઓ રહી હોય અને યોગ તો એ બધી જ પરંપરાઓમાં કોઈ ને કોઈ રૂપે જોડાયેલો હોય જ.

પણ લગભગ બુદ્ધ–મહાવીરના સમયથી કે તેમના પછી થોડાં જ વર્ષે ગુજરાતનું ચિત્ર વધારે સુરેખ રીતે ઊઘડે છે. ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યે ગિરિનગરમાં સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું.[૩૦] ચન્દ્રગુપ્તની રાજધાની તો પાટલીપુત્ર અને આટલા દૂર ગિરિનગર સાથે એનો સંબંધ, આ જરા નવાઈ ઉપજાવે એવું લાગે છે. કદાચ એ સંબંધ માત્ર રાજકીય

હશે, પણ એના પૂર્વવર્તી નન્દો અને ઉત્તરાધિકારી અશોક આદિના જીવનનો વિચાર કરીએ છીએ અને રાજકીય સંબંધ સાથે ધાર્મિકતાનું પ્રથમથી જ ચાલ્યું આવતું અનિવાર્ય જોડાણ વિચારીએ છીએ, ત્યારે ઓછામાં ઓછું એમ માનવાને વાંધો નથી કે ગુજરાત સાથેના ચન્દ્રગુપ્તના સંબંધમાં ધર્મપરંપરાનો પણ કાંઈ ને કાંઈ પાસ હોવો જોઈએ. પરંતુ એ ગમે તેમ હોય, છતાં એના પૌત્ર અશોક મૌર્યનાં ધર્મશાસનો એ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે અશોકની સત્તા ગુજરાત ઉપર હતી,[31] પણ તે માત્ર રાજકીય ન હતી; એમાં ધાર્મિકતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. અશોક તથાગત બુદ્ધનો પાકો અનુયાયી હતો, પણ તે કટ્ટર સાંપ્રદાયિક ન હતો. તેની ઉદારતા વિશ્વના ઇતિહાસમાં અજોડ હતી, એમ તેનાં ધર્મશાસનો ઉદ્બોધે છે.[32] અશોકનાં ધર્મશાસનો ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે તે કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પંથો પ્રવર્તમાન હતા. એમાં જૈન[33] અને બૌદ્ધના અસ્તિત્વ વિશે તો પ્રશ્ન જ નથી, પણ ઉપર સૂચિત વૈષ્ણવ અને શૈવ આદિ ઇતર પૌરાણિક ધર્મો પણ પ્રવર્તમાન હોવા જોઈએ. પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા એણે પોતાના રાજ્યના બીજા અનેક ભાગોની પ્રજાને જે ધર્મ પાળવા સૂચવ્યું છે તે મુખ્યપણે માનવધર્મ છે,[34] કોઈ ખાસ પંથધર્મ નથી; અને માનવધર્મના ખરા પાયા એ યોગનાં અંગો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશમાં વધારે ભાર આપ્યો હોય તો તે યોગનાં અંગો ઉપર.[35] એટલે ગુજરાતમાં યોગ પરંપરાનું વ્યાવહારિક ચિત્ર અશોકની ધર્મલિપિઓમાં દેખાય છે. આ સાથે જ્યારે જૈન આદિ ઇતર પરંપરાઓનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે અશોકના સમયના ગુજરાતમાં ઇતર પરંપરાઓ પણ માનવધર્મ ઉપર વધારે ભાર આપતી હશે. પણ અશોક પછી જ્યારે શક યુગ આવે છે અને એમાં રુદ્રદામાનું શાસન શરૂ થાય છે, ત્યારે એ તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ પરંપરાનું ચિત્ર વધારે ઉઠાવ ધારણ કરે છે.

ઈસ્વી સનના બીજા સૈકાનો રુદ્રદામાનો એ સુશ્લિષ્ટ સંસ્કૃત

ભાષાબદ્ધ લેખ માનવધર્મના વિશેષ પરિપાલનની વાત તો કહે જ[૩૬] છે, પણ સાથે સાથે તે રુદ્રદામાને ન્યાય–વૈશેષિક, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા તરીકે પણ નિર્દેશે છે.[૩૭] એક તો શક છતાં નામ આર્યભાષા સંસ્કૃતમય અને તેમાંય શિવનો રુદ્ર તરીકે નિર્દેશ; વધારામાં એનાં વિશેષણોમાંથી ફલિત થતું એનું દાર્શનિક જ્ઞાન—એ બધું સૂચવે છે કે અશોકે બુદ્ધ ભગવાનની સહજ પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા જે ઘોષણા કરી તે ઘોષણાને અમલમાં મૂકવાનું કામ શકસેનાપતિ અને સંભવિત રીતે રુદ્રભક્ત રુદ્રદામાએ કર્યું અને તેને સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા અચલ પદ પણ આપ્યું.

ગિરિનગર પછી તરત જ સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપત્તન આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. વલભીનો આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક આ ચતુર્વિધ અભ્યુદય ઉત્તરોત્તર વર્દ્ધમાન દશામાં મૈત્રક રાજાઓના અમલ દરમિયાન એમનાં તામ્રપત્રો આદિ દ્વારા જોવા મળે છે.[૩૮] મૈત્રકોનો અમલ ઈ. સ. ૪૭૦થી શરૂ થાય છે, પણ વલભીના ઉત્કર્ષના પાયા તો બહુ પહેલેથી જ નંખાયા દેખાય છે. તેથી જ એક યા બીજે કારણે ગિરિનગરનું વર્ચસ્વ ઘટતાં વલભી એનું સ્થાન લે છે; અને તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરાના વિદ્વાનો અને ભિક્ષુકો વલભીમાં અનેકવિધ સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પોષવા આશ્રય મેળવે છે.[૩૯] વલભીમાં વૈદિક વિદ્વાનો દાન લેતા નજરે પડે છે,[૪૦] જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મસ્થાનો અને વિદ્યાસ્થાનો જાહોજલાલી ભોગવે છે અને રાજાઓ તેમજ ધનાઢ્યો તેનો બહુ સત્કાર–પુરસ્કાર કરે છે.[૪૧] જ્યાં આવું વાતાવરણ ન હોય ત્યાં સહેજે મોટી સંખ્યામાં વિવિધ પરંપરાઓના વિદ્વાનો અને સંઘો ન આવવા લલચાય અને ન સ્થિર વાસ કરવા પણ લલચાય. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાની વિદ્યા-ત્રિવેણી વલભીમાં વહેલી. તેને પરિણામે ઇતર સાહિત્ય ઉપરાંત દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતું પણ સાહિત્ય વલભીમાં ઠીક ઠીક રચાયું અને ખેડાયું. ત્યાં રચાયેલા અને ખેડાયેલા

દાર્શનિક અને યોગ પરંપરાને લગતા ગ્રન્થોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે તેવી વિશ્વસ્ત નોંધો અત્યારે લભ્ય નથી, તોપણ જે કાંઈ વિશ્વાસપાત્ર ઉલ્લેખો છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે વૈદિક પરંપરાના વિદ્વાનોએ વલભીક્ષેત્રમાં દર્શન અને યોગની પરંપરાને સ્પર્શે એવું કાંઈ લખ્યું હશે તોય તે અત્યારે તો અજ્ઞાત છે. બૌદ્ધ પરંપરાના વિશિષ્ટ ભિક્ષુકોએ ત્યાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રચનાઓ કરી હશે, કેમ કે, હુએનત્સંગના કથન પ્રમાણે, ત્યાં બૌદ્ધ ભિક્ષુકોનો બહુ મોટો સમુદાય રહેતો અને મોટા વિહારો પણ હતા. આજે તો એ બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાંથી બે નામ નિર્વિવાદ જાણીતાં છે, જેમણે વલભીક્ષેત્રમાં દાર્શનિક રચના કરી હોય એમ લાગે છે. એ બે એટલે ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ. હુએનત્સંગ એ બે વિદ્વાનોનો નિર્દેશ કરે છે.[૪૨] ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ જે નાનામોટા ગ્રન્થો રચેલા સંભવે છે તે દાર્શનિક—ખાસ કરી બૌદ્ધ દર્શનને જ લગતા—હશે એમ લાગે છે. જો સુપ્રસિદ્ધ બહુશ્રુત વિદ્વાન શાન્તિદેવ, ધારવામાં આવે છે તેમ, સૌરાષ્ટ્રના હોય તો સંભવતઃ તેમની વિદ્યાપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર પણ, સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, વલભીક્ષેત્ર હશે. વલભી હોય કે બીજું કોઈ સ્થાન હોય, પણ શાન્તિદેવે ગુજરાતમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય તો એમ કહી શકાય કે એમની જાણીતી ત્રણે કૃતિઓ,[૪૩] જે બૌદ્ધ દર્શન પરંપરાને લગતી છે, તે મૈત્રકકાલીન વિશિષ્ટ સમ્પત્તિ છે.

અશોકના શાસન-સમયથી માંડી વલભીના ભંગ સુધીના લગભગ હજાર વર્ષમાં જ્ઞાત કે અજ્ઞાત એવી દર્શન અને યોગને લગતી કૃતિઓનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણું મુખ્ય ધ્યાન જૈન કૃતિઓ જ રોકે છે. મગધમાં રચાયેલા અને સચવાયેલા તેમજ મથુરામાં સુસંકલિત થયેલા જૈન આગમ-સાહિત્યની બે વાચનાઓ વલભીક્ષેત્રમાં જ થઈ છે.[૪૪] જે આગમ-સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ છે તે સંપૂર્ણ સાહિત્ય છે તો પ્રાકૃતમાં, પણ એમાં મુખ્યપણે વિષય તો દર્શન અને યોગ–ચારિત્રનો જ છે. જોકે આ ગ્રન્થો વલભીક્ષેત્રમાં

સંશોધિત અને સુવ્યવસ્થિત થયા હોવાથી તેની મૌલિક રચના વલભી-ક્ષેત્ર યા ગુજરાતને ફાળે નથી જતી, છતાં વલભીક્ષેત્રમાં વિચરનાર અને વસનાર અનેક ધુરન્ધર જૈન વિદ્વાનોએ રચેલી દાર્શનિક અને યોગવિષયક કૃતિઓ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ છે. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું પ્રાકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને તેની સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વૃત્તિ એ એક જ આકર-ગ્રન્થ એવો છે કે જેમાં જૈન દર્શનને કેન્દ્રમાં રાખી ભારતીય દર્શનોની સ્પષ્ટ ચર્ચા થયેલી છે અને જેમાં ધ્યાન, યોગ કે ચારિત્રને લગતી પણ વિશદ ચર્ચા છે.[૪૫] શ્રીમલ્લવાદિકૃત નયચક્ર અને તેની શ્રી સિંહગણિ[૪૬] ક્ષમાશ્રમણની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા એ પણ એવો જ દાર્શનિક આકર-ગ્રન્થ છે. એમાં જૈન દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નય અને અનેકાન્તવાદની આસપાસ લગભગ ભારતીય બધાં જ દર્શનોનાં મુખ્ય મુખ્ય મન્તવ્યોની તાર્કિક દૃષ્ટિએ ફૂલગૂંથણી કરવામાં આવી છે. આ બે ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ તો એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે સૌરાષ્ટ્રે દર્શન અને યોગ પરંપરામાં જે સિદ્ધિ સાધેલ તેનો કાંઈક ભાસ આવી શકે.[૪૭]

વલભીક્ષેત્ર પછી વડનગર અને ભિન્નમાળ એ બે ગુજરાતનાં નગરો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં શંકા નથી કે વડનગરે આઠમી સદી પહેલાં પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સાહિત્યસિદ્ધિ મેળવી હશે, કેમ કે તે એક વિદ્યાવ્યાસંગી અને બુદ્ધિશીલ નાગર[૪૮] જ્ઞાતિનું, ગિરિનગરની પેઠે, કેન્દ્ર રહ્યું છે. જૈન પરંપરાનો પણ એ નગર સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ પહેલેથી જ રહેતો આવેલો,[૪૯] છતાં આઠમા સૈકા સુધીમાં તે નગરમાં દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતી કોઈ નાની-મોટી જૈન કે જૈનેતર કૃતિ રચાઈ હોય તો તે અજ્ઞાત છે. તેથી હવે ભિન્નમાળ ક્ષેત્ર તરફ વળીએ.

ભિન્નમાળ એ તત્કાલીન ગુજરાતની એક રાજધાની. એ શહેરનો ઇતિહાસ તો વિશેષ પ્રાચીન છે,[૫૦] પણ તેનું ગૌરવ વધતાં વધતાં એટલું બધું વધ્યું કે હ્યુએનત્સંગ વલભીની પેઠે ભિન્નમાળનું વિસ્તારથી

વર્ણન કરે છે.[51] ત્યાં વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે પરંપરાની અનેકવિધ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, અને દરેક શાખાના વિદ્વાનો ત્યાં આવી વસતા અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિને પોષતા. જ્યોતિષ, કાવ્ય, કથા આદિ વિષયક અનેક ગ્રન્થરત્નો ભિન્નમાળ ક્ષેત્રમાં રચાયેલાં ઉપલબ્ધ છે. એ ક્ષેત્રમાં જાબાલીપુરનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. એ ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ મળે છે.[52] તેમાં જે દર્શન અને યોગ પરંપરાની સાથે જ સંબંધ ધરાવતી હોય એવી કૃતિઓ પણ છે; અને આ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ મુખ્યપણે આ. હરિભદ્રની છે. હરિભદ્ર સિવાય ઇતર બૌદ્ધ, વૈદિક કે જૈન વિદ્વાનોએ એ વિષય પરત્વે કાંઈ ને કાંઈ રચના કરી હશે એવી ધારણા રાખવી તે સાવ વધારે પડતી નથી, પણ આઠમા સૈકા સુધીમાં એ ક્ષેત્રમાં રચાયેલી અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન રોકે એવી દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતી કૃતિઓ તો આ. હરિભદ્રની જ છે. તેથી હવે આપણે એ વિચારીએ કે દર્શન અને યોગ પરંપરાના વિચાર-વિકાસમાં આ. હરિભદ્રનું સ્થાન શું છે અને તે કેવું છે?

આચાર્ય હરિભદ્રનું સ્થાન

આચાર્ય હરિભદ્રના સમય સુધીમાં દેશનો એવો કોઈ ભાગ નજરે નથી પડતો કે જ્યાં દાર્શનિક અને યોગના વિચારોના નાનામોટા અખાડાઓ ન ચાલતા હોય. હરિભદ્રના પૂર્વવર્તી અને સમકાલીન એવા અનેક જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો થયેલા છે કે જેમની વિચારસૂક્ષ્મતા, વક્તવ્યની સ્પષ્ટતા અને બહુશ્રુત તાર્કિકતા એ હરિભદ્ર કરતાં પણ ચડી જાય. એવા જ વિશિષ્ટ વિદ્વાનોની સમર્થ કૃતિઓના અધ્યયન અને પરિશીલનને આધારે જ હરિભદ્રનું માનસિક-આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ ઘડાયેલું છે. તેમ છતાં જ્યારે દર્શન અને યોગ પરંપરાના વિકાસમાં હરિભદ્રે શો ફાળો આપ્યો કે એમાં બીજા કોઈએ નહિ દાખવેલ એવી શી નવીનતા અર્પી એ કહેવું હોય ત્યારે તો હરિભદ્રના પૂર્વ-કાલીન અને ઉત્તરકાલીન આચાર્યોની દૃષ્ટિ સાથે હરિભદ્રની દૃષ્ટિની

તુલના કરીએ તો જ કાંઈક યથાર્થ વિધાન કરી શકાય. આ દૃષ્ટિથી જ્યારે એવી તુલના કરું છું ત્યારે મને અસંદિગ્ધપણે લાગે છે કે હરિભદ્રે જે ઉદાત્ત દૃષ્ટિ, અસામ્પ્રદાયિક વૃત્તિ અને નિર્ભય નમ્રતા પોતાની ચર્ચાઓમાં દાખવી છે તેવી તેમના પૂર્વવર્તી કે ઉત્તરવર્તી કોઈ જૈન-જૈનેતર વિદ્વાને બતાવેલી ભાગ્યે જ દેખાય છે.

હરિભદ્રે દર્શન અને યોગ પરંપરામાં જે ફાળો આપ્યો છે કે એમાં જે નવતા આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની ભૂમિકા ઉપર સૂચવેલ એમની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિમાં રહેલી છે. આ દૃષ્ટિ અને આ વૃત્તિ સંક્ષેપમાં નિમ્નલિખિત પાંચ ગુણો દ્વારા પ્રગટ થાય છે:—

૧. સમત્વ—આધ્યાત્મિકતાનું પરમ લક્ષ્ય સમભાવ યા નિષ્પક્ષતા છે. હરિભદ્રે પોતાના દર્શન અને યોગને લગતા ગ્રંથોમાં એ કેટલી હદ સુધી સાધ્યું છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

૨. તુલના—હરિભદ્રે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી ખંડનમંડનની પરિપાટીમાં જે તુલનાદૃષ્ટિનો ઉમેરો કર્યો તે એમના પૂર્વવર્તી, સમકાલીન કે ઉત્તરવર્તી ગ્રંથોમાં હરિભદ્રની કક્ષા સુધી કોઈએ કરેલ દેખાતી નથી. સત્ય યા મતૈક્યની વધારેમાં વધારે નજીક પહોંચી શકાય એ હેતુથી એમણે પરવાદીનાં મન્તવ્યોના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને પોતાના મન્તવ્ય સાથે તે પરવાદી મન્તવ્ય, પરિભાષાભેદ કે નિરૂપણભેદ હોવા છતાં, કઈ રીતે સામ્ય ધરાવે છે તે એમણે સ્વ-પરમતની તુલના દ્વારા અનેક સ્થળે દર્શાવ્યું છે. રખે પરમતની સમાલોચના કરતાં તેને અન્યાય થઈ જાય એવી પાપભીરુ વૃત્તિ એમણે એ તુલનામાં દાખવી છે, જેવી બીજા કોઈ વિદ્વાને ભાગ્યે જ દાખવેલી દેખાય છે.

૩. બહુમાનવૃત્તિ—અતીન્દ્રિય અને શાસ્ત્રીય પરંપરાગત તત્ત્વોની સમાલોચના કરવામાં અનેક ભયસ્થાનો રહેલાં છે. એ ભયસ્થાનોને ઓળંગી કોઈ સમાલોચના કરે ત્યારેય દરેક બાબતમાં

પરપરંપરાનાં મન્તવ્યો સાથે સર્વથા એકમત થઈ જવાનું કામ બહુ અઘરું છે. એવી સ્થિતિ દેખાય ત્યારેય હરિભદ્ર, પરવાદી મન્તવ્યોથી જુદા પડવા છતાં. તેમના પ્રત્યે જે વિરલ બહુમાન અને આદર દર્શાવે છે તે તેમણે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આપેલી એક વિરલ ભેટ ગણાવી જોઈએ. સત્ય-સમર્થન અને આધ્યાત્મિકતાનો દાવો કરનાર કોઈ પણ જૈન–જૈનેતર વિદ્વાને પોતાનાથી વિરુદ્ધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક કે વિદ્વાન પ્રત્યે હરિભદ્રે દર્શાવેલ છે તેવું બહુમાન દર્શાવ્યું હોય તો તે મારી જાણમાં નથી.

૪. સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી ભેટ— સામાન્ય રીતે દાર્શનિક વિદ્વાનો પોતાનું બધું વિચાર કે પાંડિત્યબળ પરપરંપરાની સમાલોચનામાં વાપરે છે અને પોતાની પરંપરાને કહેવા જેવાં સત્યો સ્ફુરે તોય તે પરંપરાની ખફગી વહોરવાનું જોખમ નથી ખેડતા, અને તે બાબતમાં ચાલતું ચાલવા દેવાની વૃત્તિ સેવી પોતાની પરંપરાને ઊંચે આણવાનો કે એની ખરી ખામી બતાવવાનો કોઈ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે; જ્યારે હરિભદ્ર આ બાબતમાંય સાવ અનોખા છે. એમણે પરવાદીઓ કે પરપરંપરાઓ સાથેના વ્યવહારમાં જે તટસ્થવૃત્તિ અને નિર્ભયતા દર્શાવી છે તેવી જ સ્વપરંપરા પ્રત્યે કેટલાક મુદ્દા રજૂ કરવામાં પણ દર્શાવી છે, જે આપણે આગળ જોઈશું.

૫. અંતર સાંધવાનો કીમિયો—સામાન્ય રીતે મોટા મોટા અને અસાધારણ વિદ્વાનો જ્યારે ચર્ચામાં ઊતરે છે કે કાંઈ લખે છે ત્યારે એમાં વિજિગીષા અને સ્વપરંપરાને શ્રેષ્ઠ સ્થાપવાની ભાવના મુખ્યપણે રહેલી હોવાથી સંપ્રદાય-સંપ્રદાય વચ્ચે અને એક જ સમ્પ્રદાયના વિવિધ ફાંટાઓ વચ્ચે બહુ મોટું માનસિક અન્તર ઊભું થાય છે. એવા અન્તરને લીધે સામા પક્ષમાં રહેલી અને ગ્રહણ કરવા જેવી ઉદાત્ત વસ્તુઓ પણ કોઈ ભાગ્યે જ ગ્રહણ કરે છે. એને લીધે પરિભાષાઓની શુષ્ક વ્યાખ્યા અને શાબ્દિક સાઠમારીના આવરણમાં સત્ય ગૂંગળાઈ

જાય છે. આ સ્થિતિ હરિભદ્રના સૂક્ષ્મ અંતરચક્ષુએ નિહાળી. તેથી એમણે વિરલ ગણાય એવા પોતાના દર્શન અને યોગ પરંપરાના ગ્રન્થોમાં એવી શૈલી સ્વીકારી છે કે જૈન પરંપરાના મૌલિક ગણાય એવા સિદ્ધાન્તો જૈનેતર પરંપરાઓ તેમની પરિભાષામાં સરલતાથી સમજી શકે અને જૈનેતર બૌદ્ધ કે વૈદિક પરંપરાનાં અનેક મંતવ્યો કે સિદ્ધાન્તો જૈન પરંપરા પણ સમજી શકે. વિરોધી ગણાતા અને વિરોધ પોષતા આવેલા ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો વચ્ચે બની શકે તેટલું અંતર ઓછું કરવાનો યોગીગમ્ય માર્ગ હરિભદ્રે વિકસાવ્યો છે, અને સૌ એકબીજામાંથી વિચાર–આચાર મોકળે મને ગ્રહણ કરી શકે એનું દ્વાર ખુલ્લું કર્યું છે, જે સાચે જ વિરલ છે.

આ રીતે આચાર્ય હરિભદ્રે દાર્શનિક અને યોગ પરંપરામાં જે વિચાર અને વર્તનની નવી દિશા ઉઘાડી છે તે ખાસ કરીને આજના યુગના અસાંપ્રદાયિક અને તુલનાત્મક–ઐતિહાસિક અધ્યયનમાં ભારે ઉપકારક થઈ પડે તેવી છે.

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

દાર્શનિક પરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા

ત્રીજા વ્યાખ્યાનનો વિષય છે: દાર્શનિક પરંપરામાં હરિભદ્રે દાખલ કરેલ નવીન દૃષ્ટિ. બીજા વ્યાખ્યાનને અંતે પાંચ ગુણો–વિશિષ્ટતાઓનું સૂચન કર્યું છે, તેમાંથી પ્રથમના ત્રણ ગુણો એમના બે દાર્શનિક ગ્રંથોમાં બહુ જ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયેલા છે. એ બે ગ્રંથો પૈકી પ્રથમ **षड्दर्शनसमुच्चय** અને બીજો **शास्त्रवार्तासमुच्चय**.

દર્શનનો ખરો ભાવ વસ્તુમાત્રના યથાર્થ સ્વરૂપનું અવગાહન યા તે માટે પ્રયત્ન કરવો તે છે. સત્યનું સ્વરૂપ નિ:સીમ અને અનંતવિધ છે. એક જ વ્યક્તિને પણ તે ઘણીવાર કાળક્રમે વિવિધ રૂપે ભાસે છે; અનેક વ્યક્તિઓમાં પણ સત્ય દેશ અને કાળભેદે જુદી જુદી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી કોઈ એક વ્યક્તિનું સત્યદર્શન પરિપૂર્ણ અને છેવટનું તેમજ અન્ય વ્યક્તિને દેખાયેલ સત્યાંશથી સાવ નિરપેક્ષ હોઈ શકે નહિ. આથી કરીને સત્યની પૂર્ણ કળાની નજીક પહોંચવાનો રાજમાર્ગ તો એ છે કે દરેક સત્યજિજ્ઞાસુ ઇતર વ્યક્તિના દર્શનને આદર અને સહાનુભૂતિથી સમજવા પ્રયત્ન કરે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવી જોઈએ, પણ માનવચિત્તમાં સત્યની જિજ્ઞાસા સાથે જ કેટલાક મળો પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. એ મળોની તીવ્રતા કે મંદતાને લીધે જિજ્ઞાસુ વધારે મધ્યસ્થતા કેળવી શકતો નથી અને પરમત યા પરદર્શન સાથે અથડામણીમાં આવે છે. આ રીતે એક બાજુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ મતવિરોધ કે મતવિસંવાદ ટાળવા મથે છે, ત્યારે અનેક સાધારણ વ્યક્તિઓ મતભેદને ક્લેશભૂમિમાં ફેરવી નાખે છે. આવું સંવાદ–વિસંવાદનું ચક્ર બધા ધર્મ-પંથોમાં કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્રવર્તતું આવ્યું છે.

તેથી જ પ્રિયદર્શી અશોકે પોતાનાં ધર્મશાસનોમાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરામાં સમાવેશ પામતા બધા જ નાનામોટા પંથોને ઉદ્દેશી કહ્યું છે કે બધા ધાર્મિકોએ અંદરોઅંદર સંવાદપૂર્વક વર્તવું. જે પરપાખંડ યા પરધર્મ–પરદર્શનની નિંદા કરે છે તે ખરી રીતે સ્વપાખંડ–સ્વધર્મની નિંદા કરે છે.[૧] અશોકે જેમ તમામ બ્રાહ્મણ-શ્રમણ વર્ગોને ઉદ્દેશી શિક્ષા આપી તેમ તેણે માત્ર બૌદ્ધનિકાયને ઉદ્દેશીને પણ શિખામણ આપી છે. અશોક જ્યારે બુદ્ધ-ધર્મ-સંઘનું ત્રિશરણ સ્વીકારી બૌદ્ધ ઉપાસક થયો ત્યારે તેણે બૌદ્ધ ધર્મમાં પડેલા ફાંટાઓ અને જુદી જુદી નિકાયો વચ્ચે સત્યના દાવા ખાતર જ ચાલતું ભાંડણ જોઈ તેને શમાવવા બૌદ્ધ ભદંતોને પણ નમ્ર વિનંતિ કરી.[૨]

અશોકનાં ધર્મશાસનો સૂચવે છે કે તેના સમયમાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ વર્ગો વચ્ચે દર્શન અને ધર્મ પરત્વે કેવી અનિષ્ટ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી.

દર્શન યા તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મસંપ્રદાયને આધારે જ ટકે અને ખીલે છે. ધર્મસંપ્રદાયો પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા વિના કદી સ્થિર થઈ શકતા જ નથી. બન્નેનું જોડાણ જેમ આવશ્યક છે તેમ હિતાવહ પણ છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ એક દર્શન અમુક ધર્મસંપ્રદાય સાથે સંકળાય છે ત્યારે તેની સાથે બીજી અનેક વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. દર્શન અને આચારને લગતા ગ્રંથો, તે તે ગ્રંથના પ્રણેતાઓ અને વ્યાખ્યાતાઓ, આ બધાને પોષનાર અને આદર આપનાર એવો અનુયાયીવર્ગ—આ રીતે દર્શન અને ધર્મ બન્ને મળી—એક વિશિષ્ટ જીવતો સંપ્રદાય બને છે. સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તાઓ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, પણ તેમાં એક એવું વાતાવરણ સર્જાય છે કે સંપ્રદાયોમાં માત્ર શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતાની જ વૃત્તિ નથી ઉદય પામતી, પણ તેઓ ક્રમે ક્રમે બીજાને હેય અને અસ્પૃશ્ય સુધી માનતા થઈ જાય છે; એટલું જ નહિ, પણ

અનેક પ્રસંગો એવા આવેલા ઇતિહાસે નોંધ્યા છે કે જેમાં સંપ્રદાય-ભેદે જ મારામારી અને કાપાકાપી સર્જાવી હોય.

સત્યદર્શન અને સત્યલક્ષી આચારને નામે જ તુમુલ યુદ્ધ કે તુમુલ વાદવિવાદ થાય ત્યારે અશોક જેવાનું ચિત્ત દ્રવી ઊઠે ને તે ધ્રુવ શિલાપટ્ટોમાં પ્રગટ થાય એ સાહજિક છે. અશોક અને તેના જેવા બીજા કેટલાયની સાવધાની છતાં ઉત્તરકાળમાં એ શુષ્ક વાદ અને વિવાદનું ચક્ર અટકયું નહિ. આના પુરાવાઓ દર્શન અને ધર્મને લગતા દરેક પરંપરાના ગ્રંથોમાં ઓછાવધતા મળે જ છે.[૩]

અક્ષપાદ અને બાદરાયણ જેવાના સૂત્રગ્રંથોમાં પરમતની સમીક્ષા છે, પણ તે મૂળમાં કોઈ કટુક શબ્દ નથી; પણ આ જ ગ્રંથોના વ્યાખ્યાતાઓ આગળ જતાં ખંડનમંડનના રસમાં એવા તણાયા કે તેઓ પ્રતિવાદીને 'પુરુષાપસદ', 'પ્રાકૃત' અને 'મ્લેચ્છ' કે 'બાહ્ય' જેવાં વિશેષણોથી નવાજવામાં ગૌરવ માનવા લાગ્યા. પ્રતિવાદીઓને તિરસ્કારનાર આવી વૃત્તિની અસરથી બૌદ્ધો કે જૈનો પણ અલિપ્ત રહી ન શકયા. આવું બ્રાહ્મણ–શ્રમણ પરંપરાનું ધાર્મિક વાતાવરણ ચોગમ વ્યાપેલું હતું. એમાં જ હરિભદ્રનો જન્મ અને ઉછેર. તેમણે જ્યારે શ્રમણદીક્ષા સ્વીકારી ત્યારે એ પરંપરામાં પણ તેમને એવા જ વાતાવરણે ઘેર્યા. તેથી જ આપણે તેમના કેટલાક પ્રાકૃત–સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમને પરવાદી પ્રત્યે ઊકળતા શબ્દપ્રયોગો કરતા કયારેક કયારેક જોઈએ છીએ.[૪]

પણ હરિભદ્રનું અસલી કાઠું કોઈ જુદી જ ભાતનું હતું. જાણે એમના મૂળગત સંસ્કારોમાં સમત્વ–મધ્યસ્થતા મુદ્રાલેખરૂપે જ ન હોય તેમ એ સંસ્કાર પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા કદાગ્રહ અને મિથ્યાભિનિવેશના ચક્રને ભેદી બહાર આવ્યો અને તે એમની, કદાચ પછીથી લખાયેલી, બે ઉપર સૂચિત દર્શન-કૃતિઓમાં સાકાર થયો.

षड्दर्शनसमुच्चय

પ્રથમ **षड्दर्शनसमुच्चय** લઈ વિચાર કરીએ. પહેલો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે હરિભદ્રના આ ગ્રંથ જેવી કૃતિઓ પહેલાં કોઈની હતી? જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય કે ભારતીય પ્રસિદ્ધ વિવિધ દર્શનોનું પ્રતિપાદક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતી હરિભદ્ર પહેલાં કોઈની કૃતિ હોય તો તે સિદ્ધસેન દિવાકરની કહી શકાય. દિવાકરે એમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ પૈકી કેટલીક કૃતિઓ તે તે દર્શનનું માત્ર નિરૂપણ કરવા રચેલી છે. એ ખરું કે અત્યારે એ કૃતિઓ પાઠની ભ્રષ્ટતા, વ્યાખ્યાનો અભાવ ઇત્યાદિ કારણે બહુ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રગટ નથી કરતી, છતાંય એ કૃતિઓ પાછળ દિવાકરની દૃષ્ટિ તો મુખ્યપણે તે તે દર્શનનું સ્વરૂપ નિરૂપવાની છે, નહિ કે તેમના મંતવ્યનું ખંડન કરવાની. આથી બીજી કોઈ એવી પૂર્વકાલીન કૃતિ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય કે ભારતીય દર્શનોની પ્રતિપાદક દૃષ્ટિએ નિરૂપક સર્વપ્રથમ કૃતિ સિદ્ધસેન દિવાકરની છે. ત્યાર બાદ હરિભદ્રનું સ્થાન આવે છે.

હરિભદ્રે પોતાની કૃતિમાં છ દર્શનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. સિદ્ધસેનની દાર્શનિક કૃતિઓ પદ્યબંધ છે, તો હરિભદ્રની કૃતિ પણ પદ્યબંધ છે. સિદ્ધસેનની કૃતિઓ અશુદ્ધિ અને વ્યાખ્યાને અભાવે ઘણી રીતે અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ છે, તો હરિભદ્રની કૃતિ પાઠશુદ્ધિ અને વિશદ વ્યાખ્યાને કારણે તદ્દન સ્પષ્ટ તેમજ નિશ્ચિતાર્થક છે. સિદ્ધસેનની કૃતિઓ તે તે દર્શનના કેટલાક પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે, પણ કોઈક વાર તેમાં—વીરસ્તુતિ આદિમાં—સ્વમાન્યતાનું સ્થાપન કરતાં ઇતર મંતવ્યોની વિનોદપ્રધાન સમાલોચના કરે છે અને વિવાદરત સ્વપર બધા જ દાર્શનિકો વિશે વિનોદપ્રધાન તાર્કિક કટાક્ષ પણ કરે છે;[૫] જ્યારે હરિભદ્ર તો સાવ સાદી રીતે દર્શનોને નિરૂપે છે. બીજો ભેદ એ છે કે સિદ્ધસેને તો તે તે દર્શનનાં માત્ર તત્ત્વો નિરૂપ્યાં છે, પણ તે તે દર્શનના માન્ય દેવતા આદિની ખાસ વાત નથી સૂચવી; જ્યારે હરિભદ્ર

દરેક દર્શનના નિરૂપણમાં તે તે દર્શનને માન્ય એવા દેવતાની પણ સૂચના આપે છે.

હરિભદ્ર પછી એમના षड्दर्शनसमुच्चयનું સ્મરણ કરાવે તેવી પાંચેક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તેમાંની એક અજ્ઞાતકર્તૃક सर्वसिद्धान्तप्रवेशक ('શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ ૧૬, અંક ૨ થી ૧૨); બીજી सर्वसिद्धान्तसंग्रह કે જે શંકરાચાર્યપ્રણીત કહેવાય છે, પણ તે મૂળ શંકરાચાર્યની કૃતિ નથી જ એમ નિશ્ચિત લાગે છે; ત્રીજી કૃતિ सर्वदर्शनसंग्रह, જે માધવાચાર્યકૃત છે અને બહુ સુવદિત છે; ચોથી કૃતિ જૈનાચાર્ય રાજશેખરની છે. તેનું નામ પણ षड्दर्शनसमुच्चय (પ્રકાશક: શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, નં. ૧૭, બનારસ) જ છે. અને પાંચમી કૃતિ છે માધવસરસ્વતીકૃત सर्वदर्शनकौमुदी. આમાં કેવળ સર્વદર્શનસંગ્રહ ઉપર જ આધુનિક વ્યાખ્યા છે અને તે બહુ વિશદ પણ છે. બીજા ગ્રંથો ઉપર કોઈ ટીકાઓ હોય તો તે જ્ઞાત નથી.

હરિભદ્ર પહેલાં પણ સમુચ્ચયાન્ત કૃતિઓ રચાવી શરૂ થઈ ગઈ હતી અને સમુચ્ચય અર્થવાળું સંગ્રહપદ જેને અંતે હોય એવી પણ કૃતિઓ રચાતી હતી. દિઙ્નાગનો પ્રમાણસમુચ્ચય, અસંગનો અભિધર્મસમુચ્ચય અને શાંતિદેવના સૂત્રસમુચ્ચય તથા શિક્ષાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો સમુચ્ચયાન્ત કૃતિનાં ઉદાહરણો છે, તો પ્રશસ્તપાદનો પદાર્થસંગ્રહ, નાગાર્જુનનો ધર્મસંગ્રહ ઇત્યાદિ ગ્રન્થ સંગ્રહાન્ત કૃતિઓનાં ઉદાહરણો છે.

સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકના કર્તા અજ્ઞાત છે, છતાં તે જૈન કૃતિ છે એમાં સંદેહ નથી, કારણ કે એના મંગલાચરણમાં જ "सर्वभावप्रणेतारं प्रणिपत्य जिनेश्वरम्" એમ કહ્યું છે. વિષય અને પ્રતિપાદક શૈલીની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ હરિભદ્રસૂરિના ષડ્દર્શનસમુચ્ચયને અનુસરે છે. ફેર માત્ર એટલો કે હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રંથ પદ્યમાં અને સંક્ષિપ્ત છે, જ્યારે આ કૃતિ ગદ્યમાં અને જરાક વિસ્તૃત છે.

જોકે કાળક્રમમાં ઉપર સૂચવેલ પાંચ કૃતિઓમાં રાજશેખરનો ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પછીનો છે, પણ એની રચના એક જૈનાચાર્યે કરી છે અને તે પણ હરિભદ્રના ષડ્દર્શનસમુચ્ચયને આધારે. તેથી પહેલાં એ બે કૃતિઓની સરખામણી કરી આપણે જોઈશું કે રાજશેખર કરતાં હરિભદ્રનું દૃષ્ટિબિંદુ કેટલું ઉદાત્ત છે. હરિભદ્રની કૃતિ માત્ર ૮૭ પદ્યોમાં પૂર્ણ થાય છે, જ્યારે રાજશેખરની કૃતિ ૧૮૦ પદ્યમાં. હરિભદ્રે જે છ દર્શન નિરૂપ્યાં છે તે જ રાજશેખરે નિરૂપ્યાં છે. હરિભદ્રે દર્શનોનું નિરૂપણ તે તે દર્શનને માન્ય એવા દેવ તથા પ્રમાણ–પ્રમેય-રૂપ તત્ત્વોને લઈ કર્યું છે, જ્યારે રાજશેખરે દેવ અને તત્ત્વ ઉપરાંત લિંગ, વેષ, આચાર, ગુરુ, ગ્રંથ અને મુક્તિને લઈને પણ દર્શનોના ભેદ વર્ણવ્યા છે. હરિભદ્રના સંક્ષિપ્ત ગ્રંથમાં તે તે દર્શનને લગતી જાણવા જેવી પણ વિગતો નથી, જ્યારે રાજશેખરે કાંઈક તો અવ-લોકનથી અને કાંઈક શ્રવણપરંપરાથી એવી રસપ્રદ તેમજ સંશોધક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે એવી ખાસ ખાસ વિગતો ઉમેરી પણ છે. રાજશેખરે જે વિગતો ઉમેરી છે તે જોકે આજે વિશેષ પરીક્ષણની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં એમાં ઘણો સત્યાંશ ભાસે છે અને તે વિગતો જિજ્ઞાસાપ્રેરક હોઈ ગુણરત્ને એનો ઉપયોગ હરિભદ્રના ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની વિશદ વ્યાખ્યામાં કર્યો છે. ગુણરત્ને યત્રતત્ર એ વિગતોમાં કાંઈક સુધારો અને ઉમેરો પણ કર્યો છે. જે જે વિગતો રાજશેખરે ઉમેરી છે તે, તે તે દર્શનને લગતા લિંગ, વેષ, આચાર, ગુરુ અને ગ્રંથ આદિને લગતી છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો હરિભદ્રના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય કરતાં રાજશેખરનો સમુચ્ચય વિશેષ ઉપાદેય છે એમ કહેવું જોઈએ. હરિભદ્ર જૈન છે, તો રાજશેખર પણ જૈન છે. બન્ને સાધુપદધારી છતાં સાંપ્રદાયિક ખંડન-મંડનના વાતાવરણના સંસ્કાર ધરાવે જ છે, છતાં, બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો, હરિભદ્રનો નાનો પણ ગ્રંથ રાજશેખરના વિસ્તૃત ગ્રંથ કરતાં વિશેષ અર્થપૂર્ણ લાગે છે. તે અર્થ એટલે કર્તાની ઉદાત્ત દૃષ્ટિ.

ભારતીય દાર્શનિકોમાં હરિભદ્ર જ એક એવા છે કે જેમણે પોતાનો ગ્રંથ માત્ર તે તે દર્શનોના માન્ય દેવ અને તત્ત્વને હોય તેવા રૂપમાં નિરૂપવાની પ્રતિપાદક દૃષ્ટિએ રચ્યો છે, નહિ કે કોઈનું ખંડન કરવાની દૃષ્ટિએ; જ્યારે એમના જ અનુગામી રાજશેખર એટલું ઉદાત્તપણું દાખવી શકયા નથી. રાજશેખર ચાર્વાક એ દર્શન નથી એવું વિધાન તો કરે જ છે,[૬] પણ વધારામાં અંતે ચાર્વાક દર્શનનું પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું ખંડન પણ કરે છે.[૭] રાજશેખર હરિભદ્રના એ ગ્રંથનું અનુકરણ કરે અને છતાંય હરિભદ્રથી જુદા પડી ચાર્વાકને દર્શનકોટિથી બહાર રાખે, તેમજ બીજા કોઈ દર્શનનો નહિ, પણ માત્ર ચાર્વાક-નો જ પ્રતિવાદ કરે ત્યારે એ પ્રતિવાદ પરંપરાગત હોવા છતાં લેખકની દૃષ્ટિની તટસ્થતામાં ઊણપ સૂચવે છે.

હરિભદ્ર પ્રારંભમાં જ છ દર્શન નિરૂપવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. એ જે છ દર્શનોનાં નામ આપે છે તેમાં ચાર્વાકનો નિર્દેશ નથી, પણ તે છયેનું નિરૂપણ કર્યા પછી કહે છે કે ન્યાય અને વૈશેષિક એ બે દર્શનો જુદાં નથી એવું માનનારની દૃષ્ટિએ તો આસ્તિક દર્શનો પાંચ જ થયાં; તેથી કરેલ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે છઠ્ઠું દર્શન નિરૂપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તો એ નિરૂપણ ચાર્વાકને પણ દર્શન તરીકે લેખી પૂરું કરવું જોઈએ.[૮] આમ કહી તેઓ ચાર્વાક પ્રત્યે સમભાવ દાખવે છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકના કર્તાએ દર્શનોની છની સંખ્યાની પૂર્તિના પ્રશ્નને ચર્ચ્યા વિના જ અંતે ચાર્વાક દર્શનનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે તેના મતે સાત દર્શન થાય છે.

હરિભદ્ર પહેલાંથી જ સૈકાઓ થયા ચાર્વાકમત પ્રત્યે ભારતીય આત્મવાદી દર્શનોની અવગણનાપૂર્ણ દૃષ્ટિ રહેતી. એમ લાગે છે કે હરિભદ્રમાં આ અવગણના ન રહી. તેમણે તેમની મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિચાર્યું હોવું જોઈએ કે જીવન અને જગત પ્રત્યે જોવા અને વિચાર-વાની વિવિધ ચડતી-ઊતરતી કક્ષાઓ છે. એમાં ચાર્વાકમતને પણ સ્થાન છે. જેઓ માત્ર વર્તમાન જીવનને સન્મુખ રાખી વિચાર કરે

અને જેઓ દૃશ્યમાન લોકની જ મુખ્યપણે વિચારણા કરે તેઓ માત્ર એ કારણે જ અવગણનાપાત્ર છે એમ ન કહી શકાય. તેથી જ તેમણે એના મતને પણ દર્શનની કોટિમાં સ્થાન આપી પોતાની દૃષ્ટિની ઉદાત્તતા સૂચવી છે.

સામાન્ય રીતે દરેક ગ્રંથકાર કરે છે તેમ સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહના અને સર્વદર્શનસંગ્રહના રચયિતા પોતાને અભિપ્રેત હોય એવા જ ઇષ્ટદેવનું સ્તવન-મંગળ પ્રારંભમાં કરે છે. એ જ ન્યાયને અનુસરી હરિભદ્રે, સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકના કર્તાએ અને રાજશેખરે પણ પોતાના અભિપ્રેત દેવ–જિનને પ્રારંભમાં નમસ્કાર કર્યો છે. ત્યાર બાદ દરેકે ક્રમે દર્શનો નિરૂપ્યાં છે, પણ એ નિરૂપણનો ક્રમ પાંચે ગ્રંથોમાં એક-સરખો નથી અને એ ક્રમ પાછળની દૃષ્ટિ પણ પાંચેમાં એક નથી. સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહકાર પ્રથમ વૈદિક વિદ્યાઓ અને તેમાં સમાવેશ પામતાં વૈદિક દર્શનોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરે છે, જે મહિમનસ્તોત્રના સાતમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં પ્રસ્થાનભેદરૂપે મધુસૂદન સરસ્વતીએ કરેલ વર્ણનની પદ્યબંધ છાયામાત્ર છે. તે વર્ણનનો મુખ્ય સૂર એ છે કે વૈદિક દર્શનો જ આસ્તિક છે અને તેમણે ગમે તે રીતે વેદબાહ્ય ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ મતોનો નિરાસ કરવો જ જોઈએ. મધુસૂદન સરસ્વતીએ પણ પ્રસ્થાનભેદમાં એ જ વાત શબ્દાન્તરથી કહી છે. તે કહે છે કે વિશ્વવ્યાપી પરમતત્ત્વનું દર્શન અનેક રીતે થાય છે. તે અનેકવિધ દર્શનોમાં કોઈ પરમપુરુષાર્થમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગી છે, તો બીજાં પરંપરાથી; પણ છેવટે સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી પરમપુરુષાર્થ-માં ઉપયોગી થવાની શક્યતા તો વૈદિક દર્શનોમાં જ છે અને અવૈદિક દર્શનો મ્લેચ્છ યા બાહ્ય જેવાં હોઈ સર્વથા વર્જનીય અને નિરાકરણયોગ્ય છે.[૯] આ જ રીતે સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહનો પણ પ્રારંભ અવૈદિક દર્શનોના નિરૂપણ અને તેના ખંડનથી થાય છે. આગળ જતાં જ્યારે તે વૈશેષિક, નૈયાયિક અને ભાટ્ટ દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે પણ તે એક જ વાત કહે છે કે વૈશેષિકોએ,[૧૦] નૈયાયિકોએ[૧૧]

અને ભાટ્ટોએ[૧૨] વેદપ્રામાણ્યનું સ્થાપન કર્યું છે અને વેદવિરોધી દર્શનોનું નિરાકરણ કર્યું છે—જાણે કે સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકારને મતે વૈશેષિક, ન્યાય અને કૌમારિલ દર્શનની એ જ ખાસ વિશેષતા હોય. ત્યાર બાદ સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર ઇતર વૈદિક દર્શનો નિરૂપે છે. તેમાંની બે વિશેષતાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યની લાગે છે:—

(૧) તે કહે છે કે ભારતમાં–મહાભારતમાં વ્યાસકથિત જે વેદનો સાર છે તે વૈદિક બ્રાહ્મણોએ સર્વશાસ્ત્રાવિરુદ્ધ રીતે સાંખ્ય પક્ષમાંથી તારવવો.[૧૩] વળી તે કહે છે કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને ભારત આદિ પુરાણોમાં તેમજ શૈવાગમોમાં સાંખ્યમત સ્પષ્ટ દીસે છે.[૧૪] સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકારનું આ કથન વાસ્તવિક છે. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની બીજા કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં કેટલી વધારે વ્યાપકતા છે તે આથી સૂચવાય છે; પણ સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહકાર વ્યાસોક્ત દર્શન નિરૂપે છે ત્યારેય તેની દૃષ્ટિ તો હરિ પ્રત્યે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ ગ્રંથકાર વેદાન્તી છતાં ભારતના કેન્દ્રસ્થાને રહેલ વિષ્ણુ યા હરિનો ઉપાસક છે.

(૨) બીજી એની વિશેષતા એ છે કે તે બધાં દર્શનોને અંતે વેદાંતનું નિરૂપણ કરે છે; તેને જ દર્શનોમાં મૂર્ધન્ય તરીકે માનતો હોય તેમ લાગે છે. છતાં તે મહાભારતની પેઠે ભાગવતનો પણ પરમ ભક્ત લાગે છે. તેથી જ અંતે તે કહે છે કે આ અવધૂત માર્ગ કૃષ્ણે ઉદ્ધવને ભાગવતમાં ઉપદેશ્યો છે.[૧૫] સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહની આ સામાન્ય સમાલોચનામાં એ જોઈ શકાશે કે તે અવૈદિક એવા ચાર્વાક, જૈન, અને બૌદ્ધ દર્શનોને કેવી લાઘવદૃષ્ટિથી જુએ છે. જો એક જ વિશ્વ-વ્યાપી પરમ તત્ત્વને જુદી જુદી ભૂમિકાથી જોનાર ન્યાય આદિ દર્શનોને તે આસ્તિક લેખે છે, તો એ જ તત્ત્વને પોતાની ભૂમિકા અને સંસ્કાર પ્રમાણે જોનાર ચાર્વાક આદિ દર્શનોને આસ્તિક કેમ નથી કહેતો, એવો પ્રશ્ન કોઈ પણ તટસ્થ વિચારકને થયા વિના નહિ રહેવાનો. આનો ઉત્તર સહેલો છે. તે એ કે સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહકાર

હોય કે સર્વદર્શનસંગ્રહકાર માધવ હોય કે પ્રસ્થાનભેદકાર મધુસૂદન સરસ્વતી હોય, એ બધાને મન દાર્શનિક ચિંતનમાં વેદરક્ષાનું સ્થાન મોખરે છે; તેથી જ તેઓ સર્વપ્રથમ એ જુએ છે કે કોણ વેદને પ્રમાણ માને છે અને કોણ નથી માનતો?

સર્વદર્શનસંગ્રહની શૈલી સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહની શૈલી કરતાં અવશ્ય જુદી પડે છે; પણ તેનોય એક સૂર એ તો છે જ કે અવૈદિક દર્શનોનું સર્વથા નિરાકરણ કરવું. તે ચાર્વાક મતનું નિરસન બૌદ્ધ દ્વારા અને બૌદ્ધ મતનું નિરસન જૈન દ્વારા કરાવે છે અને છેવટે જૈન મતનું નિરસન રામાનુજ દ્વારા. આમ તે પોતાનાં પ્રતિપાદિત સોળ દર્શનોમાં મૂર્ધન્યસ્થાને અદ્વૈત વેદાંતદર્શનને મૂકે છે.

આપણે આટલા સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી એટલું જોઈ શક્યા કે સર્વ-સિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર પૂર્વપૂર્વનાં કેટલાંક દર્શનોનો નિરાસ કરી છેવટે માત્ર વેદાન્તને સ્થાપે છે,[૧૬] તેમ સર્વદર્શનસંગ્રહકાર પણ કરે છે.

સર્વદર્શનકૌમુદીનાં વિષયક્રમ અને શૈલી, એ ઉક્ત ગ્રંથો કરતાં જુદાં છે. એમાં ત્રણ અવૈદિક અને ત્રણ વૈદિક—એ રીતે છ દર્શન ગણાવી, પછી ત્રણ વૈદિક દર્શનોની છ સંખ્યા ગોઠવી છે અને ત્રણ અવૈદિક દર્શનોમાં બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક એ ત્રણને ગણાવ્યાં છે. વળી બૌદ્ધના ચાર ભેદો ગણાવ્યા છે એને ધ્યાનમાં રાખીએ તો અવૈદિક દર્શનોની સંખ્યા એના કર્તાના મનમાં છ અભિપ્રેત હોય એમ લાગે ખરું. માધવ સરસ્વતી એ સાયણ માધવાચાર્યની પેઠે શાંકર અદ્વૈતના પાકા અનુયાયી છે, પણ તે પોતાના શાંકર વિષયક મંતવ્યને ત્રણે પ્રસ્થાનોના[૧૭] સારરૂપે વર્ણવે છે અને સ્વતંત્ર પ્રસ્થાન તરીકે ગણાવે છે. જોકે તે સાયણ માધવાચાર્યની પેઠે પૂર્વપૂર્વ દર્શનનું ઉત્તરઉત્તર દર્શન વડે ખંડન કરવાની શૈલીને નથી અનુસરતા, છતાં તેમની ખંડનદૃષ્ટિ તો છે જ.

આથી સાવ ઊલટું બન્ને ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં છે. રાજશેખર ચાર્વાકની દર્શન તરીકે ગણના નથી કરતા, પણ બીજાં પાંચ કે છ

દર્શનોને તે હરિભદ્રની પેઠે આસ્તિક જ કહે છે. હા, એટલો ફેર અવશ્ય છે કે બન્ને જૈન હોવા છતાં હરિભદ્ર પોતાના જૈન દર્શનને પ્રથમ સ્થાન ન આપતાં બૌદ્ધ, ન્યાય અને સાંખ્ય પછી ચોથું સ્થાન આપે છે. સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકમાં પણ જૈન દર્શનને ત્રીજું સ્થાન આપવામાં આવેલ છે, અને તેમાં દર્શનોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: નૈયાયિક, વૈશેષિક, જૈન, સાંખ્ય, બૌદ્ધ, મીમાંસક અને ચાર્વાક; જ્યારે રાજશેખર જૈનદર્શનને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. રાજશેખરે હરિભદ્રને આધારે જ ગ્રંથ રચ્યો, છતાં આ ક્રમવિપર્યાસ કેમ કર્યો એ પ્રશ્ન તો થાય જ. એમ લાગે છે કે રાજશેખર પોતાના પૂર્વવર્તી અને સમકાલીન દાર્શનિકોના અભિનિવેશયુક્ત વલણથી પર ન થઈ શકયા, જ્યારે હરિભદ્ર[૧૮] એ વલણથી પર થઈ પોતાનો ક્રમ યોજે છે. તેથી જ ઇતર ગ્રંથોમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક આદિ દર્શનોનું સયુક્તિક અને ભારપૂર્વક ખંડન કર્યાં છતાં જ્યારે ષડ્દર્શનસમુચ્ચય રચવા એ પ્રેરાયા, ત્યારે તેમણે પોતાની પૂર્વકાલીન અભિનિવેશવૃત્તિને બાજુએ મૂકી ક્રમ વિચાર્યો હોય એમ લાગે છે. જાણે કે તેમને એવું સૂચન કરવું ન હોય કે જે પરદર્શની અને પરવાદી છે તે પણ પોતાની ભૂમિકા અને સંસ્કાર પ્રમાણે વસ્તુતત્ત્વનું પ્રામાણિક નિરૂપણ કરે છે, તો એમાં પર અને સ્વદર્શનના ચડતા-ઊતરતાપણાનો સવાલ જ ક્યાં છે? હરિભદ્રની આ દૃષ્ટિમાં જ સમત્વ અને તટસ્થતાનાં બીજ છે; અને એ એમની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ—

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ।।

ની યાદ આપે છે.

હવે આસ્તિક અને નાસ્તિક પદ, જે લોક અને શાસ્ત્રમાં જાણીતાં છે, તેને લઈને પણ હરિભદ્રની ઉદાત્ત દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ. પરલોક, આત્મા, પુનર્જન્મ જેવાં અદૃષ્ટ તત્ત્વો ન માને તેને, કાશિકા વ્યાખ્યા અનુસાર, પાણિનિએ નાસ્તિક અને માને તેને આસ્તિક કહેલા છે.[૧૯]

આમ આસ્તિક–નાસ્તિક પદોનો અર્થ માત્ર આધ્યાત્મિકવાદ અને બહિરર્થવાદમાં મર્યાદિત હતો, પણ કાળક્રમે આસ્તિક પરંપરામાંય અનેક દર્શનો અને સંપ્રદાયો ઊભાં થયાં. એક વર્ગ એવો હતો, જે બધું ચિંતન અને બધો વ્યવહાર વેદની આસપાસ ગોઠવતો; બીજો વર્ગ એ વર્તુલથી સાવ વિરોધી હતો. વેદ માને તે વૈદિક યજ્ઞ આદિ કર્મકાંડને, તેના સૂત્રધાર પુરોહિત બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણત્વ જાતિને પણ અનિવાર્ય રીતે માને જ અને આ માન્યતા સ્થિર રાખવા તે વેદની પેઠે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણત્વ જાતિનું સર્વોપરિપણું સ્વીકારે જ. બીજો વર્ગ આ માન્યતાથી સાવ ઊલટી રીતે પ્રતિપાદન કરતો. તેને મન કોઈ પણ સત્પુરુષનું વચન અને આચાર વેદ અને વૈદિક કર્મ જેટલાં જ પ્રતિષ્ઠિત. એને મન એક અમુક જાતિ માત્ર જન્મને કારણે શ્રેષ્ઠ અને બીજી કનિષ્ઠ એમ પણ ન હતું. આ મતભેદ જેમ જેમ ઉગ્ર થતો ગયો તેમ તેમ આસ્તિક અને નાસ્તિકની વ્યાખ્યા પણ નવી રીતે શરૂ થઈ. વેદવાદીઓએ કહ્યું કે વેદ ન માને તે નાસ્તિક,[૨૦] પછી ભલે ને તે આત્મા, પુનર્જન્મ આદિ માનતો હોય. બીજી બાજુથી વિરોધી વર્ગે કહ્યું કે જે અમારાં શાસ્ત્રો ન માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ યા તૈર્થિક. આ રીતે આસ્તિક–નાસ્તિક પદનો અર્થ તાત્ત્વિક માન્યતાથી ખસી ગ્રંથ અને તેના પુરસ્કર્તાઓની માન્યતામાં રૂપાંતર પામ્યો.

હરિભદ્રના સમય સુધીમાં આ અર્થગત રૂપાંતર દૃઢમૂળ થયેલું હતું. તેમ છતાં હરિભદ્ર એ સાંપ્રદાયિક વૃત્તિને વશ ન થયા અને વેદ માને કે ન માને, જૈન શાસ્ત્ર માને કે બીજાં શાસ્ત્ર માને, બ્રાહ્મણત્વની પ્રતિષ્ઠા કરે કે માનવમાત્રની, પણ જો એ આત્મા, પુનર્જન્મ આદિ તત્ત્વોને માને તો તે આસ્તિક જ કહેવાય—આ હરિભદ્રની દૃષ્ટિ પાણિનિ જેટલી પ્રાચીન તો છે જ, પણ ઉત્તરકાળમાં એ દૃષ્ટિમાં જે સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા આવી તેને હરિભદ્ર વશ ન થયા અને કહી દીધું કે વૈદિક કે અવૈદિક બધાં આત્મવાદી દર્શનો આસ્તિક છે.[૨૧] આને હરિભદ્રની સંપ્રદાયથી પર એવી સમત્વદૃષ્ટિ ન કહીએ તો શું કહેવું?

शास्त्रवार्तासमुच्चय

હવે હરિભદ્રનો બીજો ગ્રંથ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય લઈ વિચાર કરીએ કે તેમણે એ ગ્રંથ દ્વારા દાર્શનિક પરંપરામાં કયું અસાધારણ કહી શકાય એવું દૃષ્ટિબિંદુ દાખલ કર્યું છે. આ માટે આપણે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ઇતર પરંપરાના અનેક દાર્શનિક ગ્રંથો સાથે સરખામણી કરીએ તો જ કાંઈક સ્પષ્ટ વિધાન કરી શકાય. હરિભદ્ર પહેલાં તો વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં અનેક ધુરંધર આચાર્યોના વિસ્તીર્ણ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો મળે છે, જેમાં તે તે પરંપરાના આચાર્યોએ ઇતર પરંપરાઓનાં મંતવ્યો અને આચારોની સમાલોચના ઊંડાણ અને વિસ્તારથી કરી છે. એ મુખ્ય મુખ્ય બધા ગ્રંથો સાથે તુલના કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી, પણ તેવા પૂર્વવર્તી ગ્રંથરાશિમાં મુકુટનું સ્થાન ધરાવવાની યોગ્યતાવાળા એકમાત્ર તત્ત્વસંગ્રહ સાથે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની તુલના કરીએ તો અત્રે એ પૂરતું ગણાવું જોઈએ.

તત્ત્વસંગ્રહ એ બૌદ્ધ પરંપરાનો ગ્રંથ છે. એના પ્રણેતા છે શાન્તરક્ષિત. શાન્તરક્ષિત હરિભદ્રના નિકટ પૂર્વકાલીન અને કદાચ વૃદ્ધ સમકાલીન. શાન્તરક્ષિતે જીવનનાં છેલ્લાં તેર વર્ષ ટિબેટમાં ગાળ્યાં અને ત્યાં બૌદ્ધ પરંપરાનો દૃઢ પાયો નાખ્યો.[૨૨] તે પહેલાં તેઓ નેપાળમાં પણ હતા, પણ મુખ્યપણે તો તેઓ નાલંદા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠના પ્રધાન આચાર્ય. તે કાળે આના જેવું વિશાળ વિદ્યાપીઠ અન્યત્ર ક્યાંય હોય એવું નિશ્ચિત પ્રમાણ જ્ઞાત નથી. નાલંદાના વિદ્યાપીઠમાં માત્ર બૌદ્ધ પરંપરાઓનો જ અભ્યાસ ન થતો; ત્યાં તે કાળે હયાત હોય એવી ભારતીય બધી પરંપરાઓની વિદ્યાઓનું અધ્યયન–અધ્યાપન થતું. હજારોગમે વિદ્યાર્થીઓ, સેંકડો અધ્યાપકો અને મહત્તમ પુસ્તકાલય તેમ જ દેશ-વિદેશના જિજ્ઞાસુઓ—આવા વિદ્યાસમૃદ્ધ વાતાવરણમાં વિદ્યાપીઠના પ્રધાન આચાર્યપદે રહેલા શાન્તરક્ષિતનું વિદ્યામય વ્યક્તિત્વ કેવું હશે એની કાંઈક ઝાંખી એમના તત્ત્વસંગ્રહ ગ્રંથથી મળે છે.

આ ગ્રંથ ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત તો છે જ, પણ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ માત્ર બે જૈન ભંડારોમાંથી[૨૩] મળ્યો છે અને તે ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ દ્વારા પ્રકાશિત પણ થયો છે. એ વિશાળ ગ્રંથનું મૂળ પદ્યબંધ છે. એનાં પદ્યોની સંખ્યા ૩૬૪૬ છે. એમાં છવ્વીસ પરીક્ષાઓ છે. પ્રત્યેક પરીક્ષા પોતાને સંમત ન હોય કે પોતાથી વિરુદ્ધ હોય એવા મતાંતરોની સમીક્ષા કરે છે. એમાં વૈદિક અને જૈન જેવી બૌદ્ધેતર પરંપરાઓનાં મન્તવ્યોની સમાલોચના તો છે જ, પણ બૌદ્ધ પરંપરામાંની જે જે નિકાયો કે શાખાઓનાં મંતવ્યોથી શાન્તરક્ષિત જુદા પડતા, લગભગ તે બધા જ નિકાયો અને બધી જ શાખાઓનીયે તેમણે તલસ્પર્શી સમાલોચના કરી છે. શાન્તરક્ષિત વજ્રયાની વિજ્ઞાનવાદી હતા. શૂન્યવાદ સાથે એમનો કોઈ ખાસ વિરોધ ન હતો, પણ વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક જેવી શાખાઓના તો તેઓ તદ્દન વિરોધી હતા. અને બીજા પણ કેટલાક નાનામોટા મતભેદ ધરાવનાર જે વિદ્વાનો બૌદ્ધ પરંપરામાં થઈ ગયેલા અને હતા તેમની પણ શાંતરક્ષિતે માત્ર નોંધ જ નથી લીધી, પરંતુ બારીક સમાલોચના પણ કરી છે.[૨૪]

શાન્તરક્ષિતની એક ખાસ વિશેષતા નોંધપાત્ર છે અને તે એ કે તેમને બૌદ્ધ પરંપરાની પોતાના સમય સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી એવી બધી નાનીમોટી શાખાઓના ગ્રંથો, ગ્રંથકારો અને તેમની જીવન-પ્રણાલિકાઓનો પ્રત્યક્ષ, સજીવ અને ઊંડો પરિચય હતો. બૌદ્ધેતર કોઈ પણ પરંપરાના વિદ્વાનમાં આવા પરિચયની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. તેથી બૌદ્ધ પરંપરાના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિકાસની પ્રામાણિક અને સર્વાંગીણ માહિતી આપતો કોઈ આકર ગ્રંથ લભ્ય હોય તો તે તત્ત્વસંગ્રહ છે.

તત્ત્વસંગ્રહ ઉપર જે પંજિકા નામની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા છે, તે શાન્તરક્ષિતના પ્રધાનતમ શિષ્ય કમલશીલની છે. કમલશીલ પણ એક મોટા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદે રહેલા. તે પ્રબળ બહુશ્રુત દાર્શનિક

હોવા ઉપરાંત તાંત્રિક પણ હતા.[૨૫] કમલશીલે પોતાના ગુરુ શાન્તરક્ષિતના મૂળ ગ્રંથને જે ન્યાય આપ્યો છે તે વિરલ છે. શાન્તરક્ષિતે સુશ્લિષ્ટ અને પ્રસન્ન પદ્યોમાં જે જે સંક્ષેપમાં ગ્રથિત કરેલું તે બધાનું વિશદ વિવરણ તો કમલશીલે કર્યું જ છે, પણ વધારામાં તેને લગતી ઘણી વિગતો તેણે ઉમેરી છે અને એમાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનાં નામોની તથા અવતરણોની એટલી સુંદર પૂરવણી કરી છે કે તેથી એ તત્ત્વ-સંગ્રહ અનેક દૃષ્ટિએ વિશેષ અધ્યેતવ્ય બની ગયો છે.

હરિભદ્ર એ જૈન આચાર્ય છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે તેઓ કોઈ એક સ્થાને સ્થિર વાસ ન કરી શકે અને નાના કે મોટા વિદ્યાપીઠનું પ્રધાનપદ તો સ્વીકારી જ ન શકે. જૈન પરંપરામાં બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણ પરંપરાની પેઠે વિદ્યાપીઠો હતાં પણ નહિ, એટલે હરિભદ્રનું જે અધ્યયન–અધ્યાપન કે શાસ્ત્રીય પરિશીલન હતું તે મુખ્યપણે પોતાની આસપાસ વિચરતા અને રહેતા એક બહુ નાના મુનિમંડળ પૂરતું જ સંભવી શકે. આમ છતાં હરિભદ્રની જિજ્ઞાસા અને વિદ્યાવ્યાયોગવૃત્તિ એટલી બધી ઉત્કટ લાગે છે કે તેમણે પોતાની એ સ્થિતિમાં પણ તે કાળે લભ્ય એવી બધી દાર્શનિક પરંપરાઓનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કરેલું. શાન્તરક્ષિત સર્વદર્શનવિશારદ છતાં બૌદ્ધ શાખાઓના નિકટતમ અભ્યાસી; તેમ હરિભદ્ર ઇતર દર્શનોના સુવિદ્વાન છતાં જૈન પરંપરાની તત્કાલીન બધી શાખાઓના નિકટતમ અભ્યાસી. શાન્તરક્ષિતની પેઠે હરિભદ્ર ટિબેટ કે નેપાળ સુધી નથી ગયા; પણ તેઓ જે પ્રદેશમાં વિચર્યા, ત્યાં રહીને પણ નાલંદા આદિ બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠોના મહાન ગ્રંથકારોની કૃતિઓનું ઊંડું પારાયણ તેમણે કરેલું.

શાન્તરક્ષિતના મૂળ ગ્રંથ તત્ત્વસંગ્રહ કરતાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયનું કદ બહુ નાનું છે—એક પંચમાંશથી પણ કાંઈક ઓછું. હરિભદ્રે એ ગ્રંથની વ્યાખ્યા પોતે જ કરી છે, પણ તે બહુ જ ટૂંકી. તત્ત્વસંગ્રહમાં છે તેવી જ મતમતાંતરની સમીક્ષા શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં છે, પણ એ તત્ત્વસંગ્રહ કરતાં સંક્ષિપ્ત. કમલશીલે જેવી વિશદ અને વિસ્તૃત

વ્યાખ્યા કરી છે તેવી તો હરિભદ્રની વ્યાખ્યા નથી જ, પણ હરિભદ્ર પછી લગભગ નવસો વર્ષે થયેલ વાચક યશોવિજયજીએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયનું મહત્ત્વ જોઈ તેના ઉપર વિસ્તૃત વ્યાખ્યા લખી છે. નિઃસંદેહ એ વ્યાખ્યા સત્તરમા સૈકા સુધીમાં થયેલ ભારતીય દાર્શનિક ચિન્તનધારાઓના વિકાસનો નમૂનો પૂરો પાડે છે, પણ એ વ્યાખ્યા તે કાળે પ્રતિષ્ઠા પામેલ નવ્યન્યાયની ગંગેશશૈલીમાં લખાયેલ હોઈ એ દરેક જિજ્ઞાસુને સુગમ નથી, જ્યારે કમલશીલની વ્યાખ્યા બહુ સુગમ છે.

આ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયને તત્ત્વસંગ્રહની સમાન કોટિએ ન મૂકી શકાય. હરિભદ્ર પોતે જ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં તત્ત્વસંગ્રહના પ્રણેતા શાન્તરક્ષિતને 'સૂક્ષ્મબુદ્ધિ'[૨૭] કહી એની યોગ્યતાની પૂરી કદર કરે છે. પણ તુલનામાં એક બીજી દૃષ્ટિ પણ વિચાર કરવા જેવી છે અને તે જ દૃષ્ટિ અત્રે પ્રસ્તુત છે.

સામાન્ય રીતે દાર્શનિક પરંપરાના બધા જ મોટા મોટા વિદ્વાનો પોતાથી ભિન્ન એવી પરંપરા પ્રત્યે અથવા તેનાં મંતવ્યો કે આચાર્યો પ્રત્યે પહેલેથી લાઘવબુદ્ધિ અને ક્યારેક ક્યારેક અવગણનાવૃત્તિ પણ કેળવતા અને પોષતા આવેલા. પોતાથી ભિન્ન એવી ધર્મ કે દર્શન પરંપરા પ્રત્યે કે તેમના પુરસ્કર્તાઓ અને આચાર્યો પ્રત્યે ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિએ આદર સૂચવતી વૃત્તિ એ દાર્શનિક જાદવાસ્થળીમાં નજરે નથી પડતી; એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિવાદીનાં મંતવ્યોને કોઈ પણ રીતે દૂષિત કરવાં એ એક જ ધ્યેય તે ક્ષેત્રમાં પોષાયેલું લાગે છે. પ્રતિપક્ષી દાર્શનિકની દૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ સત્ય છે કે નહિ તે શોધવાની અને જ્ઞાત થાય તો તેને સ્વીકારવાની તટસ્થ વૃત્તિ તો કોઈ દાખવતું જણાતું નથી. શાન્તરક્ષિત જેવા બહુશ્રુત આચાર્ય અને ભિક્ષુપદે વિરાજતા આધ્યાત્મિક પથના પથિકે પણ પોતાના ગ્રંથમાં જે જે પરપક્ષોની સૂક્ષ્મ અને વિસ્તૃત સમાલોચના કરી છે, તેમાં કોઈ પણ સ્થાને એમણે એ પરપક્ષના ખંડન સિવાય બીજું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપસ્થિત કર્યું જ

નથી. એ ચાહત તો પરપક્ષનો પ્રતિવાદ કરવા છતાં તેમાંથી કાંઈક સત્યાંશ તારવી શકત, પણ એમનો ઉદ્દેશ જ એકમાત્ર પ્રતિપક્ષી દર્શનના નિરાકરણનો રહેલો હોય એમ લાગે છે; જ્યારે હરિભદ્ર આ બાબતમાં તદ્દન જુદી ભૂમિકામાં હોય તેમ લાગે છે. હરિભદ્ર પણ શાન્તરક્ષિતની પેઠે, પોતાને સંમત ન હોય એવા મતોની પોતાની રીતે સમાલોચના તો કરે છે, પણ એ સમાલોચનામાં તે તે મતના મુખ્ય પુરસ્કર્તાઓ કે આચાર્યોને તેઓ જરાય લાઘવ કે અવગણનાદૃષ્ટિથી નથી જોતા; ઊલટું, તેઓ સ્વદર્શનના પુરસ્કર્તાઓ કે આચાર્યોને જે બહુમાનથી જુએ છે તે જ બહુમાનથી તેમને પણ જુએ છે. હરિભદ્રે પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે જે ઊંડી બહુમાનવૃત્તિ દાખવી છે તેવી દાર્શનિક વર્તુલમાં બીજા કોઈ વિદ્વાને, ઓછામાં ઓછું તેમના સમય સુધીમાં તો, દાખવી દેખાતી જ નથી. તેથી હું સમજું છું કે એ એમની વિરલ સિદ્ધિ કહેવાય.

જ્યારે કોઈ વિદ્વાન પોતે પોતાના ખંડનીય પ્રતિપક્ષના પુરસ્કર્તાનો બહુમાનથી ઉલ્લેખ કરે, ત્યારે સમજવું રહ્યું કે તેની આંતરિક ભૂમિકા ગુણગ્રાહી તટસ્થતાપૂર્ણ છે. આ ભૂમિકા એ જ સમત્વ યા નિષ્પક્ષતા. જ્યારે માનસિક ભૂમિકા આવી હોય ત્યારે વિદ્વાન પ્રતિપક્ષનું નિરાકરણ કરવા છતાંય એના મતમાં રહેલા સત્યાંશને શોધવા પ્રયત્ન કર્યા વિના રહી શકે નહિ, અને એવા પ્રયત્નથી એને કાંઈ ગ્રાહ્ય જણાઈ આવે તો તેને તે પોતાની રીતે રજૂ કર્યા સિવાય પણ રહી શકે નહિ. હરિભદ્રના લખાણમાં આના અનેક દાખલાઓ મળે છે. અત્રે એવા થોડાક દાખલાઓ ટાંકી જોઈશું કે હરિભદ્રે પ્રતિપક્ષીના મંતવ્યની સમાલોચના કરતાં કરતાં તેમાંથી પોતાને ગ્રાહ્ય જણાય એવા કયા કયા મુદ્દાઓ તારવ્યા અને તેને પોતાના મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સરખાવ્યા :—

૧. હરિભદ્રે ભૂતવાદી ચાર્વાકની સમીક્ષા કરી તેના ભૂતસ્વભાવવાદનું નિરાકરણ કર્યું છે અને પરલોક તેમ જ સુખદુઃખના વૈષમ્યનો

ખુલાસો કરવા કર્મવાદ સ્થાપ્યો છે. એ જ રીતે તેમણે ચિત્તશક્તિ કે ચિત્તવાસનાને કર્મ તરીકે સ્વીકારનાર મીમાંસક અને બૌદ્ધ મતનું પણ નિરાકરણ કરી જૈન દૃષ્ટિએ કર્મનું સ્વરૂપ સૂચવ્યું છે. આ ચર્ચામાં તેમને એમ લાગ્યું કે જૈન પરંપરા કર્મનું ઉભયવિધ સ્વરૂપ માને છે. તે ભૌતિક પરિસ્થિતિનો ચેતન ઉપર પડતો પ્રભાવ અને ચેતન-સંસ્કારનો ભૌતિક પરિસ્થિતિ ઉપર પડતો પ્રભાવ સ્વીકારતી હોઈ સૂક્ષ્મ ભૌતિક દળને દ્રવ્યરૂપે અને જીવગત સંસ્કારવિશેષને ભાવકર્મ-રૂપે વર્ણવે છે. હરિભદ્રે જોયું કે જૈન પરંપરા બાહ્ય ભૌતિક તત્ત્વો અને આંતરિક ચેતનશક્તિ એ બેના પરસ્પર પ્રભાવવાળા સંયોગને માની તેને આધારે કર્મવાદ અને પુનર્જન્મનું ચક્ર ઘટાવે છે, તો ચાર્વાક મત છેવટે પોતાની રીતે ભૌતિક દ્રવ્યનો સ્વભાવ સ્વીકારે છે અને મીમાંસક તેમ જ બૌદ્ધ અભૌતિક તત્ત્વનો એવો સ્વભાવ સ્વીકારે છે; એટલે હરિભદ્રે એ બન્ને પક્ષોમાં રહેલ એક એક બાજુને પરસ્પરની પૂરક લેખે સત્ય ગણી કહી દીધું કે જૈન કર્મવાદમાં ચાર્વાક [૨૮] અને મીમાંસક કે બૌદ્ધ મંતવ્યનો[૨૯] સુમેળ થયેલો છે. આ રીતે એમણે કર્મવાદની ચર્ચામાં તુલનાનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપસ્થિત કર્યું.

૨. ન્યાય, વૈશેષિક આદિ સંમત ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વવાદનો પ્રતિવાદ શાન્તરક્ષિતની પેઠે હરિભદ્રે પણ કર્યો છે, પરંતુ શાન્તરક્ષિત અને હરિભદ્રની દૃષ્ટિમાં નોંધપાત્ર અંતર છે. શાન્તરક્ષિત માત્ર પરવાદનું ખંડન કરી પરિતોષ પામે છે, જ્યારે હરિભદ્ર એ અસમ્મતવાદની પોતાની માન્યતાને અનુસરીને સમીક્ષા કરવા છતાં વિચારે છે કે શું આ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની પાછળ કોઈ માનસશાસ્ત્રીય રહસ્ય તો નથી છુપાયું? જાણે કે આ સમભાવમૂલક વિચારણામાંથી જ તેમને એવું સૂઝી ન આવ્યું હોય તેમ પોતાની દૃષ્ટિએ એ તારવી કાઢેલ રહસ્યને તુલનાત્મકદૃષ્ટિએ રજૂ કરે છે.

તેઓને માનવીય સ્વભાવના નિરીક્ષણ ઉપરથી એમ જણાયું હોવું જોઈએ કે સાધારણ માનવમાત્રને પોતાના કરતાં શક્તિ અને

સદ્‌ગુણમાં ચડિયાતા એવા કોઈ મહામાનવ કે મહાપુરુષ પ્રત્યે ભક્તિ-પ્રણત થવાનો અને તેની શરણાગતિ સ્વીકારવાનો ભાવ સાહજિક રીતે જ થઈ આવે છે. આ ભાવથી પ્રેરાઈ તે એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિની કલ્પના કરે છે. તે કલ્પના સહેજે એક સ્વતંત્ર અને જગત્કર્તા-ધર્તા ઈશ્વરની માન્યતામાં પરિણમે છે, અને માનવ તેને આદર્શ માની જીવન જીવે છે. હરિભદ્રે વિચાર્યું કે માનવમાનસની આ ભક્તિ કે શરણાગતિની ઝંખના મૂળે તો ખોટી નથી. તેથી એમણે એવી ઝંખનાને કોઈ ઠેસ ન પહોંચે અને તેનો તર્ક તેમ જ બુદ્ધિવાદ સાથે મેળ બેસે એવી રીતે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું તાત્પર્ય પોતાની સૂઝથી દર્શાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે જે પુરુષ પોતાના જીવનને નિર્દોષ કરવાના પ્રયત્નને પરિણામે ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ પહોંચ્યો હોય, તેવો પુરુષ જ સાધારણ આત્માઓમાં પરમ–અસાધારણ આત્મા છે અને એ જ સર્વગમ્ય, અનુભવસિદ્ધ ઈશ્વર છે. જીવન જીવવામાં એ આદર્શરૂપ હોવાથી તે જ કર્તા તરીકે ભક્તિપાત્ર અને ઉપાસ્ય હોઈ શકે.

હરિભદ્ર, જાણે માનવીય મનનું ઊંડાણ માપતા ન હોય તેમ, કહે છે કે લોકો જે શાસ્ત્રો અને વિધિ-નિષેધો પ્રત્યે આદર ધરાવે છે તે શાસ્ત્રો અને તે વિધિ-નિષેધો તેને મન ઈશ્વરપ્રણીત હોય તો જ તે સંતોષ પામે. આવી વૃત્તિ મિથ્યા નથી. તેથી એ વૃત્તિ પોષાતી રહે અને તર્ક તેમજ બૌદ્ધિક સમીક્ષાની કસોટીએ સાચું ઠરે એવું તારણ કાઢવું ઘટે. આ તારણ એટલે ઉપર સૂચવ્યું તે; અર્થાત્ સ્વપ્રયત્ને વિશુદ્ધિની ટોચે પહોંચેલ વ્યક્તિને આદર્શ માની તેના ઉપદેશોમાં કર્તૃત્વની ભાવના પોષવી તે. વળી, હરિભદ્રની કર્તૃત્વ વિષયક તુલના એથીયે આગળ જાય છે. તે કહે છે કે જીવમાત્ર તાત્ત્વિક રીતે શુદ્ધ હોઈ પરમાત્મા યા પરમાત્માનો અંશ છે અને તે પોતપોતાના સારા-નરસા ભાવિનો કર્તા પણ છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જીવ એ ઈશ્વર અને તે જ કર્તા. આમ કર્તૃત્વવાદની સર્વસાધારણ ઝંખનાને તેમણે તુલના દ્વારા એક વિધાયક રૂપ આપ્યું.[30]

૩. શાન્તરક્ષિતની પેઠે હરિભદ્રે પણ સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિકારણ-વાદની પર્યાલોચના કરી છે. આ પર્યાલોચનામાં પણ બન્નેનો ભૂમિકાભેદ દેખાઈ આવે છે. શાન્તરક્ષિત પ્રકૃતિપરીક્ષામાં સાંખ્યની દલીલોને એક પછી એક નિરસ્ત કરે છે, પણ અંતે એ પ્રકૃતિવાદમાંથી કાંઈ ઉપાદેય સ્વરૂપે સ્વદૃષ્ટિએ દર્શાવતા નથી, જ્યારે હરિભદ્ર એ દર્શાવે છે. પ્રકૃતિવાદનું નિરસન કરતાં કરતાં જાણે હરિભદ્રના સમશીલ મનને એમ ન લાગ્યું હોય કે આ પ્રકૃતિવાદમાં પણ કાંઈક રહસ્ય છે, તો તે પણ દર્શાવવું ઘટે. આવી કોઈ વૃત્તિથી તેમણે કહ્યું કે જૈન પરંપરા પણ પોતાની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિવાદ સ્વીકારે છે. તે દૃષ્ટિ એટલે કર્મતત્ત્વને સુખદુઃખના વૈષમ્યનું મૂલ કારણ માનવું તે. જૈન પરંપરામાં કર્મવાદનું પ્રાધાન્ય છે અને એનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં કર્મપ્રકૃતિ નામનો એક ખાસ વિભાગ છે, જેમાં કર્મતત્ત્વની બહુમુખી અને સૂક્ષ્મ વિચારણા છે. ‘કર્મ’ પદ સાથે સંકલિત ‘પ્રકૃતિ’ પદ એ પરાપૂર્વથી કર્મપ્રકૃતિરૂપે જાણીતું છે. શાસ્ત્રના એ વિભાગ અને તેમાં પ્રતિપાદિત કર્મપ્રકૃતિ તત્ત્વ એ બન્નેનું જાણે હરિભદ્રને સ્મરણ થઈ ન આવ્યું હોય અને તેમાંથી તુલનાનું દૃષ્ટિબિંદુ સૂઝી આવતાં એમણે પ્રકૃતિવાદનો[૩૧] અર્થ પોતાની રીતે દર્શાવ્યો ન હોય તેમ લાગે છે.

પણ હરિભદ્રની તુલના અને સમત્વદૃષ્ટિ માત્ર શબ્દના અનેક અર્થોમાં જ પૂરી નથી થતી. એમનું એ કથન તો એક ભૂમિકારૂપ છે. આ ભૂમિકા ઉપર આવીને જે સાંખ્ય મતનો સયુક્તિક પ્રતિવાદ પોતે કર્યો છે, તે જ સાંખ્ય મતના આદિદ્રષ્ટા તરીકે સર્વત્ર વિશ્રુત અને બહુમાન્ય એવા કપિલ ઋષિને ઉદ્દેશી જે કહે છે તે તેમના ઉચ્ચ આશયની પ્રતીતિ કરાવે છે. હરિભદ્રે કહ્યું કે મારી દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિવાદ પણ સત્ય છે, કારણ કે એના પ્રણેતા જે કપિલ છે તે દિવ્ય–લોકોત્તર મહામુનિ[૩૨] છે. સાંપ્રદાયિક ખંડન-મંડનના વર્તુલમાં કોઈ વિદ્વાને પોતાના પ્રતિવાદીનો આટલા આદરથી નિર્દેશ કર્યો હોય તો તે એક હરિભદ્ર જ છે.

૪. શાન્તરક્ષિતે જુદે જુદે સ્થળે જૈન મંતવ્યોની પરીક્ષા કરી છે, તો હરિભદ્રે બૌદ્ધ મંતવ્યોની; પણ અહીં બન્નેના દૃષ્ટિકોણો જુદા છે. શાન્તરક્ષિત માત્ર ખંડનપટુ છે; હરિભદ્ર વિરોધી મતની તર્કપુરઃસર સમીક્ષા કરતાં પણ, સંભવ હોય ત્યાં, કાંઈક સાર તારવી તે મતના પુરસ્કર્તાને સન્માને છે. જ્યારે હરિભદ્રે બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ એ ત્રણે વાદોની સમીક્ષા કરી, ત્યારે પણ તેમણે એ વાદોના પ્રેરક દૃષ્ટિબિંદુને અપેક્ષાવિશેષે ન્યાય્ય સ્થાન આપ્યું અને સ્વસંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા ઋષભ-મહાવીર આદિને જે વિશેષણોથી નિર્દેશે તેવાં જ વિશેષણોથી એમણે બુદ્ધને પણ નિર્દેશ્યા અને કહ્યું કે બુદ્ધ જેવા મહામુનિ તેમજ અર્હતની દેશના અર્થહીન હોઈ ન શકે.[૩૩] એમ કહી તેમણે સૂચવ્યું કે ક્ષણિકત્વની એકાંગી દેશના આસક્તિનિવૃત્તિ માટે જ હોઈ શકે;[૩૪] એ જ રીતે બાહ્ય પદાર્થોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી સર્વથા પરાઙ્મુખ એવા અધિકારી-ઓને ઉદ્દેશીને જ બુદ્ધે વિજ્ઞાનવાદ ઉપદેશેલો હોવો જોઈએ.[૩૫] શૂન્યવાદ પણ તેમણે જિજ્ઞાસુ અધિકારીવિશેષને લક્ષમાં રાખીને જ ઉપદેશેલો છે એમ માનવું જોઈએ.[૩૬] કેટલાય વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદી બૌદ્ધ આચાર્યો સામે ઇતર બૌદ્ધ વિદ્વાનો તરફથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે તમે વિજ્ઞાન અને શૂન્યતાની જ વાત કરો છો, તો બૌદ્ધ પિટકોમાં જે સ્કંધ, ધાતુ, આયતન આદિ બાહ્ય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે તેની શી ગતિ? આના જવાબમાં ખુદ વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્ય-વાદીઓએ પણ પોતાના સહબંધુ બૌદ્ધ પ્રતિપક્ષીઓને હરિભદ્ર જેવા જ મતલબનું કહ્યું છે કે બુદ્ધની દેશના અધિકારભેદે છે. જેઓ લૌકિક સ્થૂળ ભૂમિકામાં હોય તેમને એવી જ અને એમની જ ભાષામાં બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા, પછી ભલે એમનું અંતિમ તાત્પર્ય તેથી જુદું હોય.[૩૭] બુદ્ધિભેદ શરૂઆતમાં ન કરવો અને ક્રમે ક્રમે જિજ્ઞાસુઓને ઊંડાણમાં લઈ જવા એ બુદ્ધની દૃષ્ટિ યા નીતિ રહેલી છે. જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ ન સાંધી શકાય એવા સામસામેના છેડાવાળા વાદો ઊભા

થયા, ત્યારે બૌદ્ધ વિદ્વાનોને પણ તે વાદોને ભૂમિકાભેદે ઘટાવવા પડ્યા. હરિભદ્ર તો બૌદ્ધ નથી અને છતાંય તે બૌદ્ધ વાદોને અધિકારભેદે તેનું યોગ્ય સ્થાન આપી એટલે સુધી કહે છે કે બુદ્ધ એ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, તે એક મહાન મુનિ છે. આમ હોવાથી તેઓ જ્યારે અસત્યનો આભાસ કરાવે એવું પણ વચન ઉચ્ચારે, ત્યારે તે એક સુવૈદ્યની પેઠે ખાસ પ્રયોજન વિના ન જ ઉચ્ચારે.[૩૮] હરિભદ્રની આ મહાનુભાવતા, મારી દૃષ્ટિએ, દર્શનપરંપરામાં એક વિરલ ફાળો છે.

૫. જેમ શાન્તરક્ષિતે ઔપનિષદિક આત્માની પરીક્ષામાં બ્રહ્માદ્વૈતવાદનું નિરસન કર્યું છે, તેમ હરિભદ્રે પણ કર્યું છે. જોકે હરિભદ્રે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં મીમાંસક દર્શનના પ્રસ્તાવમાં બ્રહ્મવાદી દર્શનનો નિર્દેશ સુધ્ધાં નથી કર્યો, પણ જ્યારે તેઓ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં એ વાદનું નિરસન કરે છે, ત્યારે એમ તો કહી ન શકાય કે તેઓ બ્રહ્મવાદી દર્શનથી પરિચિત ન હતા. ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની રચના એમણે પહેલાં કરી હોય અને તે વખતે તેઓ બ્રહ્મવાદી દર્શનથી પરિચિત ન હોય એમ પણ માની શકાતું નથી. એક તો હરિભદ્રના સમય સુધીમાં ઔપનિષદિક બ્રહ્મવાદ બીજા કોઈ દર્શન કરતાં ઓછો જાણીતો ન જ હતો—શંકરાચાર્ય પહેલાં પણ અનેક આચાર્યો દ્વારા ઔપનિષદ દર્શન ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું જ હતું—અને એમ પણ નથી લાગતું કે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની રચના હરિભદ્રે પોતાની અપ્રૌઢ દશામાં કરી. તેથી, બહુ તો એટલું જ કહી શકાય કે, હરિભદ્રને મન પ્રતિપાદ્ય આસ્તિક દર્શનોમાં જૈમિનીય મીમાંસાનું સ્થાન પ્રધાન હશે, કેમ કે તે કાળે કુમારિલ આદિ દ્વારા પૂર્વમીમાંસાની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા જામી હતી, એટલે હરિભદ્રે માત્ર એનું વર્ણન કરી સંતોષ માન્યો હોય. અસ્તુ.

પરંતુ અહીં પણ હરિભદ્ર શાન્તરક્ષિતથી જુદા પડે છે. હરિભદ્ર બ્રહ્મવાદનું નિરસન કર્યા પછી પણ તેનું સ્વદૃષ્ટિએ તાત્પર્ય દર્શાવે છે. હરિભદ્ર શ્રમણ પરંપરાના છે અને સમદૃષ્ટિના પુરસ્કર્તા છે. એમણે

વિચાર્યું હોવું જોઈએ કે ભેદપ્રધાન સૃષ્ટિના મૂળમાં અધિષ્ઠાન તરીકે યા કારણ તરીકે એકમાત્ર અખંડ બ્રહ્મતત્ત્વ છે એવી અદ્વૈતવાદીઓની માન્યતા વિશેષ-નિરપેક્ષ સામાન્યદૃષ્ટિએ તો સાચી છે, પણ સૃષ્ટિમાં અનુભવાતા ભેદો અને તેમાંથી ઊપજતું જીવનગત વૈષમ્ય, એનો ખુલાસો શો? આ વિચારમાંથી તેમને બ્રહ્માદ્વૈતનો સમભાવ સાથે મેળ બેસાડવાની સૂઝ પ્રગટી લાગે છે. તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્રોમાં જે અદ્વૈતદેશના છે તે જીવનસાધનામાં વૈષમ્ય નિવારી સમભાવની સ્થાપના અર્થે છે.[૩૯] જો બ્રહ્માદ્વૈતની ભાવના દ્વારા જીવનમાં સમતા સાધવાનો ઉદ્દેશ ન હોય, તો એ બ્રહ્માદ્વૈત માત્ર વાદ પૂરતું જ રહી જાય અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં જે યોગ દ્વારા સંકલેશ નિવારી વિશુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાની વાત છે તે તથા બંધ-મોક્ષવાદની વ્યવસ્થા કદી ઘટી જ ન શકે. આવા વિચારથી તેમણે બ્રહ્માદ્વૈતવાદનું નિરસન કર્યા છતાં તેનું તાત્પર્ય સમતાસિદ્ધિમાં દર્શાવી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરા વચ્ચે લાંબા કાળથી ચાલ્યા આવતા અંતરને સાંધવાનો બીજા કોઈએ કર્યો હોય તે કરતાં વિશેષ સારગ્રાહી પ્રયત્ન કર્યો છે.

વ્યાખ્યાન ચોથું

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૧

આ. હરિભદ્રે યોગસાહિત્ય અને તેની પરંપરામાં શી શી અને કેટલી વિશેષતા આણી છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તે દૃષ્ટિથી એ જોવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન સમયથી આ પરંપરા કઈ કઈ રીતે વિકાસ પામતી રહી છે અને તેનું સાહિત્ય કેવી રીતે ખેડાયું છે.

ઇસ્વીસન પૂર્વે લગભગ આઠમા સૈકાથી માંડી ઉત્તરવર્તી સમયનો ખ્યાલ વધારે સારી રીતે આપે એવું સાહિત્ય તો ઉપલબ્ધ છે જ. તે પહેલાંના સમયને લઈ યોગનો વિચાર જાણવો હોય તો કેટલેક અંશે પુરાતત્ત્વીય અવશેષો અને કેટલેક અંશે લોકજીવનમાં જેનાં ઊંડાં મૂળ નખાયાં છે તેવી પ્રથાઓ તેમ જ પૌરાણિક વર્ણનોનો આધાર લેવો અનિવાર્ય છે. બહુ પ્રાચીન સમયમાં 'યોગ' શબ્દ કરતાં 'તપ' શબ્દ બહુ જ પ્રચલિત હતો. એમ લાગે છે કે માનવીય જીવન સાથે તપનો મહિમા કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાયેલો છે જ; તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ એવી પ્રાચીન, મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન ધર્મસંસ્થા દુનિયામાં નથી કે જેમાં એક યા બીજે રૂપે તપનો આદર ન જ થતો હોય. સિંધુ-સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં જે નગ્ન આકૃતિઓ મળી આવે છે તે કોઈ ને કોઈ તપસ્વીની સૂચક છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. અનેક વિચારકો એમ કલ્પે છે કે નન્દી અને બીજાં સહચર પ્રતીકોનો સંબંધ જોતાં તે નગ્ન આકૃતિઓ મહાદેવની સૂચક હોવી જોઈએ.[૧] આ દેશમાં મહાદેવ એક યોગી, તપસ્વી યા અવધૂત તરીકે જાણીતા છે. પૌરાણિક વર્ણનોમાં અને લોકજીભે મહાદેવનું જે સ્વરૂપ સુરક્ષિત છે તે એટલું તો નિઃસંદેહ સૂચવે જ છે કે લોકમાનસ ઉપર

એક એવા અદ્ભુત તપસ્વીની ન ભૂંસાય એવી ચિરકાલીન છાપ પડેલી છે. મહાદેવના એ લોકમાનસસ્થિત પ્રતિબિંબને જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક યુગના અને વર્તમાન યુગના અનેક સાધકોના જીવન સાથે સરખાવીએ છીએ, ત્યારે એટલું તો લાગે જ છે કે મહાદેવના પૌરાણિક જીવન સાથે સંકલિત યોગચર્યા એ ભારતીય જીવનની જૂનામાં જૂની એક આધ્યાત્મિક સંપત્તિ છે. આ સંપત્તિનો વિકાસ કઈ કઈ રીતે થયો તે હવે ટૂંકમાં જોઈએ.

જે જે ક્રિયા, જે જે આચાર અને જે જે અનુષ્ઠાનોથી અસાધારણ ઓજ, બળ કે શક્તિ પ્રગટવાનો સંભવ મનાય છે, તે બધી જ ક્રિયાઓ, આચારો અને અનુષ્ઠાનો તપરૂપે વ્યવહારાતાં આવ્યાં છે. એમ લાગે છે કે તપનું સ્વરૂપ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ ભણી ક્રમે ક્રમે વિકસ્યું છે; અને જ્યારે તપનો સૂક્ષ્મ અને અતિસૂક્ષ્મ અર્થ વિકસ્યો અને વિરલ સાધકોના જીવનમાં સાકાર થયો, ત્યારે પણ એનાં સ્થૂળ અને બાહ્ય અનેક સ્વરૂપો સમાજમાં અને ધર્મસંપ્રદાયોમાં પ્રચલિત રહ્યાં જ છે. તપનાં સ્થૂળ અને બાહ્ય સ્વરૂપમાં ઓછામાં ઓછી નીચેની બાબતોનો સમાસ થાય જ છે: (૧) ગૃહવાસ છોડી વન, ગુફા, શ્મશાન કે શૂન્ય જેવાં વિવિક્ત સ્થાનોમાં રહેવું. (૨) સામાજિક વેશભૂષાનો ત્યાગ; જેને લીધે કાં તો નગ્નત્વ અને જો વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં આવે તોય તે જીર્ણકંથાપ્રાય અને અતિઅલ્પ. (૩) કાં તો જટાધારણ અને કાં તો સર્વથા મુંડત્વ. (૪) અનશનવ્રતનો આગ્રહ અને અશન કરવું હોય ત્યારે પણ તેની માત્રા બને તેટલી ઓછી અને તે પણ નીરસ. (૫) નાના પ્રકારનાં દેહદમનો. આ અને આના જેવી બીજી અનેકવિધ ચર્યાઓ તે કાળના તપસ્વીઓ આચરતા.[૨] એમ લાગે છે કે તેમનું લક્ષ મુખ્યપણે મનને જીતવાનું અને તે દ્વારા કોઈ ઐહિક કે પારલૌકિક સિદ્ધિ મેળવવાનું હતું જ; છતાં બહુ પ્રાચીન કાળમાં એ તપના પ્રકારો દેહદમનની સ્થૂળ ક્રિયાઓથી બહુ આગળ વિકસ્યા ન હતા. પણ એમાં વિચારતું તત્ત્વ

વિશેષે દાખલ થયું અને તેમને સમજાવા લાગ્યું કે માત્ર કઠોરમાં કઠોર દેહદમન પણ એમનું ધ્યેય સિદ્ધ કરી ન શકે. આ વિચારે તેમને વાક્‌સંયમ ભણી પ્રેર્યા અને મનની એકાગ્રતા સાધવાના વિવિધ ઉપાયોની શોધ ભણી પણ પ્રેર્યા. અનેક સાધકો સ્થૂળ તપોના આચરણમાં જ ઇતિશ્રી લેખતા, છતાં કેટલાક વિરલ વિવેકી એ સ્થૂળ તપને અંતિમ ઉપાય ન માની, તેને એક બાહ્ય સાધન લેખી, તેનો ઉપયોગ કરતા અને મુખ્યપણે મનની એકાગ્રતા સાધવાના ઉપાયોમાં તેમ જ મનની શુદ્ધિ સાધવાના પ્રયત્નમાં જ પોતાની બધી શક્તિ વાપરતા. આ રીતે તપોમાર્ગનો વિકાસ થતો ચાલ્યો અને તેના સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ અનેક પ્રકારો પણ સાધકોએ સ્વીકાર્યા. જ્યાં લગી આ સાધના તપને નામે જ મુખ્યપણે ચાલુ રહી, ત્યાં લગીમાં એના ત્રણ ફાંટાઓ તો અસ્તિત્વમાં આવી જ ગયા. તે આ: (૧) અવધૂત, (૨) તાપસ, અને (૩) તપસ્વી.

અવધૂત એ લોકજીવન અને લોકચર્યાથી સર્વથા વિપરીત. એનું વર્ણન પૌરાણિક સાહિત્યમાં સચવાયું છે; તેમાંય ભાગવતપુરાણ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. તેના પાંચમા સ્કન્ધના પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં નાભિનન્દન ઋષભદેવની અવધૂત તરીકેની ચર્યા વર્ણવી છે,[૩] અને અગિયારમા સ્કન્ધમાં ચોવીસ ગુરુ[૪] કરનાર દત્તની અવધૂત તરીકેની ચર્યા છે. અવધૂતનો ટૂંકમાં અર્થ એટલો જ છે કે તે સાધક મનુષ્ય હોવા છતાં બુદ્ધિપૂર્વક માનવીય સમાજની પ્રચલિત ચર્યાનો ત્યાગ કરી પશુ કે પક્ષી જેવું નિરવદ્ય જીવન જીવનાર. જૈન પુરાણોમાં પણ ઋષભદેવ પ્રથમ તીર્થંકર તરીકે સ્થાન પામે જ છે.[૫] તેમાં ભાગવત જેવું અજગર, ગાય, મૃગ કે કાક જેવી ચર્યાનું વર્ણન તો નથી, છતાં જે ઉત્કટ તપનું વર્ણન છે તે એટલું તો સૂચવે જ છે કે ઋષભદેવ સર્વથા નિર્મમ થઈ જીવન જીવનાર કોઈ વિશિષ્ટ અવધૂત તરીકે લોકોમાં આદર પામેલા. પ્રાચીન સમયની આ અવધૂત પરંપરા મહાદેવ, દત્ત કે એવા કોઈ પૌરાણિક યોગીઓને નામે ચાલતા પંથોમાં કોઈ ને

કોઈ રૂપે સચવાયેલી આજે પણ છે. અવધૂતગીતા, એ જોકે અર્વાચીન ગ્રંથ છે, પરંતુ તેમાં અવધૂતનો થોડોક ખ્યાલ મળી રહે એવી વિગતો[૬] પણ નોંધાયેલી છે. જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાંય એ અવધૂતનું સ્વરૂપ સચવાયેલું છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારની આધ્યાત્મિક સાધનાના એક ઉપાય તરીકે એ ચર્યાનો આદર કરવામાં આવ્યો છે. આચારાંગ, જે ઉપલબ્ધ જૈન આગમોમાં વધારે પ્રાચીન લેખાય છે, તેમાં એક અધ્યયન (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું છઠ્ઠું) છે, જેનું નામ જ 'ધૂત' છે. એમાં ઉત્કટ ત્યાગીની જીવનચર્યાના ઉદ્દગારો છે, જે જૈન પરંપરામાં અન્યત્ર વર્ણિત ઋષભદેવ કે મહાવીરના જીવનની ઝાંખી કરાવે છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં જોકે જૈન પરંપરાની પેઠે તપ ઉપર કે દેહદમન ઉપર ભાર આપવામાં નથી આવ્યો, છતાં એમાંય સમાધિના ઉમેદવાર માટે પ્રથમ કેવું જીવન આવશ્યક છે તે દર્શાવતાં ૧૩ ધૂતાંગો વિસ્તારથી વર્ણવાયેલાં મળે જ છે.[૭] ધૂતાધ્યયનમાંની જૈન ચર્યા અને ધૂતાંગોના વર્ણનમાં આવતી બૌદ્ધ ચર્યા તેમ જ અવધૂત પરંપરાના વર્ણનમાં આવતી અવધૂત યોગીની ચર્યા એ ત્રણેનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરનારને એમ જણાયા વિના નહિ જ રહે કે આ ત્રણે ફાંટાઓ મૂળમાં એક જ પરંપરાના તીવ્ર–મૃદુ આવિર્ભાવો છે; જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં અવધૂતના સ્થાનમાં 'ધૂત' પદ વપરાયું છે એટલું જ. આમ છતાં પ્રાચીન અવધૂત પદ તપસ્વી, યોગી કે ઉત્કટ સાધકના અર્થમાં એટલું બધું રૂઢ થઈ ગયેલું કે કબીર અને જૈન સાધક આનંદઘન જેવા પણ પોતાની કૃતિઓમાં 'અવધૂ' પદ વારંવાર વાપરે છે.[૮]

જૈન આગમોમાં અનેક સ્થળે તાપસોનું વર્ણન છે.[૯] મહાભારત[૧૦] અને પુરાણોમાં[૧૧] પણ તાપસોના આશ્રમોની વાત આવે છે. આ તાપસોની ચર્યા દેખીતી રીતે વિશેષ દેહદમનપરાયણ છે, છતાં અવધૂતોની ચર્યા કરતાં એ મોળી છે. તાપસો પણ નગ્ન કે નગ્ન જેવા રહેતા; મૂળ, કંદ, ફળ આદિ ઉપર નભતા અને અન્ન લે તોય

તે ભિક્ષા દ્વારા. અવધૂતો ખોપરી પણ રાખતા, તો તાપસો માત્ર લાકડાનું કે એવું કોઈ પાત્ર રાખતા, અને કેટલાક પાણિપાત્ર પણ રહેતા તેમ જ ભિક્ષાટન કરતા. એમાંથી અનેક તાપસો પંચાગ્નિ તપ[૧૨] કરતા અને કોઈ ને કોઈ રીતે સાદું તેમ જ ઉગ્ર જીવન જીવી મન વશ કરવા મથતા. અતિશીત અને અતિઉષ્ણ સહન કરવું એ એમનો ખાસ વિધિ રહેતો. આજે પણ આવા તાપસો છૂટાછવાયા અને કેટલીક વાર જૂથમાં મળે જ છે. પરંતુ અવધૂત અને તાપસ વર્ગની તપશ્ચર્યામાંય સુધારો થવા લાગ્યો. પંચાગ્નિ તપને બદલે માત્ર સૂર્યનો આતાપ લેવો એ જ ઇષ્ટ મનાયું. ચાર દિશામાં સતત લાકડાં બાળી ધૂણી ધખાવવી, એમાં હિંસાનું તત્ત્વ જણાતાં એ વિધિ પડતો મુકાયો. પત્ર, ફળ, મૂળ, કંદ જેવી વનસ્પતિ પર નભવું એ પણ વાનસ્પતિક જીવહિંસાની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય લેખાયું. જટા ધારણ કરતાં જે જૂ કે લીખનો સંભવ છે તેના વિચારથી સર્વથા મૌંડ્ય ઇષ્ટ મનાયું, અને સર્વથા મુંડન પણ અસ્તરાથી ન કરવું, પણ પોતાને હાથે જ કેશોને ખેંચી કાઢવાં એ નિરવદ્ય મનાયું. આ રીતે તાપસ પ્રથામાં જે અહિંસાની દૃષ્ટિએ[૧૩] વિશેષ સુધારો કે પરિવર્તન થયાં, તે તપસ્વી-માર્ગ તરીકે જાણીતાં થયાં. તપસ્વીમાર્ગ એ અહિંસાની દૃષ્ટિએ તાપસમાર્ગનું એક સંસ્કરણ જ છે. પાર્શ્વનાથ અને વિશેષ કરીને મહાવીર આ તપસ્વીમાર્ગના પુરસ્કર્તા છે. જૈન આગમોમાં જે પ્રાચીન વર્ણનો સચવાયાં છે, તેમાં તાપસ અને તપસ્વી જીવનની ભેદરેખા[૧૪] સ્પષ્ટ છે. તપસ્વી જીવનમાં ઉત્કટ, ઉત્કટતર અને ઉત્કટતમ તપને સ્થાન છે, પણ એમાં દૃષ્ટિ મુખ્યપણે એ રહી છે કે એવું તપ આચરતાં સૂક્ષ્મ પણ જીવની વિરાધના ન થાય. આ રીતે આપણે સંક્ષેપમાં જોયું કે મહાદેવના પૌરાણિક જીવનથી માંડી મહાવીરના ઐતિહાસિક વર્ણન સુધીમાં તપની બાહ્ય ચર્યાને આશ્રી ઉત્તરોત્તર કેવો સુધારો કે ફેરફાર થતો ગયો છે. આ સુધારા કે વિકાસનું સમગ્ર ચિત્ર ભારતીય વાઙ્મયમાં મળી આવે છે.

તપોમાર્ગનું વર્ણન પૂરું કરી આગળ વિચારીએ તે પહેલાં ત્રણ ઐતિહાસિક તીર્થંકરોની જીવનચર્યાની તુલના સંક્ષેપમાં કરી લઈએ. બુદ્ધ, ગોશાળક અને મહાવીર એ ત્રણે સમકાલીન હતા. તે કાળમાં ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતના વિશાળ પથરાટ ઉપર અનેક શ્રમણ અને પરિવ્રાજકોનાં જૂથો વિચરતાં. બધા પોતપોતાની રીતે ઉત્કટ કે મધ્યમ પ્રકારનું તપ કરતા. બુદ્ધે ઘર છોડયું ત્યારથી જ તપશ્ચર્યા કરવા માંડેલી. એમણે પોતાને મુખે પોતાની તપશ્ચર્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે, અને જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનું છે, તેમાં, તેમણે પોતે આચરેલા, નાના પ્રકારના તપનો નિર્દેશ છે.[૧૫] એ નિર્દેશ જોતાં એમ કહી શકાય કે અવધૂતમાર્ગમાં જે પ્રકારનાં તપ આચરવામાં આવતાં, બુદ્ધે એવાં જ તપ કરેલાં. અવધૂતમાર્ગમાં પશુ અને પક્ષીના જીવનનું અનુકરણ કરતાં તપો વિહિત છે. બુદ્ધે એવાં ઉગ્ર તપો સેવેલાં. ગોશાળક અને મહાવીર બંનેય તપસ્વી તો હતા જ, પણ એમની તપશ્ચર્યામાં ન હતો અવધૂતની આગવી તપસ્યાનો અંશ કે ન હતો તાપસોની વિશિષ્ટ તપસ્યાનો અંશ. બંને તીર્થનાયકો દેહદમન ઉપર ભાર આપતા, નગ્ન વિચરતા, શ્મશાન અને શૂન્ય ગૃહમાં એકાકી રહેતા, શુષ્ક અને નીરસ આહાર લેતા અને લાંબા લાંબા ઉપવાસ પણ કરતા,[૧૬] છતાં તેઓએ કદી બુદ્ધે આચર્યાં છે તેવાં તપોવ્રત નહીં જ આચરેલાં. બુદ્ધ અંતે એ તપોમાર્ગ છોડી ફંટાય છે, ત્યારે ગોશાળક અને મહાવીર બંને તપશ્ચર્યાને ઠેઠ સુધી વળગી રહે છે. આ મુદ્દાનું વિશ્લેષણ કરતાં એમ લાગે છે કે બુદ્ધ તપની ઉત્કટ કોટિ સુધી પહોંચ્યા, અને જ્યારે એનું પરિણામ એમને સંતોષ ઉપજાવે એવું ન આવ્યું ત્યારે તેઓ મુખ્યપણે ધ્યાનમાર્ગ તરફ વળ્યા અને તપને નિરર્થક માનવા–મનાવવા લાગ્યા.[૧૭] કદાચ આ એમના અતિ ઉત્કટ દેહદમનની પ્રતિક્રિયા હોય. પણ ગોશાળક અને મહાવીરની બાબતમાં એમ નથી. એમણે ઉગ્ર તપ સાથે પહેલેથી જ ધ્યાન જેવા અંતસ્તપ તરફ પૂરું લક્ષ આપેલું. અને તેમણે એ પણ કહ્યું કે

બાહ્ય તપ ગમે તેવું કઠોર હોય, છતાં એની સાર્થકતા અંતસ્તપ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી તેમણે પોતાના તપોમાર્ગમાં બાહ્ય તપને અંતસ્તપના એક સાધન તરીકે જ સ્થાન આપ્યું.[૧૮] આને લીધે કદાચ તેમનામાં પ્રતિક્રિયા ન થઈ. ગોશાળકનું જીવનવૃત્ત મળે છે તે તો જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો દ્વારા, છતાં એમાંથી એટલો સાર તો નીકળે જ છે કે ગોશાળક પોતે અને એમનો આજીવક શ્રમણસંઘ નગ્નત્વ[૧૯] ઉપર વધારે ભાર આપતા.

બુદ્ધ, ગોશાળક અને મહાવીરની પેઠે બીજા પણ અનેક શ્રમણધર્મના નાયકો તે કાળે હતા. એમાં સાંખ્ય પરિવ્રાજકોનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. એ પરિવ્રાજકો પણ તપ-ત્યાગ ઉપર ભાર આપતા જ, છતાં એમાં કેટલાક એવા સાધકો હતા જે મુખ્યપણે ધ્યાનમાર્ગી હતા અને ધ્યાન કે યોગના વિવિધ માર્ગોને અનુસરતા. બુદ્ધે પોતે જ એવા સાંખ્ય ગુરુઓ પાસેથી ધ્યાનની શિક્ષા લીધેલી.[૨૦] એટલાથી પણ એમને સંતોષ ન થયો, ત્યારે કેટલીક ધ્યાનની નવી પદ્ધતિઓ પણ એમણે અજમાવી. આ રીતે બુદ્ધથી જ ધ્યાનલક્ષી બૌદ્ધ પરંપરા શરૂ થઈ. સાંખ્ય પરિવ્રાજકોની ધ્યાનપ્રક્રિયા યોગ નામથી વિશેષે જાણીતી થઈ અને બુદ્ધની ધ્યાનપ્રક્રિયા સમાધિ નામથી વ્યવહારાઈ, જ્યારે આજીવક અને નિર્ગ્રંથ પરંપરાની સાધના તપ નામથી વ્યવહારાતી; છતાં નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં એ માટે સંવર શબ્દ વિશેષે પ્રચારમાં આવ્યો. આમ યોગ, સમાધિ, તપ અને સંવર એ ચાર શબ્દો આધ્યાત્મિક સાધનાનાં સમગ્ર અંગ–ઉપાંગને સૂચવનાર તરીકે વ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે.

દરેક આધ્યાત્મિક સાધક પોતાની સાધના કોઈ ને કોઈ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનને અવલંબીને જ કરતો. તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય ત્રણ શાખાઓ છે: (૧) પ્રકૃતિ–પુરુષ દ્વૈતવાદી, (૨) પરમાણુ અને જીવબહુત્વવાદી, (૩) અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી. જે સાધના યોગ નામથી જાણીતી થઈ તેની સાથે મુખ્યપણે પ્રકૃતિ–પુરુષ દ્વૈતવાદનો સંબંધ દેખાય છે; સમાધિ,

તપ અને સંવર નામથી જે સાધના જાણીતી થઈ તેની સાથે પરમાણુ અને જીવબહુત્વવાદનો સંબંધ દેખાય છે, અને જે સાધના વેદાંત તરીકે વ્યવહારમાં આવી તેની સાથે મુખ્યપણે અદ્વૈત બ્રહ્મનો સંબંધ દેખાય છે.

ઉપર સૂચવ્યું છે તેવો તત્ત્વજ્ઞાનનો ભેદ હતો; સાધનાનાં નામોમાં પણ ભેદ ચાલતો; છતાં એ દરેક સાધનાઓનાં માર્ગો અને અંગોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ દેખાય છે કે કોઈએ પોતાની સાધનામાં અમુક અંગને કે અમુક પદ્ધતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય, તો બીજાએ બીજા અંગ કે બીજી પદ્ધતિ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હોય એટલું જ. પણ એવી કોઈ આધ્યાત્મિક સાધના નથી દેખાતી કે જેમાં સાધનાના અંગ લેખે વિકાસ પામેલ આચાર અને વિચારોનો એક યા બીજી રીતે સમાસ થયો ન હોય.

તત્ત્વજ્ઞાન, સંપ્રદાયો અને સાધકોની ભિન્નતા છતાં આધ્યાત્મિક સાધના એક જ છે એમ જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે તેનો ભાવ શો છે એ અત્રે સમજી લેવું જરૂરી છે. જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે વણાયેલાં કે જડાયેલાં જે જે માંગલિક તત્ત્વો છે તેને આવરનાર મળો કે ક્લેશોને નિવારવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો એ જ આધ્યાત્મિક સાધના. આ સાધનામાં મુખ્યપણે ભક્તિ, ક્રિયા–કર્મ, ધ્યાન અને જ્ઞાન એ ચાર ચિત્તગત ગુણો વિકસાવવાના હોય છે. ઈશ્વર, વીતરાગ કે અન્ય કોઈ ઉદાત્ત આદર્શને સતત સંમુખ રાખી નિષ્ઠાપૂર્વક જીવનવ્યવહાર ચલાવવો તે ભક્તિયોગ. શારીરિક અને માનસિક જીવન એવી રીતે જીવવું કે જેથી શરીર નીરોગ અને સબળ રહે અને સાથે સાથે મન ક્લેશોના આઘાત ન અનુભવે; એ જ રીતે પોતે જે સમાજ કે સમષ્ટિમાં જીવતો હોય તે સમાજ કે તે સમષ્ટિને પોતાના વર્તન–વિચારથી ત્રાસ કે બાધા ન પહોંચાડવાં—આવી જીવનકળા તે ક્રિયા યા કર્મયોગ. બાહ્ય આકર્ષક ભોગ્ય વિષયોમાં સતત

પ્રવૃત્તિશીલ એવી ઇન્દ્રિયોના અનુગમન કે પારતંત્ર્યથી મુક્ત કરી મનને એવી રીતે સ્થિર કરવું કે જેથી ઇન્દ્રિયો પોતે જ મનની અનુગામી કે મનપરતંત્ર બને—આ ધ્યાન યોગ. ઉપર સૂચિત ત્રણે યોગો દ્વારા મનની જ્ઞાનકળા એટલે સુધી વિકસાવવી કે તે દ્વારા મન પોતાનું અંતર બરાબર જાણી–સમજી શકે અને પોતામાં કયા ક્લેશો કઈ કઈ રીતે કામ કરે છે અને તે પોતાના તથા પરના જીવનમાં કેવી રીતે ખલેલ પાડે છે એ યથાર્થ રીતે સમજી શકે તેમ જ એ ક્લેશોનું મૂળ શું છે ને તે કેવું છે એને પકડી શકે—આ જ્ઞાનયોગ. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પાદમાં ઈશ્વરપ્રણિધાન,[21] વીતરાગધ્યાન[22] અને જપ[23] જેવાં વિધાનોથી ભક્તિયોગ સૂચવ્યો છે. બીજા પાદમાં તપ, સ્વાધ્યાય અને યમ–નિયમનાં જે સ્વરૂપો વર્ણવ્યાં છે તથા પ્રથમ પાદમાં મૈત્રી, કરુણા આદિ જે ચાર ભાવનાઓ દર્શાવી છે તે દ્વારા કર્મયોગ સૂચવાય છે. પ્રથમ પાદમાં એકતત્ત્વાભ્યાસથી પ્રારંભી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અણુ કે મહત્ એવા કોઈ પણ વિષયમાં મનને રોકવાનો અને ક્રમે ક્રમે એ ધારણાની સ્થિતિથી સમાધિ સુધીની સ્થિતિ સાધવાનો જે વિધિ નિરૂપ્યો છે તે ધ્યાનયોગ છે. અંતર-નિરીક્ષણ દ્વારા પોતામાં પડેલા ક્લેશો અને તેનાથી અભિભૂત થયેલી સાહજિક શક્તિઓનું પૃથક્કરણ કરાવે એવા વિવેકજન્ય જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાનો જે સંયમ ત્રીજા પાદમાં સૂચવ્યો છે તે જ્ઞાનયોગ છે. આ રીતે પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર એ ચતુર્વિધ યોગને નિરૂપતું એક અવિકલ યોગશાસ્ત્ર છે.

પતંજલિએ પોતાના સુપટ અને પારદર્શી સૂત્રોમાં ઉક્ત ચાર યોગોને કેન્દ્રમાં રાખી બધી જ ચર્ચા કરી છે. એની આ ચર્ચા એ પૂર્વકાલીન અનેક યોગશાસ્ત્રોના દોહનનું અને સ્વાનુભવનું પરિણામ છે. પતંજલિ પહેલાં અનેક સાંખ્ય યોગીઓ થઈ ગયેલા છે. તેમાં હિરણ્યગર્ભનું નામ મોખરે છે.[24] એનું શાસ્ત્ર કે એનો ઉપદેશ એ હિરણ્યગર્ભયોગ નામથી ઉલ્લેખાય છે. એનો સમય નક્કી નથી, પણ તે ઘણો જ

પ્રાચીન છે એ નિઃશંક. હિરણ્યગર્ભના યોગશાસ્ત્રથી ચાલી આવતી સાંખ્યાવલંબી યોગપ્રથા ભગવદ્ગીતામાં બહુ જ સુરેખપણે અને કાવ્યમય શૈલીમાં મળે છે. આ રીતે ભગવદ્ગીતા અને પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર એ બે ગ્રંથો એવા છે, જે સાંખ્યતત્ત્વાવલંબી યોગપ્રક્રિયાનું પૂરેપૂરું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

બુદ્ધે પોતાનો ધ્યાનમાર્ગ વિકસાવ્યો અને તેને લગતી જે જે ચર્ચાઓ સૂચવી તે પાલિ પિટકોમાં છૂટીછવાઈ મળે છે, પણ એ બધી નાની–મોટી વિગતોનો યોગ્ય રીતે સંગ્રહ બુદ્ધઘોષે પોતાના વિશુદ્ધિમાર્ગમાં કર્યો છે. તેમાં જે શીલ અને સમાધિને લગતાં પ્રકરણો છે તેમાં બૌદ્ધ સમાધિશાસ્ત્રનું પૂર્ણ હાર્દ આવી જાય છે. બુદ્ધઘોષના આ સ્થવિરમાર્ગી ગ્રંથ ઉપરાંત મહાયાન પરંપરામાં તે વિષયના અનેક ગ્રંથો છે, જેમાં સમાધિરાજ, દશભૂમિશાસ્ત્ર અને બોધિચર્યાવતાર ખાસ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. સ્થવિરવાદી અને મહાયાની પરંપરાના એ ગ્રંથો બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનાવલંબી સમાધિમાર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

પાર્શ્વનાથથી પ્રચલિત અને મહાવીર દ્વારા પુષ્ટ થયેલ તપોમાર્ગની સાધના સંવર તરીકે ઓળખાય છે. એ સંવરનાં જુદાં જુદાં અંગો આગમોમાં મળે છે, પણ એ બધાં જ અંગ–પ્રત્યંગોનું સુશ્લિષ્ટ સંકલન વાચક ઉમાસ્વાતિએ પોતાના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં કર્યું છે. એ એક જ ગ્રંથ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનાવલંબી સાધનામાર્ગનું પૂરેપૂરું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાના જે જે ગ્રંથો ઉપર સૂચવ્યા તેમાં વસ્તુગતિએ તો પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપાયેલ ચતુર્વિધ યોગની પ્રક્રિયા જ શબ્દાંતરથી કે પરિભાષાભેદથી નિરૂપાઈ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે બધી જ આધ્યાત્મિક સાધનાઓ કોઈ એક જ મૂળગત પ્રેરણાના આવિર્ભાવો છે.

વિક્રમના આઠમા-નવમા સૈકામાં થયેલ હરિભદ્રને અધ્યાત્મ

વિષયક, ઉપર સૂચવેલ અને બીજો પણ, વિશાળ સાહિત્યિક વારસો મળેલો, જેનાં પ્રમાણો એમના પોતાના જ યોગ વિષયક મૂળ ગ્રંથો અને તેમની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યાઓમાંથી મળી રહે છે. હરિભદ્ર માત્ર સાહિત્યિક વારસો જ ધરાવતા એમ પણ નથી; તેમનાં યોગ વિષયક વિવિધ વિચારો અને પ્રતિપાદનો ઉપરથી એમ નિઃશંક લાગે છે કે તેઓ યોગમાર્ગના અનુભવી પણ હતા. તેથી જ તેમણે સ્વાનુભવ અને સાહિત્યિક વારસાને બળે યોગ વિષયને લગતી એવી કૃતિઓ રચી છે કે જે યોગ પરંપરાને લગતા અત્યાર લગીના જ્ઞાત સાહિત્યમાં અનોખી વિશેષતા ધરાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પોતાના ગ્રંથોમાં એમણે તુલના અને બહુમાનવૃત્તિ દ્વારા જે સમત્વ દર્શાવ્યું છે તે સમત્વની પરાકાષ્ઠા તો તેમના યોગ વિષયક ગ્રંથોમાં પ્રગટ થાય જ છે; ઉપરાંત, એ યોગ વિષયક ગ્રંથોમાં બે મુદ્દા એવા તરી આવે છે કે જે તેમના સિવાયની ઇતર કોઈ પણ કૃતિમાં મેં એવા સ્પષ્ટરૂપે જોયા નથી. તેમાંથી પહેલો મુદ્દો એટલે પોતાની પરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિની કડવી ગોળી આપી તેમાં ખૂટતી કડીની પૂર્તિ કરવી તે; અને બીજો મુદ્દો તે જુદા જુદા સંપ્રદાયો અને પંથો વચ્ચે, સંકીર્ણ દૃષ્ટિને કારણે, અધૂરા અભ્યાસને કારણે તેમ જ પારસ્પરિક પરિભાષાની ગેરસમજૂતીને કારણે જે અંતર ચાલ્યું આવતું અને પોષાતું તેને નિવારવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન. હરિભદ્રની આ વિશેષતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે તેમના ચાર ગ્રંથોનું વિહંગમાવલોકન કરવું અત્રે પ્રસ્તુત છે. તેમના એ ચાર ગ્રંથો પૈકી બે પ્રાકૃત ભાષામાં છે અને બે સંસ્કૃતમાં. જે પ્રાકૃત ભાષામાં છે તે 'યોગવિંશિકા' અને 'યોગશતક' મુખ્યપણે જૈન પરંપરાની આચાર-વિચારપ્રણાલીને અવલંબી લખાયેલા છે. પણ એમ લાગે છે કે તે દ્વારા જૈન પરંપરાના રૂઢ માનસને વિશેષ ઉદાર બનાવવાનો તેમનો આશય હોય. તેથી જ તેમણે યોગવિંશિકામાં જૈન પરંપરામાં પ્રચલિત એવી ચૈત્યવંદન જેવી દૈનિક ક્રિયાનો આશ્રય લઈ તેમાં જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને પ્રીતિ-

ભક્તિ આદિ તત્ત્વો, જે ઇતર યોગ પરંપરામાં બહુ જાણીતાં છે, તેને ઘટાવ્યાં છે; એટલું જ નહિ, પણ તેમણે રૂઢિવાદીઓને એ પણ સંભળાવ્યું છે કે બહુજનસંમતિ એ કાંઈ સાચા ધર્મ કે તીર્થનું લક્ષણ નથી. સાચો ધર્મ અને ખરું તીર્થ એ તો એક પણ માણસની વિવેકદૃષ્ટિમાં સમાયેલ છે. આમ કહી તેમણે લોકસંજ્ઞા યા **महाजनो येन गतः स पन्थाः** એનો પ્રતિવાદ કર્યો છે.[૨૫] આ એક આધ્યાત્મિક નિર્ભયતા છે.

योगशतक

યોગશતકમાં જૈન તરીકે ઓળખાતા ધાર્મિક જીવનને ઉદ્દેશી વિચાર કર્યો છે. જેમ વૈદિક પરંપરામાં બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે, તેમ યથાર્થ જૈન જીવનના ચાર ક્રમવિકાસી વિભાગ છે. જૈનત્વ એ જાતિથી, અનુવંશથી કે કોઈ પ્રવૃત્તિવિશેષથી નથી મનાયું, પણ એ આધ્યાત્મિકતાની ભૂમિકા ઉપર મનાયું છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની દૃષ્ટિ મોક્ષાભિમુખ થાય છે, ત્યારે એ જૈનત્વની પ્રથમ ભૂમિકા. એનું પારિભાષિક નામ અપુનર્બન્ધક છે. મોક્ષ પ્રત્યેની સહજ શ્રદ્ધા–રુચિ અને તેની યથાશક્તિ સમજણ એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામની બીજી ભૂમિકા છે. જ્યારે એ શ્રદ્ધારુચિ અને સમજણ અંશરૂપે જીવનમાં ઊતરે છે, ત્યારે એ દેશવિરતિ નામની ત્રીજી ભૂમિકા. તેથી આગળ જ્યારે સંપૂર્ણપણે ચારિત્ર યા ત્યાગની કળા વિકસવા લાગે છે, ત્યારે એ સર્વવિરતિ નામની છેલ્લી ભૂમિકા. આ ચાર ભૂમિકાઓમાં સાધકે શું કરવું, શું વિચારવું અને આગળ પ્રગતિ કરવા કેમ મથવું એ યોગશતકમાં પ્રતિપાદિત છે. એક રીતે આ જૈન પરિભાષામાં જૈન પરંપરામાં ચાલ્યું આવતું વર્ણન છે—જેમ ઇતર પરંપરાઓના યોગગ્રંથોમાં તે તે પરંપરાની પરિભાષામાં વર્ણન મળે છે. એટલે યોગવિંશિકા અને યોગશતક એ બન્ને ગ્રંથો વિશે એટલું કહી શકાય કે તેની રચના જૈન પરંપરાના માળખા

ઉપર થયેલી છે. પણ હરિભદ્રની જે મૂળગત સૂઝ છે તે આ સાંપ્રદાયિક ગણાય એવા ગ્રંથમાંય આવ્યા વિના નથી રહી. એમાંથી બે–ત્રણ બાબતોનો નિર્દેશ પૂરતો ગણાશે. હરિભદ્ર કહે છે કે જેણે હજી ધર્મની સાચી ભૂમિકા સ્પર્શી નથી, પણ માત્ર જે અભિમુખ છે, તેવા પ્રથમ અધિકારીને લોક અને સમાજ વચ્ચે રહેતાં આચરવાના ધર્મોનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, જેથી તે લૌકિક ધર્મથી વંચિત ન બને. આમ કહી તેઓ ગુરુ, દેવ, અતિથિ આદિના પૂજા-સત્કાર અને દીનોને દાન આપવાનું વિધાન કરે છે.[૨૬] નિવૃત્તિની દિશામાં વિશેષે ગૂંચવાયેલા સમાજમાં ઘણી વાર આવા આવશ્યક લૌકિક ધર્મની ઉપેક્ષા થવા લાગે છે. હરિભદ્રે કદાચ આ વસ્તુ તે કાળના જૈન સમાજમાં જોઈ; અને તેમને થયું કે આધ્યાત્મિક મનાતા નિવૃત્તિ-પરાયણ લોકોત્તર ધર્મને નામે લૌકિક ધર્મોનો ઉચ્છેદ કદી ઇચ્છવા જેવો નથી. તેથી જ તેમણે સમાજના ધારક અને પોષક બધા જ ધર્મોનું આચરણ આવશ્યક માન્યું. તેઓ જ્યારે ગુરુ, દેવ અને અતિથિના આદરસત્કારની વાત કહે છે, ત્યારે માત્ર જૈન ગુરુ, જૈન દેવ કે જૈન અતિથિની વાત નથી કહેતા; તેઓ તો વિદ્યા, કળા આદિ વિષયોને શીખવનાર બધા જ ગુરુવર્ગ અને માતાપિતા તેમ જ અન્ય વડીલ વર્ગને ઉદ્દેશી કહે છે. એ જ રીતે સમાજમાં જુદા જુદા વર્ગ દ્વારા પૂજાતા બધા જ દેવોને ઉદ્દેશી કહે છે અને અતિથિ-વર્ગમાં તેઓ બધા જ અતિથિનો સમાસ કરે છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં લૌકિક ધર્મો સદ્‌ગુણપોષક અને સદ્‌ગુણવર્ધક બને છે અને ક્રમે તે સદ્‌ગુણોના વિકાસ દ્વારા લોકોત્તર ધર્મના–આધ્યાત્મિકતાના સાચા વિકાસમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે, એ વસ્તુ તેમણે એક સહેલા દાખલાથી સમજાવી છે. તેઓ કહે છે કે અરણ્યમાં ભૂલો પડેલો મુસાફર કેડી મળવાથી જેમ મુખ્ય માર્ગે ક્રમે આવી પહોંચે છે, તેમ યોગનો પ્રથમ અધિકારી પણ લોકધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરતાં કરતાં સુસંસ્કાર અને વિવેક વધવાથી યોગના મુખ્ય

માર્ગમાં પ્રવેશે છે.[૨૭] હરિભદ્ર પહેલાં આવું સ્પષ્ટ વિધાન કોઈ જૈનાચાર્યે ભાગ્યે જ કર્યું હશે.

જૈન પરંપરા અહિંસાપ્રધાન હોઈ તેનો ધાર્મિક આચાર અહિંસાના પાયા ઉપર જ રચાયો છે, પણ મોટે ભાગે હિંસાવિરમણ આદિ પદો નિવૃત્તિસૂચક હોઈ એની ભાવાત્મક બાજુ ઉપેક્ષિત રહી છે. હરિભદ્રે જોયું કે હિંસાનિવૃત્તિ, અસત્યનિવૃત્તિ આદિ અણુવ્રતો કે મહાવ્રતો એ માત્ર નિવૃત્તિમાં પૂર્ણ થતાં નથી, પણ એની બીજી પ્રવર્તક બાજુય છે. તેથી એમણે જૈન પરંપરામાં પ્રચલિત અહિંસા, અપરિગ્રહ જેવાં વ્રતોની ભાવના પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવા મૈત્રી, કરુણા આદિ ચાર ભાવનાઓ ઉપર પણ ભાર આપ્યો. અલબત્ત, આ ભાવનાઓ યોગસૂત્ર[૨૮] અને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં[૨૯] છે જ, પણ એ ભાવનાઓનો વિકાસ મોટે ભાગે મહાયાની પરંપરા દ્વારા થયો છે. હરિભદ્ર પોતાના બીજા અનેક ગ્રંથોમાં મહાયાની આદિ ઇતર પરંપરાએ પોષેલા ધર્મના ભાવાત્મક સદંશોને સ્વીકારી તેમાંથી ઉત્તમ રસાયન નિપજાવે છે, તેમ યોગશતકમાં પણ તેમણે એ ભાવનાઓને ગૂંથી[૩૦] નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ધર્મના પારસ્પરિક ઉપકારરૂપ આધ્યાત્મિક રસાયન નિપજાવ્યું હોય તેમ લાગે છે.

હરિભદ્રની તુલનાદૃષ્ટિ યોગશતકમાં પણ દેખાય છે. તેમણે યોગનું લક્ષણ યા સ્વરૂપ ત્રણ દૃષ્ટિઓથી રજૂ કરી તુલનાનું દ્વાર ઉઘાડયું છે. યોગ એ શ્રેયઃ સાધવાનો દીર્ઘતમ ધર્મવ્યાપાર છે. એમાં બે અંશો છે: એક નિષેધભાગીય અને બીજો વિધિભાગીય. ક્લેશોને નિવારવા એ નિષેધ બાજુ. તેને લીધે પ્રગટતી શુદ્ધિને કારણે ચિત્તની કુશળમાર્ગમાં જ પ્રવૃત્તિ એ વિધિ બાજુ. આ બંને બાજુઓને આવરતો ધર્મવ્યાપાર એ જ ખરી રીતે પૂર્ણ યોગ છે. પણ આ યોગનું સ્વરૂપ પતંજલિએ 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ'[૩૧] શબ્દથી પ્રધાનપણે અભાવમુખે સૂચવ્યું છે; જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરાએ 'કુશળ ચિત્તની એકાગ્રતા યા ઉપસંપદા'[૩૨] જેવા શબ્દો દ્વારા પ્રધાનપણે ભાવમુખે સૂચવ્યું છે.

ઉપર ઉપરથી જોનારને આ બંને લક્ષણો કાંઈક વિરોધી લાગે, પણ વસ્તુતઃ એમાં કશો જ વિરોધ નથી; એક જ વસ્તુની બે બાજુઓને ગૌણ-મુખ્યપણે દર્શાવવાનાં આ બે પ્રયત્નો છે. જાણે આ ભાવ સૂચવવા જ હરિભદ્રે પાતંજલ અને બૌદ્ધ પરંપરાસંમત બંને લક્ષણોને તુલના દૃષ્ટિએ નિર્દેશ્યાં છે અને અંતે જૈનસંમત લક્ષણ, જે તેમણે પોતાના બધા ગ્રંથોમાં યોજ્યું છે, તેમાં પહેલાંનાં બંને લક્ષણોનો દૃષ્ટિભેદે સમાવેશ સૂચવ્યો છે. તેમનું અભિપ્રેત લક્ષણ એ છે કે જે ધર્મવ્યાપાર મોક્ષ-તત્ત્વ સાથે જોડાણ કરી આપે તે યોગ. [33] આ એમનું લક્ષણ સર્વગ્રાહી હોઈ તેમાં નિષેધભાગીય અને વિધિભાગીય બંને સ્વરૂપો આવી જાય છે.

योगविंशिका

વસુબન્ધુએ વિજ્ઞાનપરત્વે વિંશિકા અને ત્રિંશિકા જેવા ગ્રંથો લખ્યા છે. વીસ પદ્યનું પરિમાણ હોય તે વિંશિકા. હરિભદ્રે આવી રચનાનું અનુકરણ કરી વિંશિકાઓ રચી છે. એમણે એવી વીસ વિંશિકાઓ રચી છે, અને તે બધી પ્રાકૃતમાં છે. વીસે વિંશિકાનું સંસ્કૃત છાયા તેમ જ અંગ્રેજી સાર સાથે સંપાદન પ્રો. અભ્યંકરે કરેલું છે, અને તે કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં પણ હતું. આ વીસ વિંશિકાઓ પૈકી યોગવિંશિકા સત્તરમી છે. તે બધી વિંશિકાઓ ઉપર કોઈ વિદ્વાને ટીકા રચી છે કે નહિ તે અજ્ઞાત છે, પણ માત્ર યોગવિંશિકા ઉપર સંસ્કૃત ટીકા મળે છે. એના રચયિતા છે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી. એમણે પોતાની એક ગુજરાતી કૃતિમાં “જોઈ યોગની વીશી રે”[34] એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે યોગવિંશિકા ઉપર જે સંસ્કૃત ટીકા લખી છે તે એના મૂળ હાર્દને અતિસ્પષ્ટપણે રજૂ કરે છે, અને પ્રાસંગિક ચર્ચામાં ઉપાધ્યાયજી પોતાની તર્કશૈલીનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે. એકંદર આ ટીકા તે વિંશિકાના[35] અનુશીલન માટે બહુ ઉપયોગી છે.

યોગકશતક એ જિનભદ્રના ધ્યાનશતક અને પૂજ્યપાદના સમાધિ-શતક જેની શતપદ્યપરિમાણ રચનાઓનું અનુકરણ છે. એમાં ૧૦૧ પદ્યો આર્યા છન્દમાં છે. ૧૯૨૨માં મેં એની નોંધ લીધી ત્યારે એ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ ન હતો. છેલ્લાં વર્ષોમાં એની એક તાડપાત્રીય પ્રતિ સંશોધક વિદ્વાન્ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને મળી. તે પ્રતિને આધારે તે ગ્રંથનું સંપાદન ડૉ. ઇન્દુકલા ઝવેરીએ કર્યું છે અને તે ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભો. જે વિદ્યાભવન તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પ્રગટ થયું છે. એ શતકની કોઈ વ્યાખ્યા થઈ હોય તો તે જ્ઞાત નથી, પણ એનો અર્થ, એનું તુલનાત્મક વિવેચન તેમજ અગત્યના મુદ્દાઓને લગતાં અનેક પરિશિષ્ટો અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના યુક્ત હોઈ એ સંસ્કરણ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથના હાર્દને સમજાવવા સાથે યોગતત્ત્વ અને યોગના સાહિત્યને લગતી ઘણી માહિતી પૂરી પાડે છે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૨

આચાર્ય હરિભદ્રે યોગ પરંપરામાં શી શી અને કઈ કઈ વિશેષતા આણી છે એ અંગે ચોથા વ્યાખ્યાનમાં એમના બે પ્રાકૃત ગ્રંથોને લઈ ટૂંકમાં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ યોગ પરંપરામાં એમણે જે અસાધારણ વિશેષતા અર્પી છે તે તો એમના ઉપલબ્ધ બે સંસ્કૃત ગ્રંથો દ્વારા જ જાણી શકાય તેમ છે. એ બે ગ્રંથો અનુક્રમે 'યોગબિંદુ' અને 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' નામથી જાણીતા છે. આ બે ગ્રંથોમાં એમણે સાંગોપાંગ યોગતત્ત્વનું જ નિરુપણ કર્યું છે. એમણે આ બે સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરાંત બીજા પણ 'ષોડશક' આદિ અનેક પ્રકરણ-ગ્રંથોમાં યોગતત્ત્વની થોડીઘણી ચર્ચા તો કરી જ છે, પરંતુ પ્રસ્તુત બે ગ્રંથો એમની યોગચર્ચા વિષયક નાની-મોટી બધી જ કૃતિઓથી તદ્દન જુદા પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ એમના સમય સુધીમાં જે જુદી જુદી ધર્મપરંપરાઓએ યોગ વિષયક સાહિત્ય રચ્યું છે અને જે ઉપલબ્ધ છે તેમ જ જે મારા જોવામાં આવ્યું છે, તે સમગ્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ હરિભદ્રની પ્રસ્તુત બે કૃતિઓ ખાસ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. આમ જૈન અને જૈનેતર બધી જ જ્ઞાત પરંપરાઓની યોગ વિષયક કૃતિઓથી હરિભદ્રની પ્રસ્તુત કૃતિઓનું સ્થાન અનોખું છે, એમ જ્યારે કહેવું હોય ત્યારે એના સમર્થક બની રહે એવા થોડા પણ સબળ આધારો નિરૂપવા જ રહ્યા. આ વિચારથી છેલ્લા અને પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં એવા આધારોની ચર્ચા કરવા ધારી છે.

જૈન પ્રાચીન આગમોમાં પ્રતિપાદિત યોગ યા ધ્યાનને લગતી સમગ્ર વિચારસરણીથી હરિભદ્ર સુપરિચિત હતા. વધારામાં તેઓ સાંખ્ય–યોગ, શૈવ–પાશુપત અને બૌદ્ધ આદિ પરંપરાઓનાં યોગ

વિષયક પ્રસ્થાનોથી પણ વિશેષ પરિચિત અને જાણકાર હતા. તેથી તેમને એ સમય સુધીમાં બીજાને ભાગ્યે જ સૂઝ્યો હોય તેવો એક વિચાર આવ્યો લાગે છે. તે વિચાર એટલે જુદી જુદી પરંપરાઓમાં યોગતત્ત્વ વિશે મૌલિક સમાનતા જ નહિ, પણ એકતા હોવા છતાં પરસ્પર સમજાતું કે મનાતું અંતર નિવારવું તે. હરિભદ્રે જોયું કે ખરો સાધક ગમે તે પરંપરાનો હોય, છતાં એનો આધ્યાત્મિક વિકાસ તો એક જ ક્રમે થાય છે; તેનાં તારતમ્યવાળાં સોપાનો અનેક સંભવે, પણ વિકાસની દિશા તો એક જ હોય છે. એટલે એનું નિરૂપણ જુદી જુદી પરિભાષાઓમાં હોય, એની શૈલી પણ ભિન્ન હોય, છતાં એ નિરૂપણનો આત્મા તો એક જ હોવાનો. આ એમની દૃષ્ટિ અનેક યોગ પરંપરાઓના પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોના પૂરા અને યથાર્થ અવગાહનને લીધે ઘડાયેલી લાગે છે. તેથી જ તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે એવા ગ્રંથો લખવા કે જે સુલભ બધાં જ યોગશાસ્ત્રોના દોહનરૂપ હોય અને જેમાં કોઈ એક જ સંપ્રદાયમાં રૂઢ થયેલી પરિભાષા કે શૈલીનો આશ્રય ન લેતાં નવી પરિભાષા અને નવી શૈલી એવી રીતે યોજવી કે જે દ્વારા અભ્યસ્ત બધી જ યોગ પરંપરાઓનાં યોગ વિષયક મૂળગત મંતવ્યો કેવી રીતે એક છે અથવા એકબીજાની તદ્દન નજીક છે એ દર્શાવી શકાય અને જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં યોગતત્ત્વ વિશેનું જે પારસ્પરિક અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હોય તેને યથાસંભવ નિવારી શકાય. આવા ઉદાત્ત ધ્યેયથી તેમણે પ્રસ્તુત બે ગ્રંથોની રચના કરી છે.

આપણે એમના ઉદ્‌ગારોમાં જ એમનું ધ્યેય સાંભળીએ :

अनेकयोगशास्त्रेभ्यः संक्षेपेण समुद्धृतः ।
दृष्टिभेदेन योगोऽयमात्मानुस्मृतये परः ॥ २०५ ॥

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૦૫

सर्वेषां योगशास्त्राणामविरोधेन तत्त्वतः ।
सन्नीत्या स्थापकं चैव मध्यस्थांस्तद्विदः प्रति ॥ २ ॥

—યોગબિન્દુ, શ્લોક ૨

આ બીજા પદ્યમાં મધ્યસ્થ યોગજ્ઞને ઉદ્દેશી કહ્યું છે કે યોગબિંદુ એ બધાં યોગશાસ્ત્રોનું અવિરોધી યા વિસંવાદરહિત સ્થાપન કરનાર એક પ્રકરણ છે. આ કથનમાં ત્રણ બાબતો મુખ્ય છે: (૧) મધ્યસ્થ અને તે પણ યોગજ્ઞ. (૨) સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો તાત્ત્વિક રીતે અવિરોધ. આ કથનમાં હરિભદ્રે સંભવિત સર્વ યોગશાસ્ત્રોનું અવગાહન કર્યાની સૂચના છે. આવું અવગાહન બીજા કોઈએ કર્યું હોય તો તેનો પુરાવો આવો સ્પષ્ટ નથી. જોકે બધાં સારાં શાસ્ત્રોમાં સમાનવિષયક ગ્રંથોનું અવગાહન હોય છે, છતાં પાતંજલ કે બૌદ્ધ આદિ કોઈ એવું યોગશાસ્ત્ર નથી કે જેમાં સર્વ લભ્ય યોગશાસ્ત્રોનું દોહન કરી તાત્ત્વિક અવિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો હોય, અર્થાત્ તુલના કરી હોય. (૩) 'तत्त्वतः' અને 'અવિરોધ' એ બે પદ અર્થવાહી છે. શાબ્દિક કે સ્થૂળ વિરોધ એ મહત્ત્વનો નથી; જે વિરોધ મૂળગામી હોય તે જ વિરોધ કહેવાય. હરિભદ્ર કહે છે કે યોગશાસ્ત્રોમાં જે મૂળગામી અવિરોધી વસ્તુ છે તેનું અત્રે સ્થાપન છે અને તે પણ યોગજ્ઞ મધ્યસ્થોને ઉદ્દેશીને; બીજા માટે એવું સ્થાપન કાર્યકર નથી થતું. 'पक्षपातो न मे वीरे'[૧] એ ઉદ્ગાર તેમનો સ્વાભાવિક હોઈ અહીં પણ 'મધ્યસ્થ' પદથી તે સૂચવાય છે.

योगदृष्टिसमुच्चय અને योगबिन्दु

'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં ૨૨૮ પદ્યો છે, જ્યારે 'યોગબિંદુ'માં ૫૨૭ છે. બધાં જ પદ્યો અનુષ્ટુપ છંદમાં છે. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'ની વ્યાખ્યા સંક્ષિપ્ત છે, પણ તે સ્વોપજ્ઞ છે; જ્યારે 'યોગબિંદુ'ની વ્યાખ્યા સ્વોપજ્ઞ હશે તોય તે જ્ઞાત નથી. ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યા અન્યકૃત છે અને તેના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે, પણ એકંદર એ વ્યાખ્યા બહુ સ્પષ્ટ છે. અલબત્ત, તેમાં મૂળ ગ્રંથનો આશય સમજાવવાનો ઠીક ઠીક પ્રયત્ન દેખાય છે, છતાં એમાં સંપ્રદાયગત છાપ ક્વચિત્ તરી આવે છે.

આત્મા, ચેતન, જીવ યા ચિત્તતત્ત્વનું ચેતનારૂપે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ; તેની સાહજિક શુદ્ધિ અને છતાં ક્લેશો તેમ જ અજ્ઞાનની વૃત્તિઓથી શુદ્ધિનું આવરણ; એ આવરણોના ક્રમિક હ્રાસ દ્વારા અંતે પૂર્ણ ક્ષયની શકયતા તેમ જ એ ક્રમે શુદ્ધિનો વિકાસક્રમ; આવરણોના નિવર્તક તેમ જ વિકાસક્રમના સાધક એવા અનેક ઉપાયોનો જીવનમાં અનુભવ તથા તેની કાર્યક્ષમતા—આ યોગતત્ત્વ યા અધ્યાત્મસાધનાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો છે. આ સિદ્ધાન્તો વિશે કોઈ પણ યોગ પરંપરાની વિપ્રતિપત્તિ નથી; તેની વિગતોમાં ભલે કવચિત્ મતભેદ દેખાતો હોય. તેથી જ હરિભદ્રે એ પાયાનાં તત્ત્વોને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાની આગવી પરિભાષા બન્ને ગ્રંથોમાં યોજી છે, અને તે દ્વારા તેમની નિરૂપણશૈલી પણ આગવી જ બની છે. ખૂબી તો એ છે કે બન્ને ગ્રંથોમાં પણ તેમણે એક જ પરિભાષા નથી સ્વીકારી. જાણે એમના મનમાં યોગ-તત્ત્વને લગતું અનુભવ-રસાયન એવું તૈયાર ન થયું હોય કે જે જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં વ્યક્ત થઈ કૃતાર્થ થવા તત્પર હોય.

'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં પહેલી યોગવિકાસના ક્રમને લગતી પરિભાષા ત્રણ વિભાગમાં આપી છે: ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ.[૨] ત્યારબાદ આગળ જતાં એ યોગતત્ત્વને આઠ દૃષ્ટિ યા આઠ પ્રકારના[૩] તારતમ્યવાળા ચડતા-ઊતરતા બોધના ક્રમમાં નિરૂપ્યું છે, જ્યારે 'યોગબિંદુ'માં યોગતત્ત્વને પાંચ ભાગમાં[૪] ગોઠવી તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. બન્ને ગ્રંથોની પરિભાષા સમજાવતી વખતે તે તે યોગભૂમિને લગતી આવશ્યક બધી જ વિગતો તેમણે આપી છે. એ વિગતો આપતી વખતે એમણે ખાસ ધ્યાન એ રાખ્યું છે કે તે મુદ્દા પરત્વે જુદી જુદી યોગ પરંપરાના આચાર્યો કેવા એકમત છે, અને તે બધા શબ્દભેદથી કેવી રીતે એક જ વસ્તુ કહી રહ્યા છે એ દર્શાવવું. સાંખ્ય-યોગ, શૈવ-પાશુપત, બૌદ્ધ અને જૈન એટલી પરંપરાઓના યોગાચાર્યો અને તેમના અનેક ગ્રંથો હરિભદ્રની દૃષ્ટિ સમક્ષ છે જ. હરિભદ્ર પ્રસિદ્ધ યોગસૂત્રકાર પતંજલિનો ભગવત્-

પતંજલિ તરીકે નિર્દેશ કરે છે, જે સાંખ્ય-યોગાચાર્ય છે. તેઓ ભાસ્કરબંધુને ભદંત તરીકે નિર્દેશે છે; તેથી જણાય છે કે તે બૌદ્ધાચાર્ય હશે. ભગવદ્દત્ત તરીકે જે નિર્દિષ્ટ છે તે સંભવતઃ શૈવ યા પાશુપત આચાર્ય હોવા જોઈએ.[૫] તેઓ ગોપેન્દ્રના વચનનો બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે સ્થળે કહે છે કે હું જે વસ્તુ કહેવા ઇચ્છું છું તે જ વસ્તુ ગોપેન્દ્ર પણ કહે છે.[૬] ગોપેન્દ્રના કથનના ઉદ્ધરણ પરથી એ તો નિશ્ચિત છે કે તે સાંખ્ય–યોગાચાર્ય છે. હરિભદ્રના ગ્રંથ સિવાય બીજા કોઈ આધારથી આ સાંખ્યાચાર્યનું નામ યા ઉદ્ધરણ અદ્યાપિ જ્ઞાત નથી. કાલાતીત[૭] નામના એક ઇતર યોગાચાર્યનો પણ એમણે નિર્દેશ કર્યો છે. એનું વચન ઉદ્ધૃત કરી પોતાના વિચાર સાથે એની સરખામણી એમણે કરી છે. કાલાતીત કઈ પરંપરાના હશે એ ચોક્કસ કહી ન શકાય, પણ 'અતીત' પદનો સંબંધ જોતાં કદાચ તે કોઈ શૈવ, પાશુપત યા અવધૂત જેવી પરંપરાના હશે એવી કલ્પના થઈ આવે છે. એમણે એક સ્થળે 'સમાધિરાજ'[૮] પદનો નિર્દેશ કર્યો છે. 'સમાધિ' સાથે 'રાજ' પદ જોડાયેલું જોઈ તે અજ્ઞાત ટીકાકારને એમ ભાસ્યું લાગે છે કે 'સમાધિરાજ' એટલે સકળ સમાધિઓમાં અંતિમ અને મુકુટ જેવો પ્રધાન સમાધિ;[૯] પરંતુ ઉપલબ્ધ યોગસાહિત્યના સ્વલ્પ પણ પરિચયથી મને એમ જણાયું છે કે હરિભદ્રે વાપરેલ 'સમાધિરાજ' પદ એ ગ્રંથવિશેષનું બોધક છે. તે ગ્રંથ 'સમાધિરાજ' નામે જ જાણીતો છે અને અતિપ્રાચીન છે. એ ગ્રંથનો તેમજ તેની પ્રાપ્તિનો ઇતિહાસ ભારે રોમાંચક છે. આ ગ્રંથ કનિષ્કના સમય જેટલો જૂનો છે. તેનાં જુદે જુદે સમયે ચીની ભાષામાં ત્રણ રૂપાંતરો તો થયાં જ છે અને તે મળે પણ છે. ચોથું રૂપાંતર ટિબેટન ભાષામાં થયું છે. મૂળ ગ્રંથ કદમાં નાનો, છતાં ક્રમે ક્રમે તે વધતો ગયો છે. જે ટિબેટન ભાષાન્તર છે તે તો મૂળ ગ્રંથના છેલ્લા વધારાનું ભાષાન્તર છે, અને એ છેલ્લો વધારાવાળો 'સમાધિરાજ' નેપાળમાં મૂળરૂપે મળી આવે છે. 'સમાધિરાજ'ની ભાષા

સંસ્કૃત છે, પણ તે ‘ લલિતવિસ્તર ’ અને ‘ મહાવસ્તુ ’ આદિ જેવી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મિશ્ર છે. આ ગ્રંથ ભારતમાં ઉપલબ્ધ ન હતો, પણ ગિલગિટના પ્રદેશમાંથી એક ભરવાડના છોકરાને બકરાં ચરાવતાં તે મળી આવ્યો, જેની સાથે બીજા પણ થોડાક ગ્રંથો હતા. એ ગ્રંથોનું સંપાદન કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. નલિનાક્ષ દત્તે યોગ્ય રીતે કર્યું છે અને તેની વિસ્તૃત ભૂમિકા પણ અંગ્રેજીમાં આપી છે. ચીન અને ટિબેટમાં એ ગ્રંથનું પહેલેથી જવું, ત્યાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને કાશ્મીરના એક પ્રદેશમાંથી એની પ્રાપ્તિ, એમાં કનિષ્કના સમય સુધીમાં થયેલી ત્રણ ધર્મસંગીતિનો નિર્દેશ તેમજ તેની પ્રાકૃતમિશ્ર સંસ્કૃત ભાષા અને તેમાં લેવાયેલ શૂન્યવાદનો આશ્રય, એ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે એ ‘ સમાધિરાજ ’ કાશ્મીરના કોઈ પ્રદેશમાં નહિ તો છેવટે પશ્ચિમોત્તર ભારતના કોઈ ભાગમાં રચાયો હોવો જોઈએ.

‘ સમાધિરાજ ’ની પ્રતિષ્ઠા અને એનો પ્રચાર એવાં હશે કે જેણે હરિભદ્ર જેવા જૈનાચાર્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જ્યારે હરિભદ્ર સર્વ યોગશાસ્ત્રોના આકલનની વાત કરે છે, ત્યારે ઉપર સૂચવેલ કેટલાક યોગાચાર્યોનાં નામ અને કેટલાક અજ્ઞાત ગ્રંથોના નિર્દેશો એમના એ કથનની યથાર્થતા પુરવાર કરે છે. હરિભદ્ર એ એક જ એવા છે કે જેમના યોગ વિષયક આ બે ગ્રંથોમાં, ઇતર કોઈના યોગગ્રંથમાં ન મળે એવી, ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક સામગ્રી મળી આવે છે.

જીવનના બે પ્રવાહો : એક ભોગ અને બીજો યોગ. પ્રાણીમાત્રમાં જે બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયાનુસરણવૃત્તિ છે તેને અનુસરવું એ અનુસ્રોતોવૃત્તિ યા ભોગપ્રવાહ. એવી વૃત્તિથી ઊલટી દિશામાં અંતર્મુખ થઈ પ્રયત્ન કરવો તે યોગ યા પ્રતિસ્રોતોવૃત્તિ. આ બે પ્રવાહો યા વૃત્તિઓની વચલી સીમા એવી હોય છે કે સાધક ક્ષણમાં ભોગાભિમુખ અને ક્ષણમાં યોગાભિમુખ પણ બને. યોગાભિમુખતા ખરા અર્થમાં સિદ્ધ કરવી હોય ત્યારે અનેક ઉપાયોનું અવલંબન લેવું પડે છે. એમાં એક ઉપાય

છે વૈરાગ્ય. સામાન્ય રીતે વૈરાગ્ય આવશ્યક ઉપાય હોવા છતાં એની સમજણમાં તારતમ્ય રહેલું જ છે, અને તેને લીધે વૈરાગ્યને અમલમાં મૂકવાના અનેક માર્ગો પણ ખેડાયા છે. આંખ, કાન આદિ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષનાર સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ છે, તો એ આકર્ષક પદાર્થોનો જ ત્યાગ કરવો એ વૈરાગ્ય. આવી સમજણથી ઘર અને ધન-ધાન્ય આદિના ત્યાગનો માર્ગ શરૂ થયો. એવા ત્યાગ માટે તે તે આકર્ષક પદાર્થોમાં ઢગલાબંધ દોષો કલ્પાયા ને તે વિષયનું અકલ્પ્ય તેમજ ઘણી વાર પ્રતિક્રિયા કરે એવું વિશાળ સાહિત્ય રચાયું. આવું સાહિત્ય બધી જ ભારતીય ત્યાગ-પરંપરાઓમાં છે. આ સામે વૈરાગ્ય વિશે બીજો વિચાર એવો ઊભો થયો કે આકર્ષક કહેવાતા પદાર્થો છોડો અથવા તેમાં તણાતી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને રૂંધો તોય મનમાં એ પદાર્થો યાદ આવતાં તે વિશે રાગ ઊપજવાનો જ; અને રાગ હોય તો પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં દ્વેષ ઊપજવો એ અનિવાર્ય છે. તેથી બાહ્ય પદાર્થોના ત્યાગમાત્રથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ ન થઈ શકે. આ વિચારે અનેક સાધકોને પ્રેર્યા. તેમાંથી કેટલાકે મનોજય કરવા માટે મનને મારવાનું જ સાધન શોધ્યું. એ સાધન એટલે યેન કેન પ્રકારેણ મનને બૂઠું બનાવવું કે નિષ્ક્રિય બનાવવું. આ માટે હઠયોગમાં કેટલીક પ્રણાલિકાઓ પણ દાખલ થઈ અને અણસમજુ સાધકો ભાવાવેશમાં કેફી પીણાં તેમજ ખાદ્યાખાદ્યના વિવેકશૂન્ય ઉપયોગમાં પણ તણાયા. આ પ્રથા પણ ચાલતી અને અત્યારેય સાવ બંધ નથી પડી. પણ વિશેષ વિચારક સાધકોએ જોયું અને કહ્યું કે મનને મારવું એટલે તેને બૂઠું કે નિષ્ક્રિય બનાવવું એવો એનો અર્થ નથી; ઊલટું, એ મનને ગતિશીલ રાખીને તેમાં જે રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનના મળો અને થરો પડ્યા હોય તેને નિવારવા અને એ મળોથી આવૃત્ત થયેલી ચિત્તની કે જીવનની વિશુદ્ધ શક્તિઓને જગાડવી અને ઊર્ધ્વગામી માર્ગ ભણી પ્રેરવી એ જ ખરો એટલે પરવૈરાગ્ય છે. હરિભદ્ર આવા પરવૈરાગ્યના પૂર્ણ સમર્થક હોવાથી તેમના પ્રસ્તુત બે ગ્રંથોમાં આકર્ષક સ્ત્રી, પુત્ર

આદિનું દોષદર્શન નથી દેખાતું કે નથી દેખાતું મનને નિષ્ક્રિય કરવાનું એક પણ સૂચન. એમણે તો પરવૈરાગ્યને ધ્યાનમાં રાખી બન્ને ગ્રંથોમાં યોગતત્ત્વની પોતાની રૂપરેખા રજૂ કરી છે.

'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં એમણે એ રૂપરેખા બે રીતે નિર્દેશી છે: પહેલી ઇચ્છા, શાસ્ત્ર અને સામર્થ્યયોગ રૂપે;[૧૦] અને બીજી મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા એવી આઠ દૃષ્ટિ રૂપે.[૧૧] પહેલી રૂપરેખા સંક્ષિપ્ત છે. એ દ્વારા હરિભદ્ર કહે છે કે યોગતત્ત્વ ભણી અભિમુખ થવું એ પ્રથમ સોપાન અર્થાત્ ઇચ્છાયોગ. આધ્યાત્મિક વલણને જીવનમાં ઉતારવા અનુભવી યોગીઓના વચનનો કે સાક્ષાત ઉપદેશનો આધાર લેવો તે શાસ્ત્રયોગ. અનુભવીની દોરવણી અને પોતાના અખંડ ઉત્સાહ તેમજ પુરુષાર્થ દ્વારા સ્વાધીન સામર્થ્ય આત્મસાત્ કરવું તે સામર્થ્યયોગ. ત્રીજા યોગમાં પહોંચનાર પછી કોઈ શાસ્ત્રયોગની યા પરાવલંબનની અપેક્ષા નથી રાખતો. આનો અર્થ એવો નથી કે શાસ્ત્રયોગ ઉપયોગી નથી. એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે સામર્થ્યયોગની પેઠે અતીન્દ્રિય આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પ્રતીતિ પૂર્ણતયા અને વિશેષરૂપે કરાવી નથી શકતો, પણ એવા સામર્થ્યયોગમાં પ્રવેશવા માટેની પૂર્વતૈયારી વખતે એનો પણ એની ચોક્કસ મર્યાદામાં ખાસ અધિકારી માટે ઉપયોગ છે જ. શ્રી. અરવિંદે 'Synthesis of Yoga' નામના પોતાના પુસ્તકના 'Four Aids' એ નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં જે शब्दब्रह्मातिवर्तते-ની વાત કહી છે, અને જે મહાભારત તેમજ ઉપનિષદમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે, તે જ વાત હરિભદ્રે સામર્થ્યયોગ શબ્દથી સૂચવી છે.

આ થઈ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા. પણ હરિભદ્રે આ રૂપરેખાનો વિશેષ વિસ્તાર આઠ દૃષ્ટિના નિરૂપણ દ્વારા કર્યો છે. દૃષ્ટિ એટલે તત્ત્વલક્ષી બોધ. આવો બોધ એકાએક પૂર્ણપણે ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિમાં પ્રગટે છે. એને પૂર્ણકળા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં અસંખ્ય ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. છેલ્લી ભૂમિકાને પરાદૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવી તેમણે એ

પહેલાંની અસંખ્ય ભૂમિકાઓને માત્ર સાત ભાગમાં વહેંચી સાત દૃષ્ટિઓ રૂપે વર્ણવી છે. આઠ દૃષ્ટિમાંય પહેલી ચાર તો એવી છે કે જે એક રીતે ભોગ અને યોગની સીમા જેવી છે, જ્યારે છેલ્લી ચાર એ ખરેખર યોગનો પાકો પાયો નંખાયા પછીની છે. પહેલી ચારને એમણે એક જ 'અવેદ્યસંવેદ્ય' પદથી નિર્દેશી છે અને બીજી ચારને 'વેદ્યસંવેદ્ય' પદથી.[૧૨] હરિભદ્ર કહે છે કે યોગતત્ત્વના પાયાના સિદ્ધાન્ત જેવાં જે ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ઇત્યાદિ તત્ત્વો છે તે અતીન્દ્રિય છે; એનો અડગ નિશ્ચય માત્ર શાસ્ત્રશ્રવણ જેવા ઉપાયોથી પણ સુસાધ્ય નથી. તે માટે સાધકે સત્સમાગમ, શાસ્ત્રશ્રવણ જેવા માર્ગો ઉપરાંત સ્વયં ઊહ કે ઊંડું મનન કરવું જરૂરી છે. જ્યાં લગી એ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની પાકી પ્રતીતિ ન થાય, ત્યાં લગી સાધક યોગની દિશામાં હોય તોય તે સંવેદ્યપદ-તત્ત્વને ન જાણતો હોઈ અવેદ્ય-સંવેદ્યપદની ભૂમિકામાં છે. પણ જ્યારે એને પોતાના સ્વતંત્ર ચૈતન્ય આદિ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની અક્ષોભ્ય પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે તે વેદ્ય-સંવેદ્યપદની ભૂમિકામાં આવે છે. આ રીતે એમણે યોગની પક્વ ભૂમિકા અને તે પહેલાંની અપક્વ કે અસ્થિર ભૂમિકાનું નિરૂપણ તો કર્યું, પણ એમની સામે મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે ભોગાભિમુખતાથી પરાઙ્મુખ થવાની પ્રારંભિક સ્થિતિથી માંડી એના વિકાસની આગલી બધી જ ભૂમિકાઓના તારતમ્યનું મૂળ કારણ શું? આ કારણનું નિરૂપણ એ જ યોગદૃષ્ટિઓના નિરૂપણનું હાર્દ છે.

ચેતન શારીરિક અને પ્રાણમય જીવનના અભ્યાસને લીધે પોતાના સહજ સમત્વકેન્દ્રને છોડી દે છે ને એવા જીવનોપયોગી અન્ય પદાર્થોમાં પોતાનું અસ્તિત્વ આરોપતો થઈ જાય છે. આ તેનો પોતાની જાત વિશેનો મોહ યા અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાન જ તેને સમત્વકેન્દ્રથી ચ્યુત કરી ઇતર પરિમિત વસ્તુઓમાં રસ લેતો કરે છે. એ રસ તે જ રાગ-દ્વેષ જેવા ક્લેશોનું પ્રેરક તત્ત્વ. આમ ચેતન યા ચિત્તનું વૃત્તિચક્ર અજ્ઞાન અને ક્લેશોના આવરણથી એટલું બધું રંગાઈ જાય છે કે

તેને લીધે જીવનપ્રવાહ પતિત જ રહે છે. અનેક જ્ઞાત-અજ્ઞાત બળોથી એ અનુસ્રોતોવૃત્તિ ભેદાય છે, ત્યારે ચેતન સમત્વકેન્દ્ર ભણી વળે છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે સમત્વકેન્દ્ર ભણી વળતો જાય તેટલા પ્રમાણમાં તેનો ક્લેશમળ મોળો પડતો જાય; અને ક્લેશમળ ઘટતો જાય તે પેલા અજ્ઞાનને પણ નબળું પાડતો જાય. આ થઈ પ્રતિસ્રોતોવૃત્તિ. અજ્ઞાન, મોહ કે અવિદ્યા—જેને જ્ઞેયાવરણ કહેવામાં આવે છે તે—ખરી રીતે જોતાં ચેતનગત સમત્વકેન્દ્રને જ આવરે છે, જ્યારે એમાંથી પ્રવર્તતું ક્લેશચક્ર એ બાહ્ય વસ્તુઓમાં જ પ્રવર્તતું રહે છે. અજ્ઞાન અને તેથી પોષાતા ક્લેશચક્રનો વધતો જતો હ્રાસ એ જ ઉપર સૂચવેલ ભૂમિકાઓના તારતમ્યનું કારણ છે. હરિભદ્ર જૈન પરિભાષામાં એને યોગ્યતાભેદ કે ક્ષયોપશમવિશેષથી ઓળખાવે છે. આવો યોગ્યતાભેદ સમજાવવા તેમણે કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપી એ દર્શાવ્યું છે કે એક જ દૃશ્યને એક જ દ્રષ્ટા પરિસ્થિતિવશ કે સ્વાતન્ત્ર્ય-પારતન્ત્ર્યવશ કે ઉંમરભેદને લીધે યા ઇન્દ્રિયવૈગુણ્યને લીધે કેવી રીતે અનેક પ્રકારે નિહાળે છે. હરિભદ્રની આ દૃષ્ટાન્તયોજના બાહ્ય ઇન્દ્રિયના પ્રદેશ પૂરતી છે, પણ તે દ્વારા એમણે આધ્યાત્મિક અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનું તારતમ્ય કેમ થાય છે તે સૂચવ્યું છે.

હરિભદ્રનાં એ દૃષ્ટાન્તો સૌને સમજાય તેવાં અને રોચક પણ છે. કોઈ દ્રષ્ટા[13] પાસે જ રહેલા દૃશ્ય પદાર્થને મેઘલી રાતે કે મેઘ વગરની રાતે નિહાળે, તેમજ વાદળથી ઘેરાયેલ દિવસે કે ચોખ્ખા દિવસે જુએ, વળી એ ચિત્તભ્રમની સ્થિતિમાં કે એથી મુક્ત દશામાં નીરખે, બાલ્ય કે એવી અપક્વ ઉંમરે યા પક્વ ઉંમરે જુએ, એ જ દ્રષ્ટા કમળો કે એવા રોગથી ગ્રસ્ત નેત્રે યા નીરોગ નેત્રે જુએ તો, તે દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એક જ હોવા છતાં, તેના દર્શનમાં અનેકવિધ તારતમ્ય હોય છે. તે જ રીતે જીવ તેનો તે હોવા છતાં અને તેનું જીવન કે પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર તેનું તે હોવા છતાં તેના ઉપરના જ્ઞેયાવરણ અને ક્લેશાવરણની તીવ્રતા-મંદતાના તારતમ્યથી તેના આંતરિક દર્શનમાં

તારતમ્ય ઉદ્ભવે છે, ને એ જ તારતમ્ય મતભેદ ને વિચારભેદનું બીજ હોઈ છેવટે દર્શનભેદમાં પરિણમે છે. હરિભદ્ર કહે છે કે આવો દર્શન-ભેદ અનિવાર્ય છે. પણ એવો દર્શનભેદ હોવા છતાં તેમાં ચાર ભૂમિકાઓ સુધી દૃઢ અભિનિવેશ પ્રવર્તે છે, તેને લીધે વિવાદ અને કુતર્ક ચાલે છે; પણ પાંચમી ભૂમિકા યા સ્થિરા દૃષ્ટિથી માંડી આગળ-ની ભૂમિકાઓમાં અભિનિવેશ નથી રહેતો ને દર્શનભેદ હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનાં જુદાં જુદાં આંતરિક–બાહ્ય કારણોની સમજ પ્રગટવાથી તે બધાં જ દર્શનો પ્રત્યે યથાર્થ સહાનુભૂતિ યા સમભાવ જન્મે છે. આ તત્ત્વ વિગતે નિરૂપવા હરિભદ્રે 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં શાસ્ત્રો અને પંથોમાં પ્રવર્તતા મતભેદો અને વ્યાખ્યાભેદોનો ભૂમિકા-ભેદે વિસ્તારથી સમન્વય કર્યો છે. અહીં થોડાક દાખલા ટાંકીએ :—

(૧) હરિભદ્ર પોતે યોજેલી આઠ દૃષ્ટિઓને પતંજલિવર્ણિત આઠ યોગાંગ સાથે સરખાવે છે.[૧૪] એ સરખામણીમાં તેમણે યમ આદિ, અખેદ આદિ[૧૫] અને અદ્વેષ આદિ[૧૬] ત્રણ અષ્ટકો વર્ણવ્યાં છે. એ સાથે જ, પ્રથમ સૂચવ્યું છે તેમ, પંતજલિ, ભાસ્કરબંધુ અને દત્ત જેવા યોગાચાર્યોનાં નામ આપ્યાં છે.[૧૭] તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ ત્રણે આચાર્યોનાં ક્રમથી ત્રણ અષ્ટકોનો સંબંધ એમણે આઠ દૃષ્ટિ સાથે જોડ્યો હોય. ગમે તેમ હો, પણ હરિભદ્રની તુલનાદૃષ્ટિ વિશેષ વિસ્તરતી જાય છે.

(૨) ગીતા આદિ અનેક ગ્રંથોમાં 'સંન્યાસ' પદ બહુ જાણીતું છે. કોઈ જૈન આચાર્યે, હરિભદ્ર પહેલાં, એને સ્વીકાર્યું નથી લાગતું. હરિભદ્ર એ સંન્યાસ-પદને સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ ધર્મ-સંન્યાસ, યોગસંન્યાસ અને સર્વસંન્યાસરૂપે ત્રિવિધ સંન્યાસનું[૧૮] વર્ણન કરી એમ સૂચવે છે કે જૈન પરંપરા ગુણસ્થાનને નામે જે વિકાસક્રમ વર્ણવે છે તે આ ત્રિવિધ સંન્યાસમાં આવી જાય છે. આગળ જતાં હરિભદ્ર અસંગાનુષ્ઠાન નિરૂપે છે,[૧૯] અને કહે છે કે *આવું અનુષ્ઠાન અનેક પરંપરાઓમાં જુદે જુદે નામે જાણીતું છે. એવાં*

નામો ગણાવતાં તેઓ પ્રશાન્તવાહિતા, વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ અને ધ્રુવાધ્વા એવાં નામ આપે છે.[૨૦] આ નામ અનુક્રમે પાતંજલ, બૌદ્ધ, શૈવ અને પાશુપત કે તાન્ત્રિક જેવાં દર્શનોમાં જાણીતાં છે.

(૩) મહાભારત, ગીતા અને મનુસ્મૃતિ જેવા અનેક ગ્રંથોનું પરિશીલન 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં તરી આવે છે. તેમાંથી ગીતાના પરિશીલનની ઊંડી છાપ હરિભદ્રના મન ઉપર અંકિત થયેલી ભાસે છે. ગીતામાં સંન્યાસ અને ત્યાગનો પ્રશ્ન વિસ્તારથી ચર્ચાયો છે. ગીતાકારે માત્ર કર્મના સંન્યાસને સંન્યાસ ન કહેતાં કામ્ય-કર્મના ત્યાગને સંન્યાસ કહેલ છે,[૨૧] અને નિયત-કર્મ કરવા છતાં તેના ફળમાં અનાસક્ત રહેવા ઉપર મુખ્ય ભાર આપી સંન્યાસનું હાર્દ સ્થાપ્યું છે.[૨૨] હરિભદ્ર જૈન પરંપરાના વાતાવરણમાં રહેતા. એ પરંપરા નિવૃત્તિપ્રધાન તો છે જ, પણ સંપ્રદાય વ્યવસ્થિત થતાં એનું બાહ્ય ખોખું પહેલેથી એવું ઘડાતું આવેલું કે જેમાં પ્રવૃત્તિમાત્રના ત્યાગનું માનસ પોષાતું આવતું. હરિભદ્રે જોયું કે વૈયક્તિક કે સામાજિક જીવનને સુવ્યવસ્થિત રાખવા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવી અનિવાર્ય છે. એનો સર્વથા ત્યાગ કરવા ઉપર કે એની ઉપેક્ષા કરવા ઉપર ભાર અપાયાથી સાચો ત્યાગ સધાતો નથી ને કૃત્રિમતા પોષાય છે. યોગ કે ધાર્મિક જીવનમાં કૃત્રિમતાને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ. તેથી એમણે ગીતાનિરૂપિત સંન્યાસનાં બે તત્ત્વો 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં નિરૂપ્યાં. કામ્ય યા ફલાભિસંધિવાળાં કર્મોનો જ ત્યાગ એ એક, અને જે નિયત તેમજ અનિવાર્ય કર્માનુષ્ઠાન હોય તેમાં પણ અસંગતા યા અનાસક્તિ એ બીજું. આ બે તત્ત્વોને સ્વીકારી તેમણે ઇતર નિવૃત્તિપ્રધાન પરંપરાઓની પેઠે જૈન પરંપરાને પણ પ્રવૃત્તિના યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ આપ્યો છે.

(૪) હરિભદ્ર સ્વભાવથી જ માધ્યસ્થલક્ષી છે. તેથી તેઓ મિથ્યાભિનિવેશ કે કુતર્કવાદનો કદી પુરસ્કાર કરતા જ નથી. એમણે 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં કુતર્ક, વિવાદ અને મિથ્યા-અભિનિવેશ ઉપર

જે સચોટ ચર્ચા કરી છે[૨૩] તે, હું જાણું છું ત્યાં લગી, કોઈ પણ ભારતીય યોગગ્રંથમાં એ રૂપમાં નથી મળતી. ભારતીય યોગ પરંપરાઓ કોઈ ને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરા સાથે જોડાયેલી છે જ. તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાઓ પોતાની સરસાઈ માટે એક યા બીજા મુદ્દા ઉપર ઘણીવાર શુષ્કવાદમાં ઊતરી જાય છે. આવો એક શુષ્કવાદ સર્વજ્ઞ પરત્વે ચિરકાળથી ચાલ્યો જ આવે છે. દરેક પરંપરા પોતાના મૂળ પ્રવર્તકને સર્વજ્ઞ માની ઇતર પરંપરાઓમાં કાંઈ ને કાંઈ ઊણપ બતાવતી આવી છે. તેથી દરેક પરંપરા માટે સર્વજ્ઞત્વનો પ્રશ્ન એ જાણે એક પ્રાણપ્રશ્ન બની ગયો છે. સર્વજ્ઞ કોણ, સર્વજ્ઞત્વનું સ્વરૂપ શું ઇત્યાદિ મુદ્દાઓની બાબતમાં ચાલતી તત્ત્વજ્ઞાનીય ચર્ચા આધ્યાત્મિક સાધના યા યોગમાર્ગને પણ કલુષિત ન કરે, યા એવી ચર્ચાને લીધે યોગસાધક કુતર્કજાળમાં ન સપડાય એવા ઉદાત્ત ધ્યેયથી હરિભદ્રે એ સૌથી આળા અને નાજુક મુદ્દાને લઈ કુતર્કમાં ન પડવાની વાતને અસાધારણ પ્રતિભા તેમજ નિર્ભયતાથી રજૂ કરી છે.

હરિભદ્ર કહે છે કે આપણે સર્વજ્ઞત્વ વિશે ચર્ચા કરનાર છીએ અર્વાગ્દર્શી યા ચર્મચક્ષુ, તો અતીન્દ્રિય એવા સર્વજ્ઞત્વનું વિશેષ સ્વરૂપ કેવી રીતે જાણી શકવાના?[૨૪] તેથી એનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ જાણી આપણે યોગમાર્ગમાં આગળ વધી શકીએ. એ સામાન્ય સ્વરૂપ એટલે નિર્વાણતત્ત્વને જાણવું અને માનવું એટલું જ. આવા સ્વરૂપમાં કશો વ્યક્તિ, નામ કે પંથભેદ હોઈ શકે નહિ. નિર્વાણતત્ત્વનું જ્ઞાન કે આકલન[૨૫] એ જ બધા સર્વજ્ઞવાદીઓનું અભિપ્રેત સામાન્ય તત્ત્વ: આટલું માન્યું તો સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર થઈ જ ગયો; આ ન માન્યું તો સર્વજ્ઞ શબ્દની અને સર્વજ્ઞ-વિશેષની બડાઈ કરનાર કોઈ પણ સર્વજ્ઞને માને છે એમ ન કહી શકાય. આમ કહી હરિભદ્રે પંથ-પંથ અને પરંપરા-પરંપરા વચ્ચે પ્રવર્તતા સર્વજ્ઞ વિશેના વિવાદને ગાળી નાખવાનો સરલ અને બુદ્ધિગમ્ય માર્ગ દર્શાવ્યો. પણ આમ દર્શાવતાં એમની સામે કેટલાક પ્રશ્નો તો ઉપસ્થિત થાય જ છે: જો તમે કહો છો એ

રીતે સુગત, કપિલ, અર્હન્ આદિ બધા જ નિર્વાણતત્ત્વજ્ઞ હોઈ સર્વજ્ઞ છે, તો એમનામાં પંથ અને ઉપદેશભેદ કેવી રીતે ઘટે? આનો ઉત્તર આપવામાં હરિભદ્રે પોતાનું તાર્કિક બળ પૂરેપૂરું વાપર્યું છે. હરિભદ્ર ત્રણ રીતે ઉત્તર આપે છે. પ્રથમ તો એ કે જે જુદા જુદા સર્વજ્ઞ તરીકે મનાતા મહાપુરુષોનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ છે તે વિનેય અર્થાત્ શિષ્ય યા અધિકારીભેદને લક્ષમાં રાખી અપાયેલો છે.[૨૬] બીજું એ કે એવા મહાપુરુષોનો ઉપદેશ તાત્ત્વિક રીતે એક જ તાત્પર્યવાળો હોય છે, પણ શ્રોતાઓ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે એને જુદી જુદી રીતે ગ્રહણ કરે છે; તેથી દેશના એક જ હોવા છતાં નાના દેખાય છે.[૨૭] ત્રીજું એ કે દેશ, કાળ, અવસ્થા આદિ પરિસ્થિતિભેદને લઈ મહાપુરુષો ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુ યા અપેક્ષાવિશેષથી જુદો જુદો ઉપદેશ આપે છે, પણ એ મૂળમાં છે તો સર્વજ્ઞમૂલક જ.[૨૮]

હરિભદ્ર આટલું કહીને જ વિરમતા નથી. તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્ર દ્વારા મળતું જ્ઞાન એ જેમ સામાન્ય વિષયક જ હોય છે, તેમ અનુમાન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન પણ સામાન્ય વિષયક જ હોય છે. તેથી અનુમાન-જ્ઞાન ઉપર અંતિમ મદાર બાંધી ન શકાય. દરેક વાદી પોતાના પક્ષને સિદ્ધ કરવા અનુમાનનો આશ્રય લેતો અને તેને જ અંતિમ ઉપાય માની તેના ઉપર નિર્ભર રહેતો. તેથી હરિભદ્રે ભર્તૃહરિના વચનને ટાંકી પોતાના વક્તવ્યનું સમર્થન કર્યું કે એક અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલું બીજા વિશેષ નિપુણ વિદ્વાન દ્વારા અનુમાનથી જ ખંડિત થઈ જાય છે, તો એના ઉપર પૂરો મદાર કેમ રાખી શકાય?[૨૯] હરિભદ્ર આવી તર્કસરણી દ્વારા કુતર્કવાદ અને અભિનિવેશથી મુક્ત રહેવાની તાર્કિકતા દર્શાવે છે; અને, જાણે પોતાની સંતપ્રકૃતિ રજૂ ન કરતા હોય તેમ, ભારપૂર્વક કહે છે કે સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ એટલે કે તિરસ્કાર કરવો આર્યોને ન શોભે, તો સર્વજ્ઞ જેવા મહાપુરુષનો પ્રતિક્ષેપ તો યોગ્ય ગણાય જ કેમ? એવો પ્રતિક્ષેપ યા નિંદા જિહ્વા-છેદ કરતાં પણ વધારે ભૂંડો છે.[૩૦] છેવટે હરિભદ્ર સદાશિવ, પરબ્રહ્મ,

સિદ્ધાત્મા, તથાગત આદિ બધાં જ નામોને એક નિર્વાણતત્ત્વનાં બોધક કહી તે તે નામે નિર્વાણતત્ત્વને ઓળખનાર અને અનુભવનારની ભક્તિ બાબતમાં વિવાદ કરવાની ના પાડે છે. હરિભદ્રનું આ પ્રકરણ જાણે દાર્શનિકોના મિથ્યા-અભિનિવેશના પાપનું પ્રક્ષાલન ન કરતું હોય, તેમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

(૫) ગીતામાં 'बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोह'[૩૧] એ પદ આવે છે. હરિભદ્રે એ પદને લઈ બુદ્ધિ કરતાં જ્ઞાનની કક્ષા કેવી ચડિયાતી અને જ્ઞાન કરતાં અસંમોહની કક્ષા કેવી ચડિયાતી છે એ રત્નની ઉપમા દ્વારા દર્શાવ્યું છે, અને છેવટે કહ્યું છે કે સદનુષ્ઠાનમાં પરિણમતું જે આગમજ્ઞાન તે જ અસંમોહ.[૩૨]

(૬) ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્ર એ એક સૂક્ષ્મ વિદ્યા છે, દાર્શનિક જ્ઞાન માટે તે આવશ્યક પણ છે; પરંતુ ઘણીવાર તર્ક સમત્વ ન રહેવાથી કુતર્ક બની જાય છે. એવા કુતર્કનું સ્વરૂપ સમજાવવા હરિભદ્રે એક બટુક વિદ્યાર્થીના વિકલ્પનો નિર્દેશ કર્યો છે. કોઈ મહાવતે સામે ચાલ્યા આવતા નવશિખાઉ તાર્કિક બટુકને સંબોધી કહ્યું કે હાથી મારી નાખશે, તો બાજુએ થઈ જા. પેલો બટુક વિકલ્પપટુ અને તર્કરસિક હતો. તેણે મહાવતને કહ્યું : હસ્તી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલને મારે કે પ્રાપ્ત ન થયો હોય તેને પણ? પહેલા પક્ષમાં તો એણે તને જ મારવો રહ્યો, કેમ કે તું એને પ્રાપ્ત છે; અને બીજા પક્ષમાં તો મારી પેઠે અનેક અપ્રાપ્ત છે, તો મને જ કેમ મારે?[૩૩] હરિભદ્ર આ વિનોદી લાગતા ઉદાહરણ દ્વારા તત્ત્વચર્ચામાં યોજાતી મિથ્યા કલ્પનાજાળનો નિર્દેશ કરી અધ્યાત્મ-સાધકને તેથી બચવાની ચેતવણી આપે છે.

કુતર્ક અને અભિનિવેશથી નિવૃત્ત થયા સિવાય યોગની પાકી ભૂમિકારૂપ પંચમ દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ શક્ય જ નથી. પછી તો હરિભદ્રે ક્રમે ક્રમે એક એક ચડતી દૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેમાં ઉપર

સૂચવેલ યોગનાં આઠ અંગોને ઘટાવ્યાં છે, પણ તેનો અર્થ વિસ્તારીને. આ ઉપરાંત પણ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં અનેક જ્ઞાતવ્ય અને અન્યત્ર સુલભ નહિ એવી બાબતોનો હરિભદ્રે નિર્દેશ કર્યો છે; પણ મારું અવલોકન તો તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓની દૃષ્ટિનો ઉન્મેષ કરવા પૂરતું હોઈ એની વિશેષ ચર્ચાને અત્રે સ્થાન નથી.

'યોગબિંદુ'નું પરિમાણ જેમ મોટું છે તેમ એમાં નિરૂપાયેલા વિષયો પણ ઘણા છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ યોગસાધનાની દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યના પણ છે; છતાં આ સ્થળે તો એમાંથી ખાસ ખાસ વિષયને લગતી કેટલીક એવી ચર્ચા કરવા ધારી છે કે જે વિશેષ જિજ્ઞાસુને 'યોગબિંદુ'નું આકલન કરવા પ્રેરે :—

(૧) દાર્શનિક પરંપરાઓમાં જગતના સ્રષ્ટા-સંહર્તા તરીકે ઈશ્વરની ચર્ચા છે. કોઈ એવા ઈશ્વરને કર્મ-નિરપેક્ષ કર્તા માને છે, તો કોઈ કર્મ-સાપેક્ષ.[૩૪] વળી બીજા કોઈ એવા સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે ઈશ્વરને માનતા જ નથી.[૩૫] આમ એ ભિન્નભિન્ન પ્રવાદો છે, પણ તે બધા જ પ્રવાદો વિશ્વસર્જનને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થયા છે. જ્યારે યોગ પરંપરામાં ઈશ્વરનો વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે એ સૃષ્ટિના કર્તા–ધર્તા તરીકે નહિ, પણ સાધનામાં અનુગ્રાહક તરીકે. કેટલાક સાધકો એવી અનન્ય ભક્તિથી સાધના કરવા પ્રેરાય છે કે સ્વતંત્ર ઈશ્વર સંપૂર્ણપણે અનુગ્રહકર્તા છે; એનો અનુગ્રહ ન હોય તો કાંઈ કરવાનું મારું ગજું છે જ નહિ. આ મુદ્દાને લઈને હરિભદ્ર એ વિષે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે. તે કહે છે કે મહેશનો અનુગ્રહ માનીએ તોય સાધક-પાત્રમાં અનુગ્રહ પામવાની યોગ્યતા માનવી જ પડે; એવી યોગ્યતા વિના મહેશનો અનુગ્રહ પણ ફળવાહી બની શકે નહિ.[૩૬] તેથી ફલિત એમ થાય છે કે સાધકની યોગ્યતા એ મુખ્ય વસ્તુ છે. એ હોય તો જ અનુગ્રહ વિશે વિચાર કરી શકાય. જ્યારે સાધક પોતાની સહજ યોગ્યતાના વિકાસક્રમે અમુક ભૂમિકા સુધી પહોંચે, ત્યારે જ તે ઈશ્વરના અનુગ્રહનો અધિકારી બની શકે.

તે સિવાય ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનવા જતાં કાં તો બધાયને અનુગ્રહપાત્ર માનવા પડે અને કાં તો કોઈને નહિ. આ રીતે સાધકની યોગ્યતાનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે અનુગ્રહ-કારી ઈશ્વર એ કોઈ અનાદિમુક્ત સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે કે સ્વપ્રયત્નને બળે પરિપૂર્ણ શુદ્ધ થયેલ કોઈ વ્યક્તિ છે? હરિભદ્ર કહે છે કે અનાદિ-મુક્ત એવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ તર્કથી શક્ય નથી;[૩૭] છતાં પ્રયત્નસિદ્ધ એવા શુદ્ધ આત્માને પરમાત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ આધ્યાત્મિકને વાંધો પણ નથી. તેથી એવા પ્રયત્નસિદ્ધ વીતરાગની અનન્યભક્તિ દ્વારા જે ગુણવિકાસ સંભવે તેને ઈશ્વરના અનુગ્રહ તરીકે લેખવામાં કશો વિરોધ નથી.[૩૮] આ રીતે હરિભદ્રે અનુગ્રાહક તરીકે સ્વતંત્ર ઈશ્વરનો સ્વીકાર ન કર્યા છતાં સાધકની યોગ્યતા અને વીતરાગના આદર્શનું અનુગમન એ બન્નેના સંવાદને સાધનામાં ફલાવહ દર્શાવ્યો છે. એ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે તેવો વીતરાગ ગમે તે હોય, એને કોઈ દેશ, જાતિ, પંથ કે નામ સાથે સંબંધ નથી. આ ચર્ચા દ્વારા હરિભદ્રે સાધનામાં ભક્તિતત્ત્વની ઉપયોગિતા, સાધકની પોતાની પાત્રતા અને આદર્શના અનુસરણની અનિવાર્યતા, એ બધાં તત્ત્વોનો મધ્યસ્થ-ભાવે મેળ બેસાડ્યો છે.

(૨) વિશ્વસર્જનના કારણ તરીકે શું માનવું, એ બાબતમાં અનેક પ્રવાદો પુરાતનકાળથી પ્રવર્તે છે. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદૃચ્છા, ભૂત અને પુરુષ આદિ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એકને તો કોઈ બીજાને કારણ તરીકે માનતા. આ પ્રવાદો 'શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ'-(૧.૨)માં તો નિર્દિષ્ટ છે જ, પણ 'મહાભારત'[૩૯] આદિ અનેક ગ્રંથોમાંય તેનો નિર્દેશ છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે એ પ્રવાદોનો સમન્વય કરી બધાને સામગ્રીરૂપે કારણ-કોટિમાં ગણ્યા છે.[૪૦] પણ એ ચર્ચાઓ સૃષ્ટિના કાર્યને લક્ષી થયેલી છે; હરિભદ્રે એ ચર્ચા 'યોગબિંદુ'માં કરી છે તે તો સાધનાની દૃષ્ટિએ. હરિભદ્રે અંતે સામગ્રીકારણવાદ સ્વીકારીને કહ્યું છે કે એ બધા જ વાદો ઐકાન્તિક છે; પણ સાધનાની

ફળસિદ્ધિમાં કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, દૈવ, પુરુષકાર ઇત્યાદિ બધાં જ તત્ત્વોને અપેક્ષાવિશેષે સ્થાન છે જ;[૪૧] એમ કહી તેમણે એ બધી આપેક્ષિક દૃષ્ટિઓનો વિસ્તારથી ખુલાસો પણ કર્યો છે.

(૩) ભવાભિનંદિતા યા ભોગરસનું ઘેન ઊતરવા લાગે ત્યારે જ યોગાભિમુખતાનાં બીજ નખાય છે—એ વસ્તુ રજૂ કરતાં હરિભદ્રે પોતાના વિચારના સમર્થનમાં સાંખ્યાચાર્ય ગોપેન્દ્રના મંતવ્યનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે કે ગોપેન્દ્ર જેવા સાંખ્યાચાર્યો પણ શબ્દાન્તરથી એ જ વાત કહે છે. એ શબ્દાન્તર એટલે પુરુષ ઉપરના પ્રકૃતિના અધિકારની નિવૃત્તિ. પુરુષનું દર્શન ન પામે ત્યાં લગી જ પ્રકૃતિનું સર્જનબળ રહે છે; એ દર્શન પામતાં જ તે સર્જનકાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે. એ નિવૃત્તિ તે જ તેની મોક્ષાભિમુખતા.[૪૨] હરિભદ્ર સાંખ્યની પરિભાષા અને જૈન પરિભાષાની તુલના કરી કહે છે કે સાંખ્યો જેને પ્રકૃતિના અધિકારની નિવૃત્તિ કહે છે તેને જ જૈનો કર્મપ્રકૃતિની તીવ્રતાનો હ્રાસ કહે છે.[૪૩] હરિભદ્રનું આ તુલનાત્મક દૃષ્ટિબિંદુ સાંખ્ય અને જૈન પરંપરા વચ્ચે અનેકવિધ દેખાતી સમાનતાનો વિશેષ અભ્યાસ કરનારને પ્રેરક બને તેવું છે.

(૪) બૌદ્ધ પરંપરાની—ખાસ કરીને મહાયાનની—એક પરિભાષા સાથે જૈન પરિભાષાની સરખામણી કરી હરિભદ્રે જે સાર તાર્વ્યો છે તે તેમની ઊંડી સૂઝ સૂચવે છે. મહાયાની બૌદ્ધોમાં 'બોધિસત્ત્વ' પદ જાણીતું છે. જે ચિત્ત માત્ર પોતાની મુક્તિમાં જ કૃતાર્થતા ન માનતાં સર્વની મુક્તિનો આદર્શ રાખી તેનો સંકલ્પ કરે તે ચિત્ત બોધિસત્ત્વ. હરિભદ્ર કહે છે કે એ જ વસ્તુ જૈન પરંપરામાં 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' પદથી વ્યવહારાય છે. જ્યારે કોઈ જીવ પોતા ઉપરનું તીવ્ર ક્લેશાવરણ ઘટતાં અને મોહગ્રંથિ ભેદાતાં યોગાભિમુખ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના ઉદ્ધાર સાથે વિશ્વોદ્ધારનો પણ મહાન સંકલ્પ કરે છે. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે આવો સંકલ્પ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે જ બૌદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે બોધિસત્ત્વ.[૪૪] પરંતુ સાથે સાથે હરિભદ્ર

એમ પણ સૂચવે છે કે બધા જ જીવો કે સત્ત્વો આવા સંકલ્પના અધિકારી નથી હોતા; કોઈ એનાથી મોળા કે કાંઈક ઊતરતા પણ સંકલ્પો કરે અને તે પ્રમાણે સિદ્ધિ મેળવે.[૪૫] હરિભદ્રના કથનનું મુખ્ય હાર્દ તો એ છે કે સંકલ્પ એ એક અક્ષોભ્ય પ્રેરક બળ છે. તે જેટલો મહાન તેટલો જ માણસ મહાન બને. પણ તેઓ, જાણે માનસિક વિકાસના તારતમ્યને માપતા ન હોય તેમ, એ પણ સૂચવે છે કે જુદા જુદા સાધકોનું સંકલ્પબળ ઓછું-વધતું પણ હોય છે.[૪૬] આ નિરૂપણ કરતાં તેમણે જૈન પરંપરામાં પ્રવર્તમાન તીર્થંકર,[૪૭] ગણધર[૪૮] અને મુંડકેવળી[૪૯] આદિ યોગીઓની ચડતી–ઊતરતી કક્ષાનો ખુલાસો પણ કર્યો છે.

(૫) હરિભદ્રે ધર્મની બાબતમાં પારમાર્થિકતા અને વ્યાવહારિકતાનું અંતર સમજવાની સૌને સદા કામ આપે એવી એક કસોટી મૂકી છે. તેઓ કહે છે કે જે ધર્મ લોકોના આરાધન કે અનુરંજન ખાતર આચરવામાં આવે તે જ લોકપંક્તિ યા લોકસંજ્ઞા.[૫૦] એ ખરો ધર્મ નથી. પણ એકમાત્ર ધર્મની દૃષ્ટિ રાખીને જ લોકાનુસરણ કરવામાં આવે, તો તે ધર્મની યથાર્થતામાં હાનિકારક નથી.[૫૧]

(૬) આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય તત્ત્વો અને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોની બાબતમાં અનેક વાદીઓ તાર્કિક ચર્ચા–પ્રતિચર્ચા કરતા આવ્યા છે અને સત્યને નામે પરસ્પર ક્લેશને પોષતા રહ્યા છે. આ જોઈ હરિભદ્રે નિર્ભય વાણીમાં કહ્યું છે કે એવી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ યોગમાર્ગ વિના ગમ્ય નથી. વાદગ્રંથ કદી સહાયક ન જ બની શકે. પોતાના આ વિચારનું સમર્થન તેમણે કોઈ અજ્ઞાત યોગીનું વચન ટાંકી કર્યું છે. એ વચનનો ભાવ એ છે કે ખરા અર્થમાં નિશ્ચય ન થયો હોય અને માત્ર પરંપરાની માન્યતા ઉપર સ્થિર થયા હોય એવા વાદો કે પ્રતિવાદો કરનારા ગ્રંથમાત્રજીવી કદી તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પામી શકતા નથી, અને ઘાણીનો બળદ જેમ ફર્યા કરે છે તેમ તેઓ

ખંડન-મંડનના ચક્રમાં ભમ્યા જ કરે છે.[૫૨] હરિભદ્રનો આ કટાક્ષ જ્ઞાની કવિ અખાની નીચેની ઉક્તિની યાદ આપે છે :—

"ખટદર્શનના જૂજવા મતા, માંહોમાંહે તેણે ખાધી ખતા,
એકનું થાપ્યું બીજો હણે, અન્યથી આપને અધિકો ગણે.
અખા એ અંધારો કૂવો, ઝગડો ભાગી કો' નવ મૂઓ."

—અખાના છપ્પા, ૩

(૭) હરિભદ્રે 'ધર્મબિંદુ' આદિ પોતાના બીજા ગ્રંથોમાં જે સામાજિક ધર્મોના આચરણ ઉપર ભાર આપ્યો છે તે 'યોગબિંદુ'માં પણ છે, પરંતુ 'યોગબિંદુ'માં એની સ્પષ્ટતા વિશેષ છે. તે જોતાં એમ લાગે છે કે હરિભદ્રે જૈન અને બીજી એવી નિવૃત્તિમાર્ગી પરંપરાઓનું વૈયક્તિક હિતસાધનનું દૃષ્ટિબિંદુ જોઈ વિચાર્યું હોવું જોઈએ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ સામાજિક જીવનના સહકાર વિના ધર્મપાલન કરી ન શકે. આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રગતિ કરવી હોય તો એની પૂર્વશરત એ છે કે વ્યક્તિએ સામાજિક ધર્મો અને મર્યાદાઓનું યોગ્ય પાલન કરી પોતાના મનને વિકસાવવું અને અનેક સદ્ગુણો કેળવવા. ઘણીવાર વ્યક્તિ આધ્યાત્મિકતાને નામે અવશ્ય આચરવા જેવી સામાજિક ફરજોને પણ જાણીજોઈ છોડી દે છે. આવા કોઈ ઉદાત્ત વિચારથી હરિભદ્રે આધ્યાત્મિક માર્ગની પૂર્વતૈયારીરૂપે પૂર્વસેવા[૫૩] નામથી અનેક કર્તવ્યો સૂચવ્યાં છે. તેમાં (શ્લોક ૧૦૯માં) **गुरुदेवादिपूजन** શબ્દથી અનેક વસ્તુઓ સૂચવી છે. તેઓ કહે છે કે માતા, પિતા, કલાચાર્યો, એમના સંબંધીઓ, વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો— આ ગુરુવર્ગ કહેવાય.[૫૪] તે બધાની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ કરવી. દેવપૂજા વિશે તેઓ એમ કહે છે કે મહાનુભાવ ગૃહસ્થો માટે સર્વ દેવોનો યોગ્ય આદર એ કર્તવ્ય છે; તેથી જ પોતાને માન્ય એવા દેવથી બીજા દેવો પ્રત્યેની અણગમા કે હીણપણાની વૃત્તિ ટળી શકે.[૫૫] આવી સર્વદેવનમસ્કારની ઉદાત્તવૃત્તિ અંતે લાભકારી જ નીવડે છે એ દર્શાવવા તેમણે એક चारिसंजीवनीचारનો દાખલો આપ્યો છે.[૫૬] એ

દાખલાનો ભાવ એવો છે કે કોઈ સ્ત્રી પતિને વશ રાખવા કોઈ પાસેથી જડીબુટ્ટી લઈ પતિને ખવરાવી પશુરૂપે એને ચારતી અને બીજી જડીબુટ્ટીથી પોતાને ફાવે ત્યારે પતિને પુરુષરૂપે બનાવી લેતી. ક્યારેક અનેક વનસ્પતિઓના જંગલમાં તે બાઈ વારક જડીબુટ્ટી ભૂલી ગઈ અને ઊંડા વિષાદમાં પડી. દરમિયાન ત્યાંથી પસાર થતા કોઈ યોગ્ય મહાનુભાવે એ બાઈનું દુ:ખ જાણી ઉચ્ચાર્યું કે એમાં વિષાદ શો ! એ વારક જડીબુટ્ટી પણ ત્યાં જ છે. એટલે એ બાઈ બધી જ વનસ્પતિઓને ચરાવશે તો તેમાં પેલી વારક બુટ્ટી પણ બળદ ચરશે અને તે મૂળરૂપમાં આવી જશે. આ આકાશવાણી સાંભળી તે બાઈએ તદનુસાર કર્યું અને બળદ બળદ મટી મૂળ પુરુષરૂપ થયો. આ દૃષ્ટાન્ત કોઈ જૂનું હોવાનો સંભવ છે, પણ હરિભદ્રે એનો વિનિયોગ સર્વ દેવો પ્રત્યે સમાન આદર રાખવાના ભાવમાં કરી જુદા જુદા પંથો વચ્ચે દેવોને નામે ચાલતી સાઠમારી નિવારવાનો એક સર્વધર્મસમન્વયસૂચક સામાજિક માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

તેમણે ગુરુઓ અને દેવો પ્રત્યે દાખવવાની ભક્તિ ઉપરાંત બીજું એક મહત્ત્વનું સામાજિક કર્તવ્ય પણ સૂચવ્યું છે. તે એ કે રોગી, અનાથ, નિર્ધન આદિ નિ:સહાય વર્ગને મદદ કરવી. પરંતુ એ મદદ એવી ન હોય કે પોતાને આશ્રિત હોય એવા જનોની એમાં ઉપેક્ષા થવા પામે.[૫૭] આધ્યાત્મિક યા લોકોત્તર ધર્મ સાથે આવાં અનેકવિધ લૌકિક કર્તવ્યોની સાંકળ જોડી હરિભદ્રે જૈન પરંપરાને પ્રવર્તક ધર્મનું મહત્ત્વ જે વિશદતાથી સમજાવ્યું છે તે નિવૃત્તિલક્ષી જૈન પરંપરામાં તૂટતી કડીનું સંધાન કરે છે.

(૮) જૈન પરંપરાની આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમને સૂચવતી ચૌદ ભૂમિકાઓ 'ગુણસ્થાન' નામથી જાણીતી છે. પરંતુ હરિભદ્રે એ ભૂમિકાઓને 'યોગબિંદુ'માં અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એવા માત્ર પાંચ ભાગમાં જ ગોઠવી નિરૂપી છે.[૫૮] એ સાથે જ તેમણે સાંખ્ય-યોગ પરંપરાની સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત

એ બે ભૂમિકાઓની ઉક્ત પાંચ ભૂમિકાઓની સાથે તુલના પણ કરી છે. તેઓ કહે છે કે પાંચ પૈકી પ્રથમ ચાર સંપ્રજ્ઞાત છે અને છેલ્લી અસંપ્રજ્ઞાત. સંપ્રજ્ઞાત ભૂમિકા સુધી મનોવ્યાપાર ચાલે છે, પણ અસંપ્રજ્ઞાત[૫૯] અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સબીજ ક્લેશવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે અને તે જ નિર્બીજ સમાધિ કહેવાય છે. એમણે સાંખ્યાનુસારી યોગ-શાસ્ત્રની આ માન્યતા સાથે સરખામણી તો કરી છે, પણ જૈન અને સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળગત જે ભેદ છે, તેમજ તેને લઈ વૃત્તિ-સંક્ષયનો જે અર્થ જૈન પરંપરા સાથે સંગત થઈ શકે તે પણ દર્શાવ્યો છે.[૬૦]

પતંજલિ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહે છે.[૬૧] ચિત્તવૃત્તિ ક્લિષ્ટ પણ હોય છે અને અક્લિષ્ટ પણ. અજ્ઞાન અને તૃષ્ણા જેવા ક્લેશો કે મળોને નિવારવા બાબત તો કોઈનો મતભેદ છે જ નહિ, પણ પ્રશ્ન એ છે કે ક્લેશો નિર્મૂળ થાય અને ચિત્તમાં અક્લિષ્ટ એવી જ્ઞાન, પ્રેમ આદિ વૃત્તિનું ચક્ર ચાલે, તો શું એનો પણ નિરોધ કરવો? આનો ઉત્તર સાંખ્ય, ન્યાય-વૈશેષિક, અદ્વૈત વેદાન્તી અને કેટલાક બૌદ્ધો લગભગ એકસરખો જ આપે છે. તે ઉત્તર એટલે વિદેહમુક્તિ વખતે શરીરની પેઠે ચિત્ત યા મનનું પણ સર્વથા વિસર્જન. જો ચિત્ત યા મન જ વિલય પામે તો અક્લિષ્ટ વૃત્તિ ઉદ્ભવે જ શેમાં? તેથી મુક્તદશામાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન કે વિશુદ્ધ આનંદ જેવી વૃત્તિઓને પણ અવકાશ છે જ નહિ. [૬૨] હરિભદ્ર એ માન્યતાથી જુદા પડી એમ સ્થાપે છે કે મુક્તદશામાં અક્લિષ્ટ વૃત્તિઓનો પણ નિરોધ, એનો અર્થ માત્ર એટલો જ હોઈ શકે કે માનસિક કલ્પનાઓ અને માનસિક વ્યાપારનો દેહવ્યાપારની પેઠે વિલય; નહિ કે ચેતનની સહજ એવી નિરાવરણ જ્ઞાન, પ્રેમ, આનંદ આદિ વૃત્તિઓનો વિલય.[૬૩] હરિભદ્ર પોતાનો મત સ્થાપતાં જૈન પરંપરાસંમત આત્માનું પરિણામિ-નિત્યત્વ યુક્તિપૂર્વક દર્શાવે છે અને પુરુષ કે આત્માની કૂટસ્થનિત્યતા-નો તેમજ બૌદ્ધસમ્મત ક્ષણિક ચિત્તસંતતિનો પ્રતિવાદ કરે છે.

(૯) ક્લેશો નિવારવાના ધ્યેયથી જ યોગમાર્ગની વિવિધ પ્રણાલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, પણ એમાં એવી એક ગેરસમજ દાખલ થઈ ગઈ કે મન એ પોતે જ ક્લેશનું ધામ છે; તેથી એમાં જે વૃત્તિઓ કે કલ્પનાઓ ઉદયમાન થાય તે પણ બંધનરૂપ છે. એટલે એ મનોવ્યાપારને સર્વથા રૂંધવો એ જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ. આમ ક્લેશનો છેદ કરવા જતાં ક્લેશ વિનાની વૃત્તિઓનો પણ ઉચ્છેદ એ એક યોગકાર્ય લેખાયું; એના અનેક સારા-નરસા ઉપાયો યોજાયા. એમાં એક એવા ઉપાયની સ્થાપના કરતો પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો કે ધ્યાન એટલે જ ચિત્તને દરેક વ્યાપારથી રોકવું તે. આનું જ નામ વિકલ્પન-નિવૃત્તિ. આ પક્ષને લગતી એક મનોરંજક કહાણી ટિબેટન ભાષામાં લખાયેલ કમલશીલના જીવનમાંથી મળી આવે છે. હોશંગ નામનો એક ચીની ભિક્ષુ ટિબેટના તત્કાલીન રાજાને પોતાની યોગ વિશેની માન્યતા એ રીતે સમજાવતો કે ધ્યાન કરવું એટલે મનને વિચાર કરતું રોકવું. ક્યારેક એ રાજાને આ પ્રશ્ન પરત્વે સાચું બૌદ્ધ મંતવ્ય જાણવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેણે નાલંદા વિદ્યાપીઠના વિદ્વાન કમલશીલને ટિબેટમાં બોલાવ્યા. હોશંગ અને કમલશીલ વચ્ચે ચર્ચા ચાલી. રાજા મધ્યસ્થસ્થાને હતો. જે હારે તે જીતનારને માળા પહેરાવે અને ટિબેટમાંથી ચાલ્યો પણ જાય, એવી શરત હતી. હોશંગે પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો, ત્યારે કમલશીલે તેના જવાબમાં જે કહ્યું તે મનોવિલયવાદીઓએ વિચારવા જેવું છે. કમલશીલે કહ્યું કે જે વિષયના વિચારોને રોકવા મન મથશે તે વિષય તેની સ્મૃતિમાં આવવાનો જ. વળી, જો કોઈ અવનવા ઉપાયોથી મનને સાવ બૂઠું કે નિષ્ક્રિય કરે તોય તે થોડા વખત પછી વિચાર કરવાનું જ. એ નિષ્ક્રિયતા જ મનમાં બળવો કરી વિચારચક્ર ચાલુ કરશે. મનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ક્ષણમાત્ર પણ વિચાર કર્યા વિના જંપી ન શકે. એમ કહી કમલશીલે બૌદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે દર્શાવ્યું કે જે યોગી લોકોત્તર પ્રજ્ઞાની ભૂમિકામાં જવા ઇચ્છતો હોય કે સંબોધપ્રજ્ઞા મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તેણે તો

સમ્યક્ પ્રત્યવેક્ષણા કરવી રહી. પોતાની જાત અને જગતની વસ્તુઓ તેમજ ઘટનાઓની પ્રત્યવેક્ષણા કરવી એટલે એમાં ક્ષણિકતા અને અનાત્મતાની ભાવના કરવી. આ ભાવના એ જ વિકલ્પનાનો નિરોધ; નહિ કે શૂન્યતાને નામે મનને નિષ્ક્રિય કરવું તે. કમલશીલની આ દલીલોથી પેલો હોશંગ, જે પ્રજ્ઞાપારમિતાનો અર્થ શૂન્યવાદની દૃષ્ટિએ આપકલ્પનાબળે કરતો તે, નિરુત્તર થયો અને કમલશીલનો જય થયો.[૬૪]

કમલશીલ બોધિસત્ત્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત શાંતરક્ષિતના શિષ્ય અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકાર. યોગાચાર પરંપરામાં વિજ્ઞાનવાદનો વિકાસ થતાં જે વજ્રયાનશાખા નીકળેલી તેના એ બન્ને ગુરુ-શિષ્ય સમર્થક. તેઓ માનતા કે મુક્તિદશામાં વિશુદ્ધ એવી ક્ષણિક જ્ઞાનસંતતિ તો ચાલુ રહે જ છે. જ્ઞાનસંતતિનો સર્વથા લોપ થઈ જ ન શકે, એ એમનો મહાસુખવાદી સિદ્ધાંત. આ સ્થળે કમલશીલની કહાણી કથવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે હરિભદ્ર અને એ વિજ્ઞાનવાદીઓ એ બાબતમાં સર્વથા એકમત છે કે મુક્તિ યા મહાસુખ અવસ્થામાં જ્ઞાનધારા ચાલુ રહે જ છે. હરિભદ્ર એ જ્ઞાનધારા સ્થિર આત્મદ્રવ્યમાં ઘટાવે છે,[૬૫] તો વિજ્ઞાનવાદીઓ એવા સ્થિર દ્રવ્યને માન્યા વિના.[૬૬] પણ આ બન્ને વિચારો એટલું તો સ્થાપે જ છે કે પુરુષ, ચેતન, આત્મા યા બ્રહ્મ જો ચૈતન્યસ્વરૂપ હોય તો સર્વથા જ્ઞાનધારાવર્જિત હોઈ જ ન શકે.

(૧૦) હરિભદ્રે 'યોગબિંદુ'માં જૈન દૃષ્ટિએ સર્વજ્ઞત્વનું સ્વરૂપ સ્થાપ્યું છે અને કુમારિલ, ધર્મકીર્તિ જેવાના સાક્ષાત સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી વિચારોનો પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે.[૬૭] અહીં હરિભદ્ર સામે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય કે જ્યારે તેઓ જૈનસંમત વિશેષ-સર્વજ્ઞત્વને સ્થાપે છે, ત્યારે તેઓ મતવિશેષને પુરસ્કારે છે. આ એક અભિનિવેશ કેમ ન કહેવાય? એમણે પોતે જ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં સર્વજ્ઞવિશેષની માન્યતાને અભિનિવેશ લેખે છોડી દઈ સામાન્ય-સર્વજ્ઞત્વનો પુરસ્કાર કર્યો છે ને બધા જ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞોને

સર્વજ્ઞ તરીકે માની લીધા છે. આ શું વિરોધ નથી? મને વિચાર કરતાં લાગે છે કે એમાં કાંઈ વિરોધ જેવું તત્ત્વ નથી. જેમ પતંજલિએ 'યોગસૂત્ર'ના ચોથા પાદમાં પોતાની તાત્ત્વિક માન્યતાથી જુદી પડતી વિજ્ઞાનવાદીની માન્યતાની આલોચના કરી છે, જેમ 'યોગવાશિષ્ઠ' આદિમાં બ્રહ્માદ્વૈતનું સ્થાપન ને બીજી માન્યતાનો નિષેધ છે, તેમ જ હરિભદ્રે પોતાની તાત્ત્વિક માન્યતા, જે જૈન સંસ્કાર પ્રમાણે ઘડાઈ છે અને જે એમને યુક્તિયુક્ત લાગે છે તે તત્ત્વદૃષ્ટિના વિચારમાં તટસ્થભાવે રજૂ કરી છે. એમણે એમાં અભિનિવેશ ન દાખવતાં છેવટે કહ્યું છે કે મેં જે કહ્યું છે તે મધ્યસ્થદૃષ્ટિએ. જો વિદ્વાનોને એ યુક્ત લાગે તો તેને વિચારે. વિદ્વત્તાનું ફળ જ એ છે કે એને આ સિદ્ધાંત મારો અને આ પારકો એવો પક્ષ હોઈ જ ન શકે. જે એને યુક્તિયુક્ત અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય લાગે તેને તે માને.[૬૮]

'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં એમનો ભાર પંથો અને દર્શનો વચ્ચે ચાલતા શુષ્ક વાદને નિવારવા ભણી છે. તેથી જ તેઓ સર્વજ્ઞત્વ જેવા આળા વિષયને લઈને પણ કુતર્કનિવૃત્તિની વાત કહે છે. એક જગાએ અર્થાત્ 'યોગબિંદુ'માં તટસ્થભાવે સ્વમાન્યતાનું નિરૂપણ છે, તો બીજી જગાએ અર્થાત્ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં પોતપોતાની માન્યતા સ્થાપવાને બહાને દાર્શનિકોમાં ચાલતા વિવાદોનું નિરાકરણ અભિપ્રેત છે. તેઓ પોતે તો યોગ વિષયક પોતાનાં લખાણોમાં કોઈ સ્થળે આવેશ કે કદાગ્રહ દાખવતા જ નથી. એ એમની મધ્યસ્થતા કહેવાય.

હરિભદ્રના યોગ વિષયક અત્રે સમાલોચિત ચારે ગ્રંથોનો ઉત્તરકાળમાં કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે, એ પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઊઠે જ છે. શ્રી. આનંદઘને એમના આ ગ્રંથોમાંથી કોઈ ને કોઈ ગ્રંથનું ઝરણ ઝીલ્યું હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ તો એમની યોગ વિષયક બધી જ કૃતિઓમાં ઊંડી ડૂબકી મારી છે. આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય એ ગુજરાતી કૃતિ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'નો સાર છે, પણ તેઓ તો જે ગુજરાતીમાં લખે તે સંસ્કૃતમાં પણ લખતા જ. તેમણે

બત્રીસ બત્રીશીઓ રચી છે. એ બધી જ સ્વોપજ્ઞ ટીકાવાળી છે. એ બત્રીશીઓ એટલે આચાર્ય હરિભદ્રના યોગ વિષયક ગ્રંથોનું નવનીત. એમણે એ બત્રીશીઓનું સંકલન એવી રીતે કર્યું છે કે જેમાં હરિભદ્ર દ્વારા પ્રતિપાદિત યોગ વિષયક સમગ્ર વસ્તુઓ આવી જાય અને વધારામાં એમને પોતાને કહેવું હોય તે પણ નિરૂપાય. ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં અનેક સ્થળે કેટલાક મુદ્દાઓનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જેનું એવું સ્પષ્ટીકરણ હરિભદ્રની કૃતિઓની વ્યાખ્યામાં ઓછું દેખાય છે. ઉપાધ્યાયજીની કૃતિઓનું અવગાહન કરનારને બે લાભ છે: એક તો તે તેમના વિચારના સીધા પરિચયમાં આવી શકે, અને બીજો લાભ એ કે તે ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથ દ્વારા જ હરિભદ્રની વિચારસરણીને પૂરી રીતે સ્પર્શી શકે.

ઉપસંહાર

ભારતવર્ષમાં દર્શન અને યોગધર્મનાં બીજો તો બહુ પહેલેથી જ વવાયાં છે; એનો ફાલ પણ ક્રમેક્રમે પુષ્કળ વધતો જ રહ્યો છે. પોતાના સમય સુધીના એ ફાલને પ્રાચીન ગુજરાતના એક સમર્થ બ્રાહ્મણ–શ્રમણ આચાર્યે જે રીતે લણ્યો અને એ પરંપરાઓમાં, પોતાની અનોખી રીતે, જે ઉમેરો કર્યો, તેના પ્રત્યે વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન, આ અલ્પપ્રયાસથી પણ, દોરાયા વિના નહિ રહે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ: "ગુજરાતની રાજધાનીઓ" પૃ. ૩૯—"ઉત્તર-પૂર્વમાં આબુ અને આડો પહાડ કે અરવલ્લીના બહારના ડુંગરો, પૂર્વમાં વિંધ્યાદ્રિની ઉપત્યકાઓ અને અરણ્યો અને દક્ષિણમાં સાતપુડાની મુખ્ય હારના ઉત્તરીય ગિરિઅંકુરો. એને સ્થાનોથી નિર્દિષ્ટ કરું તો ઉત્તરમાં ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલ, દક્ષિણમાં સોપારા, જ્યાં વસ્તુપાલનાં "કીર્તનો" કહેતાં દેવમંદિરો હતાં; પૂર્વમાં દાહોદ કે રતલામ, પશ્ચિમમાં કચ્છભુજ–સુરાષ્ટ્ર."

આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં પ્રાચીન ગુજરાતનો નકશો પણ આપેલ છે.

૨. પ્રકાશક: નિર્ણયસાગર પ્રેસ; સને ૧૯૩૫.

૩. જુઓ "લલિતાસહસ્રનામ"ની પ્રસ્તાવના.

૪. "इति धर्मसंग्रहण्यादौ ग्रन्थे हरिभद्रादिभिर्जैनसूरिभिरुट्टङ्कितः।" પૃ. ૧૦૩.

૫. પ્રો. કિલ્હોર્ન (૧૮૬૯–૭૦); બુહ્લર (૧૮૭૦–૭૧); પિટર્સન (૧૮૮૨થી)—આ બધાના હસ્તપ્રતોની શોધના ઉલ્લિખિત વર્ષના રિપોર્ટ જુઓ. ડૉ. હર્મન જેકોબીએ, તેઓ સને ૧૯૧૪માં ભારતમાં આવ્યા ત્યારે, જૈન ભંડારોનું નિરીક્ષણ કરેલું.

૬. ડૉ. હર્મન જેકોબીએ "समराइच्चकहा"નું સંપાદન કરેલ છે, તેમજ તેનો અંગ્રેજીમાં સાર પણ આપેલ છે. પ્રો. સુવાલીએ "योगदृष्टिसमुच्चय", "योगबिन्दु", "लोकतत्त्वनिर्णय", "षड्दर्शन-

समुच्चय"નું સંપાદન કર્યું છે; અને "लोकतत्त्वनिर्णय"નું ઇટાલિયન ભાષામાં ભાષાંતર પણ કર્યું છે.

૭. (૧) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય. (૨) યોગબિંદુ. (૩) અનેકાન્તવાદપ્રવેશ.—"મણિલાલ નભુભાઈ: સાહિત્ય સાધના" પૃ. ૩૩૬.

૮. "It (Bhinnamal) was also one of the centres of literary activity of Haribhadrasuri, the author of many important works on Jaina Philosophy and also of a general work on the school of Indian Philosophy known as Shad-Darsana-samuchchaya. He also composed the Samaraditya-katha, a novel whose hero is Samaraditya."

—કાવ્યાનુશાસન ભા. ૨
પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯૭

૯. જુઓ, પુસ્તકને અંતે આપેલ પરિશિષ્ટ–૧.

૧૦. "पिवंगुइए बंभपुणीए"—પાટણ, સંઘવીના પાડાના જૈન ભંડારની વિ. સં. ૧૪૯૭માં લખાયેલી તાડપત્રીય હસ્તપ્રત, ખંડ બીજો, પાનું ૩૦૦.

૧૧. નીચેના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જન્મસ્થાન તરીકે ચિતોડ–ચિત્રકૂટનો ઉલ્લેખ મળે છે—

(૧) હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ઉપદેશપદ' ઉપરની શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિકૃત ટીકા. (વિ. સં. ૧૧૭૪)

(૨) 'ગણધરસાર્ધશતક' ઉપરની શ્રી સુમતિગણિકૃત વૃત્તિ. (વિ. સં. ૧૨૯૫)

(૩) પ્રભાચંદ્રકૃત 'પ્રભાવકચરિત્ર' નવમું શૃંગ. (વિ. સં. ૧૩૩૪)

(૪) રાજશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબંધકોષ' અપરનામ 'ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ'. (વિ. સં. ૧૪૦૫)

૧૨. જુઓ, ‘ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ’ વર્ષ ૬૨, અંક ૨–૩માંનો ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલનો લેખ–“ राजस्थानमें भागवत धर्मका प्राचीन केन्द्र ” પૃ. ૧૧૬–૧૨૧.

૧૩. अरुणद् यवनो मध्यमिकाम् ।” ૩–૨–૧૧૧.

૧૪. જુઓ, “ કલ્પસૂત્ર–સ્થવિરાવલી ”; તેમાં મજ્ઝિમિઆ શાખાનો ઉલ્લેખ છે. તે આ જ મધ્યમિકા નગરીને આધારે તે નામે પ્રસિદ્ધ થઈ.

૧૫. ચિત્રકૂટની સ્થાપના ચિત્રાંગદે કર્યાની કથા “ कुमारपाल–चरित्रसंग्रह ”માં પૃ. ૫ અને પૃ. ૪૭–૪૯ ઉપર આવે છે. આ ચિત્રાંગદ મૌર્યવંશનો હોવાનું નીચેના આધારે ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે—

શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રી : “ A guide to Elephanta ”—“ This would show that Mewar and the surrounding tracts were held by a Maurya dynasty during the eighth century after Christ.” પૃ. ૭

‘ ખ્યાતો ’માં ચિત્રાંગદનો મૌર્ય તરીકે નિર્દેશ મળે છે.

૧૬. “ संकरो नाम भट्टो, तस्स गंगा नाम भट्टिणी । तिसे हरिभद्दो नाम पंडिओ पुत्तो ” । પત્ર ૩૦૦.

૧૭. “ एवं सो पंडित्तगव्वमुव्वहमाणो हरिभद्दो नाम माहणो ” । –ધર્મસંગ્રહણીની પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્ધૃત. પૃ. ૫ अ.

૧૮. શૃંગ ૯, હરિભદ્રસૂરિચરિત, શ્લોક ૮ : “ अतितरलमतिः पुरोहितोऽभून्नृपविदितो हरिभद्रनामवित्तः ।

૧૯. વાસ્તુગ્રંથોમાં વર્ણને આધારે નગરમાં વસતીના વસવાટો રચાતા તેનું વર્ણન મળે છે; જેમ કે—

> प्राग्विप्रास्त्वथ दक्षिणे नृपतयः शूद्राः कुबेराश्रिताः ।
> कर्तव्याः पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैश्या विचित्रैर्गृहैः ॥
>
> —મંડનસૂત્રધારકૃત વાસ્તુરાજવલ્લભ, ૪. ૧૮.

તથા જુઓ, ‘ વાસ્તુવિદ્યા ’ અધ્યાય ૨, ૨૬–૩૨.

૨૦. જુઓ, “ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ” વર્ષ ૧, અંક ૧. આ નિબંધ સને ૧૯૧૯ની ઑલ ઇન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ વાંચ્યો હતો.

૨૧. जो इच्छइ भवविरहं भवविरहं को ण वंदए सुयणो ।
समय–सय–सत्थ–गुरुणो समरमियंका कहा जस्स ॥
—કુવલયમાલા પૃ. ૪, પં. ૨

सो सिद्धंतेण गुरू जुत्ती–सत्थेहि जस्स हरिभद्दो ।
बहु–सत्थ–गंथ–बित्थर–पत्थारिय–पयड–सव्वत्थो ॥
—એજન, પૃ. ૨૮૨, પં. ૧૮

૨૨. જુઓ, “ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ” વર્ષ ૧, અંક ૧, પરિશિષ્ટ, પૃ. ૫૩થી.

૨૩. “ समराइच्चकहा ”ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧–૨.

૨૪. આ વિષે તેમણે જે વિગતથી અમને લિખિત જવાબ આપ્યો છે તે નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે—

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૨૨, સરસ્વતી સોસાયટી
સરખેજ રોડ, અમદાવાદ–૭.
તા. ૪–૮–૫૮

પૂજ્ય શ્રી પં. સુખલાલજી,

હરિભદ્રસૂરિના કાલનિર્ણયને અંગે ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલામાં આપેલ એક વાક્યને ગણિતની દૃષ્ટિએ તપાસવા માટે આપે મને કહ્યું હતું, તે બાબતમાં જણાવવાનું કે—

૧. ઉદ્દ્યોતનના લખવા પ્રમાણે કુવલયમાલા શાલિવાહન શક ૭૦૦ના છેલ્લાની પહેલાના દિવસે ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ પૂર્ણ થઈ હતી. જેકોબી તેના ‘ Haribhadra's Age, Life and Works ’

શીર્ષકવાળા લેખમાં ફૂટનોટ પમાં કહે છે કે શક ૭૦૧માં અધિક ચૈત્ર હતો, પણ હકીકતમાં અધિક ચૈત્ર નહિ પણ અધિક વૈશાખ હતો. પિલૈની Indian Chronologyમાં તેમજ કેશો લક્ષ્મણ છત્રેની અધિક માસની યાદીમાં અધિક વૈશાખ આપેલ છે. સૂર્યસિદ્ધાંત અને આર્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ગણિત મેં કરી જોયું તો એ રીતે પણ અધિક વૈશાખ આવે છે. બ્રહ્મસિદ્ધાંતનો પ્રચાર તે કાળમાં નહોતો. બ્રહ્મ-સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ અધિક વૈશાખ આવે છે. જેકોબી કઈ રીતે અધિક ચૈત્ર ગણે છે તે સમજાતું નથી.

૨. બીજું, જેકોબી આ ફૂટનોટમાં કીલહોર્નનું એક વાક્ય ટાંકે છે. જેકોબી લખે છે કે Kielhorn has shown from dates in inscriptions that in connection with Saka years almost always amanta months are used. અહીં કીલહોર્ને વાપરેલ almost શબ્દ બતાવે છે કે તેના જોવામાં કેટલાક એવા inscriptions પણ હોવા જોઈએ કે જેમાં પૌર્ણિમાન્ત મહિનાઓ વપરાયા હોય.

૩. એક બાબત કે જેના ઉપર જેકોબીનું ધ્યાન નથી ગયું તે આ છે: મારી પાસે ચાલુ વર્ષનું કાશીનું પં. બાપુદેવ શાસ્ત્રીનું પંચાંગ છે. તે વિક્રમ સંવત ૨૦૧૫ અને શાલિવાહન શક ૧૮૮૦નું છે. તેમાં અધિક શ્રાવણ છે. તેમાં માસ અને પક્ષનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—પહેલાં ચૈત્ર શુક્લ, પછી વૈશાખ કૃષ્ણ, પછી વૈશાખ શુક્લ વગેરે. છેવટે ફાલ્ગુન કૃષ્ણ, ફાલ્ગુન શુક્લ અને ચૈત્ર કૃષ્ણ. આ રીતે માસ પૌર્ણિમાન્ત છે અને શાલિવાહન શકનું વર્ષ ચૈત્ર શુક્લ ૧થી શરૂ થાય છે. આથી વર્ષના છેલ્લાની પહેલાનો દિવસ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૪ આવે છે. આમ પંડિતો શાલિવાહન શકનું વર્ષ આખા ભારતવર્ષમાં ચૈત્ર સુદિ ૧થી ગણે છે, પણ ઉત્તરમાં પૌર્ણિમાન્ત અને દક્ષિણમાં અમાન્ત માસગણના ચાલે છે. કીલહોર્નના Almost શબ્દમાં આવેલા અપવાદો ઉત્તર ભારતના હોવા સંભવ છે અને હરિભદ્ર-

સૂરિનો case પણ ઉત્તરનો છે. શાલિવાહન શકના માસ આજે પણ ઉત્તર ભારતના પંડિતોનાં પંચાંગોમાં પૌર્ણિમાન્ત ગણાય છે, અને છતાં તેમાં શકવર્ષનો આરંભ ચૈત્ર શુક્લ ૧થી થાય છે. સંભવ છે કે સામાન્ય લોકોમાં જુદી પદ્ધતિ પ્રચલિત હોય અને તે પ્રમાણે inscriptionsમાં જુદી રીતે લખાતું હોય અને ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ પંડિતોની પદ્ધતિ પ્રમાણે કુવલયમાલા પૂર્ણ કર્યાની તિથિ નોંધી હોય. ટૂંકમાં કુવલયમાલામાં લખેલી તિથિમાં કોઈ દોષ મને લાગતો નથી. આ પ્રમાણે શા. શક ૭૦૦ ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ ઈ. સ. ૭૭૯ના માર્ચની ૨૧મી તારીખ આવે છે."

૨૫. चक्किदुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव दु चक्की केसी अ चक्की अ ॥
—આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૨૧

૨૬. જોકે હરિભદ્ર પોતે યા અન્ય કોઈ યાકિની મહત્તરાના વ્યક્તિત્વ વિષે કાંઈ વિશેષ નિર્દેશ કરતા નથી; છતાં એમ લાગે છે કે આ મહત્તરાનું વ્યક્તિત્વ ચરિત્ર, સ્વભાવમાધુર્ય આદિ અનેક વિશેષતાઓથી ભવ્ય હોવું જોઈએ.

૨૭. આવશ્યકટીકાની પ્રશસ્તિ : "समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीका । कृतिः सिताम्बराचार्य–जिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य **धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनो**रल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य ।"

ઉપદેશપદની પ્રશસ્તિ :

"**जाइणिमयहरिआए** रइआ एए उ **धम्मपुत्तेण** ।
हरिभद्दायरिएणं भवविरहं इच्छमाणेणं ॥"

પંચસૂત્રવિવરણની પ્રશસ્તિ : "विवृतं च **याकिनीमहत्तरासूनु**श्रीहरिभद्राचार्यैः ।"

૨૮. દશવૈકાલિક, આવશ્યક, નંદી, અનુયોગદ્વાર, પન્નવણા, ઓઘનિર્યુક્તિ, ચૈત્યવંદન, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, જીવાભિગમ તથા પિંડનિર્યુક્તિ. —ધર્મસંગ્રહણી પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩અથી ૧૭.

૨૯. જુઓ, પરિશિષ્ટ–૨.

૩૦. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ "ધર્મસંગ્રહણી"ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૯થી ૨૧) જે જે ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં 'વિરહ' શબ્દ આવે છે તે બધી પ્રશસ્તિઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે. એ ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: અષ્ટક, ધર્મબિંદુ, લલિતવિસ્તરા, પંચવસ્તુટીકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ષોડશક, અનેકાંતજયપતાકા, યોગબિંદુ, સંસારદાવાનલસ્તુતિ, ધર્મસંગ્રહણી, ઉપદેશપદ, પંચાશક અને સંબોધપ્રકરણ.

વળી "કહાવલી"ના કર્તા ભદ્રેશ્વર તો એમનું નામ 'भवविरहसूरि' એ પ્રમાણે પ્રબંધમાં વારંવાર આપે છે.

૩૧. "કહાવલી", પત્ર ૩૦૦: "हरिभद्दो भणइ भयवं पिउ मे भवविरहो।

૩૨. "પ્રભાવકચરિત", શૃંગ ૯, શ્લોક ૨૦૬.

૩૩. "કહાવલી", પત્ર ૩૦૧अ: "चिरं जीवउ भवविरहसूरि त्ति"।

૩૪. એજન: "समप्पियं च सूरिणो लल्लिगेण पुव्वागयरयणाणं मज्झाओ जच्चरयणं, तदुज्जोएण य रयणीए विढप्पेइ सूरि भित्तिपट्टयाइसु गंथे।"

૩૫. જુઓ, "પ્રભાવકચરિત" હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ ૨૨મો; કાવ્યાનુશાસન ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭૩થી.

૩૬. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી: "ધર્મસંગ્રહણી" પ્રસ્તાવના, પૃ.૭.

બીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. "હું જે કાંઈ કહું છું, તે પરંપરાથી સાંભળ્યા કરો છો માટે તેને ખરું માનશો નહીં; કે આપણી પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરું માની લેશો નહીં; 'એ એમ જ હશે' એમ પણ ઉતાવળથી માની લેશો નહીં; કે એ વસ્તુ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં છે માટે પણ તેને ખરી માનશો નહીં; તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં; કે તમારા ગુરુએ કહેલું છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં."

—ગૌતમ બુદ્ધ (ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કૃત 'Gautama the Buddha"નો ગુજરાતી અનુવાદ) પૃ. ૧૩

एथ तुम्हे कालामा मा अनुस्सवेन, मा परंपरया, मा इतिकिराय, मा पिटकसंपदानेन, मा तक्कहेतु, मा नयहेतु, मा आकारपरिवितक्केन, मा दिट्ठिनिज्झानक्खंतिया, मा भव्यरूपताय, मा समणो नो गुरू ति। यदा तुम्हे कालामा अत्तना व जानेय्याथ—इमे धम्मा अकुसला, इमे धम्मा सावज्जा, इमे धम्मा विञ्ञुगरहिता, इमे धम्मा समत्ता समादिन्ना अहिताय दुक्खाय संवत्तंती ति—अथ तुम्हे कालामा पजहेय्याथ।

—અંગુત્તરનિકાય ૩,૬૫,૩;
ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૯ (P.T.S.)

૨. तत्सम्भव्यपि सर्वज्ञः सामान्येन प्रसाधितः ।
तल्लक्षणाविनाभावात् सुगतो व्यवतिष्ठते ॥

—તત્ત્વસંગ્રહ શ્લોક ૩૩૩૬ અને તેથી આગળ

૩. જુઓ, "Vedic Age" Book III : The Aryans in India, ch. X–The Aryan Problem.

૪. જુઓ, એજન : The Tribes in the Rigveda, p. 245.

૫. દાસ, દસ્યુ, પણિ આદિને આર્યેતર ગણવામાં આવે છે. જુઓ, એજન : પૃ. ૨૪૮–૫૦.

૬. એજન : Race Movements and Prehistoric Culture, p. 142 ff; Dr. Sunitikumar Chatterji : Presidential Address, All-India Oriental Conference 1953, p. 11–17.

૭. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ. ૨૦ : "The racial fusion that started in India with great vigour some 3500 years ago, after the advent of the Aryans, was wider in scope than anywhere else in the world, with the white, brown, black and yellow peoples, Aryas, Dravidas, Nishadas and Kiratas, all being included in it. This kind of miscegenation, together with the admission into India of various other types of culture and religious out-look, has perhaps made the average Indian more cosmopolitan in his physical and mental composition than a representative of any other nation."

૮. ઉપરનું વ્યાખ્યાન, પૃ. ૧૭ : "The language they brought became an instrument of the greatest power in the setting up of Indian civilisation. It was the Vedic language, the Old Indo-Aryan speech, which later on as Sanskrit was transformed into one of the greatest languages of civilisation in which the composite culture of ancient India found its most natural vehicle."

૯. એજન, પૃ. ૯.

૧૦. એજન, પૃ. ૧૧ : " The name of one dominant race, Arya, very soon lost its narrow ethnic significance or application and became rather a word to denote nobility and aristocracy of character and temperament. With the general acceptance of the Aryan language in North India, and with the admission of its prestige in the South as well, the fact that this language was profoundly modified within India by taking shape in a non-Aryan environment reconciled the Dravidians and others to come under the tutelage of Sanskrit as the sacred language of Hinduism and as the general vehicle of Indian culture."

આર્યીકરણના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ, Dr. D. R. Bhandarkar : "Some Aspects of Ancient Indian Culture" : Aryanisation, p. 26.

૧૧. "Vedic Age" ch. XVIII : Religion and Philosophy, p. 460; ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાન : પૃ. પર.

૧૨. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ. પર; 'विष्णुधर्मोत्तर' ૪૩. ૩૧–૩૫.

૧૩. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ. પ૩.

૧૪. જુઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦મા સમ્મેલનના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલ મારું વ્યાખ્યાન "બ્રહ્મ અને સમ"—'બુદ્ધિપ્રકાશ' વર્ષ ૧૦૬, અંક ૧૧, પૃ. ૩૮૬.

૧૫. 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' ઇત્યાદિ, 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ' ૧. ૪. ૧૦; 'બ્રહ્મસૂત્ર' ૧. ૧. ૧–૪ શાંકરભાષ્ય સહિત; 'ભગવદ્-ગીતા' ૧૩. ૧૨ વગેરે, ૧૪. ૪.

૧૬. 'ભગવદ્ગીતા'ના નીચેના શ્લોક જુઓ—

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ २. ४८ ॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥ ४. २२ ॥
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ५. १८ ॥
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ५. १९ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६. २९ ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ६. ३२ ॥

'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'ની નીચેની ગાથા જુઓ—

समयाए समणो होइ बंभचेरेण बंभणो ।
नाणेण उ मुणी होइ तवेण होइ तावसो ॥ २५. ३२ ॥

૧૭. જુઓ, 'અધ્યાત્મવિચારણા', પૃ. ૧૩૬–૩૭.

જુઓ, 'આચારાંગસૂત્ર'ના નીચેના પાઠ—

सव्वे पाणा पियाउया सुहसाया दुक्खपडिकूला अप्पियवहा पिय-जीविणो जीविउकामा सव्वेसिं जीवियं पियं । २. ३. ४.

लोगंसि जाण अहियाय दुक्खं समयं लोगस्स जाणित्ता एत्थ सत्थोवरए । ३. १. १.

से आयवं नाणवं वेयवं धम्मवं बंभवं पन्नाणेहिं परिजाणइ लोगं । ३. १. २.

आवंती केयावंती लोगंसि समणा य माहणा य पुढो विवायं वयंति— "से दिट्ठं च णे सुयं च णे मयं च णे विन्नायं च णे...सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा...हंतव्वा...एत्थं पि जाणह नत्थेत्थ दोसो"— अणारियवयणमेयं । तत्थ जे ते आरिया ते एवं वयासी—"से दुद्दिट्ठं च भे, दुस्सुयं च भे..." अणारियवयणमेयं ॥ वयं पुण एवं आइक्खामो... "सव्वे पाणा न हंतव्वा..." आरियवयणमेयं ॥ पुव्वं निकाय समयं पत्तेयं पत्तेयं पुच्छिस्सामो—"हं भो वावादुया ! किं मे सायं दुक्खं उयाहु असायं ?" समियावडिवन्ने या वि एवं बूया—"सव्वेसिं पाणाणं... असायं अपरिणिव्वाणं महब्भयं दुक्खं ति"—त्ति बेमि । ४. २. ३–४.

જુઓ, 'સૂત્રકૃતાંગ'ની નિમ્ન ગાથાઓ—

उरालं जगओ जोगं विवज्जासं पलेंति य ।
सव्वे अक्कंतदुक्खा य अओ सव्वे अहिंसिया ॥ १. १. ४. ९ ॥
एयं खु णाणिणो सारं जं न हिंसइ किंचण ।
अहिंसा समयं चेव एयावंतं वियाणिया ॥ १. १. ४. १० ॥
विरए गामधम्मेहिं जे केई जगई जगा ।
तेसिं अत्तुवमायाए थामं कुव्वं परिव्वए ॥ १. ११. ३३ ॥

જુઓ, 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'ની નીચેની ગાથા—

सव्वे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं ।
तम्हा पाणिवहं घोरं निग्गंथा वज्जयंति णं ॥ ६. ११ ॥

१८. निर्दोषं हि समं ब्रह्म ।—ભગવદ્ગીતા ૫. ૧૯.

જુઓ, 'સ્વયંભૂસ્તોત્ર'માંનાં નીચેનાં પદો—

बभूव च ब्रह्मपदामृतेश्वरः । १. ४.
स ब्रह्मनिष्ठः सममित्रशत्रुः । २. ५.
अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमम् । २१. ४.

૧૯. से आयवं नाणवं वेयवं धम्मवं बम्भवं पन्नाणेहिं परिजाणइ लोगं।
—આચારાંગસૂત્ર ૩. ૧. ૨.

૨૦. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જીનું ઉક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ. ૫૫–૫૬.

૨૧. એજન.

૨૨. એજન; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧–૨, પૃ. ૨૨૦; ડૉ. ડી. આર. ભાંડારકરકૃત 'Some Aspects of Indian Culture' p. 39 ff.; Marshall : 'Mohinjo-Daro and the Indus Civilization Vol. I, p. 53–54.

૨૩. જુઓ, રાહુલ સાંકૃત્યાયનકૃત 'બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ'.

૨૪. જુઓ, ગિરનારના શિલાખંડ ઉપરનો અશોકનો શિલાલેખ.

૨૫. જુઓ, 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૧૨૬; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧–૨, પૃ. ૨૨૧, ૨૨૬–૨૩૨.

૨૬. જુઓ, 'પ્રશસ્તપાદભાષ્ય'ગત સૃષ્ટિપ્રક્રિયા.

૨૭. જુઓ, 'ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા' પૃ. ૩૮, ૮૧, ૮૮, ૮૯.

૨૮. જુઓ, 'दर्शन और चिन्तन' પૃ. ૩૬૦; 'प्रमाणमीमांसा' પ્રસ્તાવના (સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા) પૃ. ૧૦.

૨૯. 'પુરાણોમાં ગુજરાત' પૃ. ૩૯ ઉપર શ્રી ધ્રુવનો મત ઉદ્ધૃત છે તે જુઓ. 'બોધાયન'માં નિષિદ્ધ દેશોની સૂચીમાં આનર્તને

પણ ગણાવ્યું છે. તેથી ત્યાં આર્યેતરોનું પ્રાધાન્ય સૂચિત થાય છે. જુઓ 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા' પૃ. ૩૫, તેમજ દુર્ગાશંકરકૃત 'ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ' પૃ. ૨૦૯ થી.

૩૦. જુઓ, શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ : 'મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા'માં રુદ્રદામાનો શિલાલેખ પંક્તિ ૮; તથા શ્રી રસિકલાલ પરીખ : 'કાવ્યાનુશાસન' ભા. ૨, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬.

અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ' (ખંડ ૧, ભાગ ૧–૨) પૃ. ૨૭.

૩૧. જુઓ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ : 'કાવ્યાનુશાસન' ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૫–૨૬; મૂળ લેખ માટે જુઓ ભરતરામ ભા. મહેતા : 'અશોકના શિલાલેખો.'

૩૨. દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ પાખંડોને (સમ્પ્રદાયના લોકોને) તથા પ્રવ્રજિતો (સાધુઓ)ને તથા ગૃહસ્થોને દાનથી તથા વિવિધ પૂજાથી પૂજે છે. પરંતુ સર્વ પાખંડો (સમ્પ્રદાય)ના સારની વૃદ્ધિ [દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાને જેવી લાગે છે] તેવાં દાન અને પૂજા દેવોને લાડકા [પ્રિયદર્શી રાજા]ને લાગતાં નથી. પણ [આ] સારની વૃદ્ધિ ઘણી જાતની [છે]; અને તેનું મૂળ વાચાગુપ્તિ (બોલતાં સંભાળવું તે) છે. અપકારણે (નજીવા કારણે) પરપાખંડગર્હણથી (પારકાના સમ્પ્રદાયને ધિક્કારી) આત્મપાખંડપૂજા (પોતાના સમ્પ્રદાયની પૂજા) ન હોય (સારી નહિ). પ્રકારણે (યોગ્ય કારણે) તે લઘૂકૃત હોઈ શકે (તેને ધિક્કારી શકાય). પણ તોયે તેણે પ્રકારણે (યોગ્ય કારણે) પરપાખંડને (પારકાના સમ્પ્રદાયને) પૂજવો જોઈએ.

આમ કરતાં તે પોતાના સમ્પ્રદાયને વધારશે, અને પારકાના સમ્પ્રદાયની ઉપર ઉપકાર કરશે. તેનાથી અન્યથા (ઊંધું) કરતાં તે પોતાના સમ્પ્રદાયને છણશે (હણશે), અને પારકાના સમ્પ્રદાયની ઉપર પણ અપકાર કરશે. વળી, "હું પોતાના સમ્પ્રદાયને દીપાવું

છું, " એમ ગણીને જે કોઈ પણ પોતાના સમ્પ્રદાયને પૂજે છે, ને કેવળ પોતાના સમ્પ્રદાયની ભક્તિથી (ભક્તિના કારણે) પારકાના સમ્પ્રદાયને ગર્હે (ધિક્કારે) છે તે વળી તે પ્રમાણે કરવાથી પોતાના સમ્પ્રદાયની વધારે સખ્ત હાનિ કરે છે.

અન્યમનસ્‌ના (જુદા ધર્મની ઉપર મન ચોંટાડનાર માણસના) ધર્મને સાંભળવો તથા શુશ્રૂષવો (પૂજવો), એ જ સારો [સમવાય અથવા] સંયમ [છે]. દેવોને લાડકા [પ્રિયદર્શી રાજા]ની આ જ ઇચ્છા છે કે, સૌ પાખંડો (સમ્પ્રદાયના લોકો) બહુશ્રુત (બહુજ્ઞાની) તથા કલ્યાણગમ (કલ્યાણની તરફ જનાર: કલ્યાણસાધક) થાઓ. જેઓ ત્યાં ત્યાં (પોતપોતાના સમ્પ્રદાયમાં) પ્રસન્ન હોય તેમને કહેવું [કે] સર્વ સમ્પ્રદાયોના સારની બહુ વૃદ્ધિ [દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાને જેવી લાગે છે] તેવાં દાન અને પૂજા દેવોના લાડકા [પ્રિયદર્શી રાજા]ને લાગતાં નથી.

—અશોકના શિલાલેખમાંનું બારમું શાસન

૩૩. જૈન આગમ 'ઉત્તરાધ્યયન' (અ. ૨૨), 'અંતગડ' આદિમાં ઉલ્લિખિત જૈન પરમ્પરા પ્રમાણે બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ અને તેમના ભાઈ રથનેમિ આદિ તપસ્વીઓનો સંબંધ સૌરાષ્ટ્ર સાથે છે ('કાવ્યાનુશાસન' ભા. ૨, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૧), અશોકના પૌત્ર સમ્પ્રતિએ ઉજ્જયિનીમાં રહી મૌર્ય–શાસન પ્રવર્તાવ્યું ત્યારે તેણે પિતૃ-પરંપરાના દેશોમાં જૈન ધર્મનો વિશેષે પ્રસાર કર્યો. તેમાં આન્ધ્ર, દ્રવિડ આદિ નવા પ્રદેશો આવે છે. ('બૃહત્કલ્પ' ગાથા ૩૨૭૫–૮૯; 'નિશીથ' ગાથા ૨૧૫૪, ૪૪૬૩–૬૫, ૫૭૪૪–૫૮; 'નિશીથ: એક અધ્યયન' પૃ. ૭૩). અર્થાત્ તેને આજના માલવા–ગુજરાત–રાજસ્થાન–સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોમાં નવો પ્રચાર કરવાની જરૂર હતી નહિ, કાલકાચાર્યની શકશાહીઓને વસાવવાની કથા જાણીતી છે ('નિશીથ' ગા. ૨૮૬૦), આચાર્ય ધરસેન પાસે ગિરનારમાં દક્ષિણ દેશના જૈન સાધુઓ અધ્યયન કરવા આવ્યાની વાત દિગંબરીય પરમ્પરામાં સુવિખ્યાત છે ('ધવલા',

પ્રથમ ભાગ, પ્રસ્તાવના), નયચક્રના પ્રસિદ્ધ પ્રણેતા મલ્લવાદી અને એમના ગુરુનો વલભી સાથે સંબંધ કથાઓમાં નોંધાયેલ છે ('પ્રભાવકચરિત' પ્રબંધ ૧૦) અને વલભીમાં જૈન આગમોની વાચના થઈ એ ત્યાં જૈન પરમ્પરાના પ્રાચીન દૃઢમૂળ અસ્તિત્વની સૂચક છે, વલભીમાં 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય'ના કર્તા જિનભદ્ર થયા હતા ('ભારતીય વિદ્યા' ૩.૧, પૃ. ૧૯૧)—આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ચાલ્યો આવ્યો છે એમ કહી શકાય. જો કે પ્રાચીન શિલાલેખીય કે તામ્રપત્રીય સામગ્રી મળી નથી, છતાં પણ સાહિત્યિક પરમ્પરાને આધારે આ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. વિશેષ માટે જુઓ, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' પૃ. ૪૧૬–૨૭.

૩૪. "...साधु मातरि च पितरि च सुस्रूसा मितासंस्तुतज्ञातीनं बाम्हणसमणानं साधु दानं प्राणानं साध अनारंभो अपव्ययता अपभांडता साधु...।"

—અશોકના શિલાલેખમાંનું ત્રીજું શાસન

"...अनारंभो प्राणानं अविहीसा भूतानं ज्ञातीनं संपटिपती ब्रह्मण-समणानं संपटिपती मातरि पितरि सुसुसा थैरसुस्रुसा...।"

—અશોકના શિલાલેખમાંનું ચોથું શાસન

"...तत इदं भवति दासभतकम्हि सम्यप्रतिपती मातरि पितरि साधु सुस्रुसा मितसंस्तुतञातिकानं ब्राह्मणसमणानं साध दानं प्राणानं अनारंभो साधु...।"

—અશોકના શિલાલેખમાંનું અગ્યારમું શાસન

આ મૂળ અવતરણો સિવાય બત્રીસમા ટિપ્પણમાં આપેલા બારમા શાસનના અનુવાદ ઉપરથી પણ અશોકના ધર્મને લગતા વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુનો ખ્યાલ આવી શકે છે. વધારામાં અશોકના ધર્મ વિશે જુઓ ડૉ. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરકૃત અને ભરતરામ ભા. મહેતા દ્વારા અનૂદિત 'અશોક ચરિત' પ્રકરણ ચોથું.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ६. ९२ ॥

—મનુસ્મૃતિ

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥

—મનુસ્મૃતિ

વળી જુઓ 'માનવધર્મસાર' પૃ. ૫૬–૫૭.

૩૫. પં. સુખલાલજી : 'અધ્યાત્મવિચારણા'નું અધ્યાત્મ-સાધના પ્રકરણ, ખાસ કરીને પૃ. ૧૧૫થી.

૩૬. यथार्थहस्तो[१३]च्छ्रायार्जितोर्जितधर्मानुरागेण शब्दार्थगान्धर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां पारणधारणविज्ञानप्रयोगावाप्तविपुलकीर्तिना तुरगगजरथचर्यासिचर्मनियुद्धाद्या...... [ति]परबललाघवसौष्ठवक्रियेण अहरहर्दानमानान[१४]वमानशीलेन स्थूललक्षेण यथावत्प्राप्तैर्बलिशुल्कभागैः कनकरजतवज्रवैडूर्यरत्नोपचयनिष्यन्दमानकोशेन स्फुटलघुमधुरचित्रकान्तशब्दसमयोदारालंकृतगद्यपद्य...न प्रमाणमानोन्मानस्वरगतिवर्णसारसत्त्वादिभिः [१५] परमलक्षणव्यंजनैरुपेतकान्तमूर्त्तिना स्वयमधिगत महाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्न्यास्वयंवरानेकमाल्यप्राप्तदाम्न् [आ] **महाक्षत्रपेन रुद्रदाम्ना**...

[१९] **पह्लवेन कुलैप**पुत्रेणामात्येन **सुविशाखेन** यथावदर्थधर्मव्यवहारदर्शनैरनुरागमभिवर्धयता शक्तेन दान्तेनाचपलेनाविस्मितेनार्य्येणाहार्येण [२०] स्वधितिष्ठता धर्मकीर्तियशांसि भर्तुरभिवर्द्धयतानुष्ठितमिति ।

—ગિરનારનો રુદ્રદામાનો શિલાલેખ

૩૭. જુઓ, રુદ્રદામાના ઉપર્યુક્ત શિલાલેખમાંની તેરમી પંક્તિમાં આવેલા શબ્દો : शब्दार्थगान्धर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां ઇત્યાદિ.

૩૮. જુઓ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીકૃત 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' ભા. ૨; તેમજ 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' પૃ. ૪૪.

૩૯. 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત', ધાર્મિક પરિસ્થિતિ પૃ. ૩૩૯થી.

૪૦. એજન પૃ. ૩૫૫ અને તેનું પરિશિષ્ટ નં. ૩, પૃ. ૬૮૯.

૪૧. એજન, બૌદ્ધ ધર્મ માટે પૃ. ૩૮૫થી અને જૈન ધર્મ માટે પૃ. ૪૧૬થી.

૪૨. એજન, પૃ. ૩૮૫

૪૩. બોધિચર્યાવતાર, શિક્ષાસમુચ્ચય અને સૂત્રસમુચ્ચય.

૪૪. 'वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना' પૃ. ૧૧૦.

૪૫. 'ભારતીયવિદ્યા' ૩.૧, પૃ. ૧૯૧. વળી જુઓ તેમનું 'ધ્યાનશતક'.

૪૬. જુઓ, 'શ્રી આત્માનન્દ પ્રકાશ'માં પ્રકાશિત મુનિશ્રી જમ્બૂવિજયજીનો લેખ, વર્ષ ૪૫, અંક ૭.

૪૭. જુઓ, વિદ્યાકેન્દ્ર વલભી વિશે 'કાવ્યાનુશાસન' ભા. ૨, પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૫.

૪૮. જુઓ 'નાગર' વિશે 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨, પૃ. ૧૯૬.

૪૯. 'નિશીથચૂર્ણિ' (ગા. ૩૩૪૪)માં આ નગરીને આનંદપુર તથા અક્કત્થલી કહી છે. જુઓ 'નિશીથ: એક અધ્યયન', પૃ. ૭૪.

૫૦. જુઓ, 'ગુજરાતની રાજધાનીઓ', પૃ. ૯૨; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨, પૃ. ૪૪થી.

૫૧. 'ગુજરાતની રાજધાનીઓ', પૃ. ૧૦૨; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨ પૃ. ૬૦.

૫૨. 'ગુજરાતની રાજધાનીઓ', પૃ. ૧૦૩. તેમાં 'કુવલયમાલા'ની રચના ભિન્નમાલમાં થયેલી તેવું લખાણ છે. તે સુધારી લેવું જોઈએ, કેમકે એની રચના જાબાલિપુરમાં થઈ છે. એ ઉપરાંત જાબાલિપુરમાં જિનેશ્વરસૂરિએ 'અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તિ' તેમજ 'ચૈત્યવન્દનવિવરણ'ની અને બુદ્ધિસાગરાચાર્યે વ્યાકરણની પણ રચના કરેલી. 'કાન્હડદેપ્રબંધ' આદિ પણ ત્યાં જ રચાયાં છે.

ત્રીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. જુઓ, બીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપ નં. ૩૨માં ઉદ્ધૃત અશોકનું બારમું શાસન.

૨. જુઓ, 'અશોકના શિલાલેખો' : સારનાથનો શિલાલેખ.

૩. જુઓ, પં. સુખલાલજી કૃત : 'દર્શન અને ચિન્તન'માં 'સામ્પ્રદાયિકતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન' નામક લેખ, પૃ. ૧૧૦૬ થી ૧૧૯૫; 'કથાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ અને તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' પૃ. ૧૧૯૬ થી ૧૨૬૩. આમાં વિસ્તારથી વાદ અને તેના સાહિત્યનો વિકાસ આપવામાં આવ્યો છે.

૪. ડૉ. ઇન્દુકલા હી. ઝવેરી : 'યોગશતક', પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮-૨૦

૫. वदन्ति यानेव गुणान्धचेतसः समेत्य दोषान् किल स्वविद्विषः ।
त एव विज्ञानपथागताः सतां त्वदीयसूक्तप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ६ ॥
कृपां वहन्तः कृपणेषु जन्तुषु स्वमांसदानेष्वपि मुक्तचेतसः ।
त्वदीयमप्राप्य कृपाथकौशलं स्वतः कृपां संजनयन्त्यमेधसः ॥ ७ ॥
समृद्धपत्रा अपि सच्छिखंडिनो यथा न गच्छन्ति गतं गरुत्मतः ।
सुनिश्चितज्ञेयविनिश्चयास्तथा न ते गतं यातुमलं प्रवादिनः ॥ १२ ॥

— वीरस्तुतिद्वात्रिंशिका-१.

ग्रामान्तरोपगतयोरेकामिषसंगजातमत्सरयोः ।
स्यात् सौख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ॥ १ ॥
तावद्बकमुग्धमुखस्तिष्ठति यावन्न रंगमवतरति ।
रंगावतारमत्तः काकोद्धतनिष्ठुरो भवति ॥ ३ ॥
अन्यत एव श्रेयांस्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषाः ।
वाक्संरम्भः क्वचिदपि न जगाद मुनिः शिवोपायम् ॥ ७ ॥

— वादद्वात्रिंशिका

दैवखातं च वदनं आत्मायत्तं च वाङ्मयम् ।
श्रोतारः सन्ति चोक्तस्य निर्लज्जः को न पण्डितः ॥ १ ॥

— न्यायद्वात्रिंशिका

વિશેષ માટે જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પૃ. ૧૧૪૪ થી.

૬. 'नास्तिकं तु न दर्शनम्'—શ્લોક ૪.

૭. જુઓ શ્લોક ૬૫-૭૫.

૮. नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।
न मन्यन्ते मते तेषां पंचैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥
षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।
लोकायतमतक्षेपे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

—હરિભદ્રીય ષડ્દર્શનસમુચ્ચય

૯. "...वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परम्परयापि पुरुषार्थानुपयोगित्वादुपेक्षणीयत्वमेव । इह च साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः ।"

—પ્રસ્થાનભેદ

૧૦. नास्तिकान् वेदबाह्यांस्तान् बौद्धलोकायतार्हतान् ।
निराकरोति वेदार्थवादी वैशेषिकोऽधुना ॥ १ ॥

—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, વૈશેષિકપક્ષ

૧૧. नैयायिकस्य पक्षोऽथ संक्षेपात्प्रतिपाद्यते ।
यत्तर्करक्षितो वेदो ग्रस्तः पाषण्डदुर्जनैः ॥ १ ॥

—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, નૈયાયિકપક્ષ

૧૨. बौद्धादिनास्तिकध्वस्तवेदमार्गं पुरा किल ।
भट्टाचार्यः कुमारांशः स्थापयामास भूतले ॥ १ ॥

—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, ભટ્ટાચાર્યપક્ષ

૧૩. सर्वशास्त्राविरोधेन व्यासोक्तो भारते द्विजैः ।
गृह्यते सांख्यपक्षाद्धि वेदसारोऽथ वैदिकैः ॥ १ ॥
—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, વેદવ્યાસપક્ષ

૧૪. श्रुतिस्मृतीतिहासेषु पुराणे भारतादिके ।
सांख्योक्तं दृश्यते स्पष्टं तथा शैवागमादिषु ॥ ४ ॥
—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, સાંખ્યપક્ષ

૧૫. उक्तोऽवधूतमार्गश्च कृष्णेनैवोद्धवं प्रति ॥ ९८ ॥
श्रीभागवतसंज्ञे तु पुराणे दृश्यते हि सः ।
—સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ, વેદાન્તપક્ષ

'ભાગવત' સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૨૪ થી અવધૂત-માર્ગનું વર્ણન શરૂ થાય છે. તેમાંના બે શ્લોક નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥

अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

વળી, જુઓ 'ભાગવત' સ્કન્ધ ૫, અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૧૬. સ્કન્ધ ૫, અધ્યાય ૫, શ્લોક ૨૮ થી અવધૂત ઋષભનું વર્ણન છે.

૧૬. જુઓ, 'સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ'માં વેદાન્તપક્ષ, શ્લોક ૨૯ થી, ૫૯થી અને ૬૬થી.

૧૭. વાર્તિક, વિવરણ અને વાચસ્પતિ એમ ત્રણ પ્રસ્થાન ગણાય છે. તેના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ, 'સર્વદર્શનકૌમુદી' પૃ. ૧૧૩-૧૪ (ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સિરીઝ નં. ૧૩૫).

૧૮. અનેકાન્તજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને ધર્મસંગ્રહણીમાં બીજાં દર્શનોનું ખંડન હરિભદ્રે કર્યું છે.

૧૯. 'अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः'—પાણિનિ ૪-૪-૬૦

'न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते। कस्तर्हि? परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः। तद्विपरीतो नास्तिकः। —કાશિકા

વિશેષ માટે જુઓ, 'અધ્યાત્મવિચારણા' પૃ. ૧૦-૧૨; તેમજ 'દર્શન અને ચિન્તન' પૃ. ૭૦૧.

૨૦. योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥
—મનુસ્મૃતિ ૨.૧૧

૨૧. एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम्॥७७॥
—ષડ્દર્શનસમુચ્ચય

૨૨. 'તત્ત્વસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૪.

૨૩. પાટણના વાડી પાર્શ્વનાથના ભંડારમાંથી અને જેસલમેરના ભંડારમાંથી આ ગ્રંથની પ્રતો મળી છે.

૨૪. વસુમિત્ર, ધર્મત્રાત, ઘોષક, બુદ્ધદેવ ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૦૪), સમન્તભદ્ર (સંઘભદ્ર—'તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૦૬, ૫૦૮), શુભગુપ્ત ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૫૧ આદિ), યોગસેન ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૧૫૩).

૨૫. જુઓ, 'તત્ત્વસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯.

૨૬. જુઓ, 'તત્ત્વસંગ્રહ' ભા. ૨ ને અંતે આપેલ પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૯-૯૭.

૨૭. જુઓ, 'एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तं यदुक्तं सूक्ष्मबुद्धिना'—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૨૯૬ તેમજ તેની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ.

૨૮. कर्मणो भौतिकत्वेन यद्वैतदपि साम्प्रतम्।
आत्मनो व्यतिरिक्तं तत् चित्रभावं यतो मतम्॥९५॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

२९. शक्तिरूपं तदन्ये तु सूरयः सम्प्रचक्षते ।
अन्ये तु वासनारूपं विचित्रफलदं मतम् ॥ १६ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

३०. ततश्चेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं युज्यते परम् ।
सम्यग्न्यायाविरोधेन यथाऽऽहुः शुद्धबुद्धयः ॥ २०३ ॥

ईश्वरः परमात्मैव तदुक्तव्रतसेवनात् ।
यतो मुक्तिस्ततस्तस्याः कर्ता स्याद्गुणभावतः ॥ २०४ ॥

तदनासेवनादेव यत्संसारोऽपि तत्त्वतः ।
तेन तस्यापि कर्तृत्वं कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ २०५ ॥

कर्ताऽयमिति तद्वाक्ये यतः केषांचिदादरः ।
अतस्तदानुगुण्येन तस्य कर्तृत्वदेशना ॥ २०६ ॥

परमैश्वर्ययुक्तत्वान्मत आत्मैव चेश्वरः ।
स च कर्तेति निर्दोषः कर्तृवादो व्यवस्थितः ॥ २०७ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

३१. प्रकृतिं चापि सन्न्यायात्कर्मप्रकृतिमेव हि ।

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૩૨.

३२. एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ २३७ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

३३. न चैतदपि न न्याय्यं यतो बुद्धो महामुनिः ।
सुवैद्यवद्विना कार्यं द्रव्यासत्यं न भाषते ॥ ४६६ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

३४. अन्ये त्वभिदधन्त्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।
क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥ ४६४ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

૩૫. विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसंगनिवृत्तये ।
विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४६५ ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

૩૬. एवं च शून्यवादोऽपि तद्विनेयानुगुण्यतः ।
अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ४७६ ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

૩૭. आत्मेत्यपि प्रज्ञपितमनात्मेत्यपि देशितम् ।
बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् ॥ ६ ॥

...यतश्चैवं हीनमध्योत्कृष्टविनेयजनाशयनानात्वेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिषेधेन बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता, तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानाम् ।

अत एवोक्तमार्यदेवपादैः—
वारणं प्रागपुण्यस्य मध्ये वारणमात्मनः ।
सर्वस्य वारणं पश्चाद् यो जानीते स बुद्धिमान् ॥
—નાગાર્જુનકૃત મધ્યમકવૃત્તિ, આત્મપરીક્ષા,
પૃ. ૩૫૫ અને ૩૫૯

सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं तथ्यं चातथ्यमेव च ।
नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनम् ॥ ८ ॥

...तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकेन सार्धं विवदामि । यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतम् । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तन्नास्ति संमतमित्यागमाच्च ।

इत्यादित एव तावद् भगवता स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वरूपविभागश्रवणसंजाताभिलाषस्य विनेयजनस्य यदेतत्स्कन्धधात्वायतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः परिकल्पितमुपलब्धं तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनापेक्षया आत्मनि लोकस्य गौरवोत्पादनार्थम् ।
—મધ્યમકવૃત્તિ, આત્મપરીક્ષા, પૃ. ૩૬૯–૭૦

જુઓ, 'વિગ્રહવ્યાવર્ત્તની'ના નિમ્ન બે શ્લોકો તથા એની વ્યાખ્યા :—

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते ।
कुशलं जनस्वभावं शेषेष्वप्येष विनियोगः ॥ ७ ॥

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थाविदो ब्रुवते यत् ।
कुशलस्वभावं एवं प्रविभागेनाभिधेयः स्यात् ॥ ५३ ॥

૩૮. જુઓ ટિપ્પણ ૩૩માં ઉદ્ધૃત શ્લોક.

૩૯. अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये ।
अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वतः ॥ ५५० ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

ચોથા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. 'ઇસ્ટર્ન રિલિજિયન એન્ડ વેસ્ટર્ન થૉટ' પૃ. ૧૮ના આધારે આ વસ્તુનો નિર્દેશ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ કર્યો છે. જુઓ, 'ભારતીય સંસ્કારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ' પૃ. ૧૮; ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી : 'હડપ્પા અને મોહેંજો–દડો', પૃ. ૧૭૩; ડૉ. યદુવંશી : 'શૈવધર્મ' પૃ. ૬–૮, ૧૯; રાધાકુમુદ મુખર્જી : 'હિન્દુ સભ્યતા' પૃ. ૨૩.

૨. તપસ્યાના ઉક્ત મુદ્દાઓ જેના આધારે ફલિત થાય છે તે માટે નીચેનું સાહિત્ય ઉપયોગી છે—

'ઔપપાતિકસૂત્ર'ગત તપવર્ણન જેમાં તેના ૩૫૪ ભેદ બતાવ્યા છે, તથા પરિવ્રાજક અને તાપસોનું વર્ણન છે; 'ભગવતીસૂત્ર'ગત 'શિવ તાપસ' શતક ૧૧, ઉદ્દેશ ૯ અને 'તામલી તાપસ' શતક ૩, ઉદ્દેશ ૧; ભગવાન મહાવીરની તપસ્યાનું 'આચારાંગ'ગત વર્ણન, અધ્યાય ૯ ઉપધાનશ્રુત; બુદ્ધની તપસ્યાનું વર્ણન : 'મજ્ઝિમનિકાય' અરિયપરિયેસનસુત્ત, મહાસચ્ચકસુત્ત.

'મહાભારત' (ચિત્રશાલા સંસ્કરણ) અનુશાસનપર્વ ૧૪૧.૮૯–૯૦માં ચાર પ્રકારના ભિક્ષુઓનું વર્ણન આવે છે; ૧૪૧.૯૫–૧૧૫-માં વાનપ્રસ્થોનું વર્ણન છે. તેવું જ વર્ણન ૧૪૨.૪–૩૩માં છે. પંચાગ્નિ તપનો ઉલ્લેખ ૧૪૨.૯માં છે; વિવિધ મરણો ૧૪૨.૪૪–૫૯માં તેમજ તાપસોનું વર્ણન ૧૪૨.૩૪માં છે. 'રામાયણ'માં શંબૂક તાપસની કથા કાંડ ૭, અધ્યાય ૬૫–૬૬માં આવે છે.

'શ્રીમદ્ભાગવત'ગત ઋષભચરિત, સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૫.

૩. "......भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात् प्रवव्राज ॥ २८ ॥

जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ॥३०॥

......परागवलम्बमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्यत ॥ ३१ ॥

यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उच्चरित आदिग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥

......एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान् कैवल्यपतिऋषभोऽविरतपरममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनो-

ऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नाञ्जसा नृप हृदयेनाभ्यनन्दत् ॥ ३५ ॥

—શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૫.

અધ્યાય ૬ના શ્લોક ૬–૧૯માં પણ આ ચર્ચા આવે છે.

૪. 'શ્રીમદ્ભાગવત' સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૩૩–૩૫માં ૨૪ ગુરુનાં નામ છે અને આગળ તેનું વર્ણન કરી કયા કયા ગુણો તેથી શીખ્યા તેનું વર્ણન છે.

૫. उसहे णामं अरहा कोसलिए पढमराया पढमजिणे पढमकेवली पढमतित्थकरे पढमधम्मवरचक्कवट्टी समुप्पज्जित्थे ।

—જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સટીક પૃ. ૧૩૫, સૂત્ર ૩૦

તેમજ વસુદેવહિંડી પૃ. ૧૫૭–૬૮.

ચઉપન્નમહાપુરિસચરિયમાં ઋષભચરિત પૃ. ૪૦–૧.

प्रजापतिर्यः प्रथमं जिजीविषूः शशास कृष्यादिषु कर्मसु प्रजाः ।
प्रबुद्धतत्त्वः पुनरद्भुतोदयो ममत्वतो निर्विविदे विदांवरः ॥
विहाय यः सागर-वारि-वाससं वधूमिवेमां वसुधावधूं सतीम् ।
मुमुक्षुरिक्ष्वाकुकुलादिरात्मवान् प्रभुः प्रवव्राज सहिष्णुरच्युतः ॥
स्वदोषमूलं स्वसमाधितेजसा निनाय यो निर्दयभस्मसात्क्रियाम् ।
जगाद तत्त्वं जगतेऽर्थिनेऽञ्जसा बभूव च ब्रह्मपदामृतेश्वरः ॥
स विश्वचक्षुर्वृषभोऽर्चितः सतां समग्रविद्याऽऽत्मवपुर्निरंजनः ।
पुनातु चेतो मम नाभिनन्दनो जिनोऽजितक्षुल्लकवादिशासनः ॥

—સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧. ૨–૫

आदिमं पृथिवीनाथमादिमं निष्परिग्रहम् ।
आदिमं तीर्थनाथं च ऋषभस्वामिनं स्तुमः ॥

—ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર ૧. ૧. ૩

૬. शून्यागारे समरसपूतस्तिष्ठन्नेकः सुखमवधूतः ।
चरति हि नग्नस्त्यक्त्वा गर्वं विन्दति केवलमात्मनि सर्वम् ॥
—અવધૂતગીતા અ. ૧, શ્લો. ૭૩

૭. 'વિસુદ્ધિમગ્ગ' : ધૂતંગનિદ્દેસ, પૃ. ૪૦.

૮. કબીર—

अवधू कुदरतकी गति न्यारी ।
रंक निवाज करे वह राजा भूपति करै भिखारी ॥ १२ ॥

अवधू छोडहु मन बिस्तारा
सो पद गहो जाहि ते सद्‌गति पार ब्रह्म ते न्यारा ॥१३॥

अवधू अन्ध कूप अँधियारा
या घट भीतर सात समुन्दर याहिमें नद्दी नारा ॥ ७७ ॥

अवधू भूलेको घर लावै सो जन हमको भावै ।
घरमें जोग भोग घर ही में घर तजि बन नहिं जावै ॥१११॥
—कबीर वचनावली, द्वितीय खण्ड

આનંદઘન—

अवधू नट नागरकी बाजी, जाणे न बांभण काजी ॥ ५ ॥
अवधू क्या सोवे तन मठमें, जाग विलोकन घटमें ॥ ७ ॥
अवधू राम राम जग गावे, बिरला अलख लगावे ॥ २७ ॥
—શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા સંપાદિત
શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

૯. 'ભગવતી' માટે જુઓ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનું ઉપર આપેલું ટિપ્પણ ૨; ઉપરાંત જુઓ, 'ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય' પૃ. ૪૦; 'વસુદેવહિંડી' પૃ. ૧૬૩.

૧૦. 'મહાભારત' માટે જુઓ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનું ટિપ્પણ ૨.

૧૧. પુષ્કરતીર્થની ઉત્પત્તિ પ્રસંગે વનનું વર્ણન 'પદ્મપુરાણ'માં આવ્યું છે, જ્યાં દેવોએ તપસ્યા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, 'પદ્મપુરાણ' અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૨૨. પુષ્કરતીર્થમાં રહેનાર તપસ્વીઓના વર્ણન માટે જુઓ, 'પદ્મપુરાણ' અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૯૮થી.

૧૨. 'મહાભારત', અનુશાસનપર્વ ૧૪૨. ૯.

૧૩. જુઓ, 'ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય'ના પાસનાહચરિયમાં કમઠપ્રસંગ પૃ. ૨૬૧-૬૨; 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' પર્વ ૯, સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૧૪-૩૦.

૧૪. તાપસનો એક અર્થ 'तापप्रधानः तापसः' એવો પણ છે. અને 'તપસ્વી' શબ્દના વિવિધ અર્થોમાં 'प्रशस्ततपोयुक्त' અને 'प्रशस्ततपोऽन्वित' આવા અર્થો આપવામાં આવ્યા છે, જેથી તાપસથી તપસ્વી જુદો પડે છે. જુઓ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર'માં 'તવસ્સિ' અને 'તાવસ' શબ્દ.

પંચાગ્નિ તપને સ્થાને તપસ્વીઓએ જે આતાપના સ્વીકારી તે આ હતી : 'आयावयन्ति गिम्हेसु'–દશવૈકાલિકસૂત્ર ૩. ૧૨.

૧૫. જુઓ, પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનું ટિપ્પણ ૨.

૧૬. ગોશાલક વિશે જુઓ 'ભગવતીસૂત્ર' શતક ૧૫ તથા 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૮૦ અને ૨૮૪-૫.

૧૭. બુદ્ધની તપસ્યા અને તેમને સમજાયેલ તેની નિરર્થકતા વિશે જુઓ 'મજ્ઝિમનિકાય'નાં ચૂળદુક્ખખંધસુત્ત, મહાસીહનાદસુત્ત અને અરિયપરિએસનસુત્ત તથા 'બુદ્ધચરિત' (ધર્માનન્દ કોસંબીકૃત)માં તે અંગેનું પ્રકરણ પૃ. ૧૩૪.

તુલના કરો—

तपस्विभ्योऽधिको योगी । —ભગવદ્ગીતા ૬. ૪૬

૧૮. જુઓ 'આચારાંગસૂત્ર'ના અધ્યયન ૯નાં નીચેનાં સ્થાનો—

अदु पोरिसिं तिरियं भित्तिं चक्खुमासज्ज अन्तसो झायइ (४६); राइं दिवं पि जयमाणे अपमत्ते समाहिए झाइ (६८); अकसाई विगयगेही य सद्दरूवेसु अमुच्छिए झाइ (१०९)।

સિદ્ધાન્તરૂપે બાહ્ય તપ કરતાં આભ્યંતર તપનું જ વધારે મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે—

बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरध्व-
माध्यात्मिकस्य तपसः परिबृंहणार्थम् ।

—સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૭. ૩

૧૯. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૮૧.

૨૦. જુઓ 'મજ્ઝિમનિકાય': મહાસચ્ચકસુત્ત. અશ્વઘોષે 'બુદ્ધચરિત' કાવ્યમાં આલારકાલામ અને ઉદ્દક રામપુત્ર, જેમની પાસે બુદ્ધ સર્વપ્રથમ યોગ શીખવા ગયેલા, તેમને સાંખ્યમતના પ્રવર્તક કહ્યા છે. વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રી ધર્માનન્દ કોસંબીનું 'બુદ્ધ-ચરિત' પૃ. ૧૦.

૨૧. 'યોગસૂત્ર' ૧.૨૩; ૨.૧, ૪૫.

૨૨. 'યોગસૂત્ર' ૧.૩૭.

૨૩. 'યોગસૂત્ર' ૧.૨૮.

૨૪. 'મહાભારત'માં કૃષ્ણ પોતાને હિરણ્યગર્ભ કહે છે અને 'યોગો' વડે તે પૂજિત છે એમ જણાવેલ છે—

हिरण्यगर्भो द्युतिमान् य एषच्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः सम्पूज्यते नित्यं स एवाहं भुवि स्मृतः ॥

—શાન્તિપર્વ ૨૪૨. ૯૬

સાંગયોગદર્શન-ભાસ્વતીનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—

"स्मर्यते च–'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः।"

—પૃ. ૧

'યોગકારિકા' : शिष्टा हिरण्यगर्भेण चर्षिभिः पारदर्शिभिः ॥ ५ ॥

२५. 'मूत्तूण लोगसन्न' —યોગવિંશિકા, ૧૬

२६. पढमस्स लोगधम्मे परपीडावज्जणाइ ओहेणं ।
गुरुदेवातिहिपूयाइ दीणदाणाइ अहिगिच्च ॥

—યોગશતક, ૨૫.

२७. एवं चिय अवयारो जायइ मग्गम्मि हंदि एयस्स ।
रण्णे पहपब्भट्ठो वट्टाए वट्टमोयरइ ॥

—યોગશતક, ૨૬.

२८. 'યોગસૂત્ર' ૧.૩૩.

२९. 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ૭.૬.

३०. अहवा ओहेणं चिय भणियविहाणाओ चेव भावेज्जा ।
सत्ताइएसु मित्ताइए गुणे परमसंविग्गो ॥
सत्तेसु ताव मेत्ति तहा पमोयं गुणाहिएसुं ति ॥
करुणामज्झत्थत्ते किलिस्समाणाविणीएसु ।

—યોગશતક, ૭૮–૯

३१. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । —યોગસૂત્ર ૧. ૨

३२. सब्बपापस्य अकरणं कुसलस्स उपसंपदा ।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ॥

—ધમ્મપદ, ૧૪.૫

३३. मुक्खेण जोयणाओ, जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।
परिसुद्धो विन्नेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥

—યોગવિંશિકા, ૧

अतस्त्वयोगो योगानां योगः पर उदाहृतः ।
मोक्षयोजनभावेन सर्वसंन्यासलक्षणः ॥

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૧

निच्छयओ इह जोगो सन्नाणाईण तिण्ह संबंधो ।
मोक्खेण जोयणाओ निद्दिट्ठो जोगिनाहेहिं ॥
ववहारओ य एसो विन्नेओ एयकारणाणं पि ।
जो सम्बन्धो सो वि य कारणकज्जोवयाराओ ॥

—યોગશતક ૨ અને ૪

अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।
मोक्षेण योजनाद् योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ॥

—યોગબિન્દુ, ૩૧.

પાંચરાત્રોના 'પરમસંહિતા' નામના ગ્રન્થમાં પણ 'યોગ'નો અર્થ 'જોડવું' એવો કર્યો છે. જુઓ, દાસગુપ્તા : હિસ્ટ્રી ઑફ ઇન્ડિયન ફિલોસૉફી, ભા. ૩, પૃ. ૨૨.

જૈન આગમમાં સમાધિના અર્થમાં પણ યોગ શબ્દ વપરાયેલો છે; જેમ કે, 'वसे गुरुकुले निच्चं जोगवं उवहाणवं'—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ૧૧, ૧૪

૩૪. જુઓ, સાડા ત્રણસો ગાથાનું શ્રી સીમંધર જિન સ્તવન, ઢાળ ૧, કડી ૫.

૩૫. સટીક 'યોગવિંશિકા'નો હિંદીમાં સાર મેં ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખેલો. તે 'પાતંજલ યોગદર્શન તથા હારિભદ્રી યોગવિંશિકા' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨માં પ્રકાશિત થયેલો છે. એમાં 'યોગવિશિંકા' ઉપરાંત પાતંજલ યોગસૂત્રો ઉપરની ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની સંસ્કૃત વૃત્તિ પણ હિંદી સાર સહ છપાયેલી છે. ઉપરાંત એનું ગુજરાતી વિવેચન આચાર્ય ઋદ્ધિસાગરજીએ કરેલું છે, ને તે 'યોગાનુભવસુખસાગર તથા શ્રી હરિભદ્રકૃત યોગવિંશિકા' નામક પુસ્તકમાં છપાયેલ છે, જે પુસ્તક શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમન્દિર, વીજાપુર (ઉત્તર ગુજરાત) તરફથી પ્રગટ થયેલ છે.

પાંચમા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ ३८ ॥
—લોકતત્ત્વનિર્ણય

આની સાથે સરખાવો—

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ २ ॥
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ ३ ॥
—યોગવાસિષ્ઠ પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૧૮

૨. कर्तुमिच्छोः श्रुतार्थस्य ज्ञानिनोऽपि प्रमादतः ।
विकलो धर्मयोगो यः स इच्छायोग उच्यते ॥
शास्त्रयोगस्त्विह ज्ञेयो यथाशक्त्यप्रमादिनः ।
श्राद्धस्य तीव्रबोधेन वचसाऽविकलस्तथा ॥
शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः ।
शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૩–૫

૩. मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कान्ता प्रभा परा ।
नामानि योगदृष्टीनां लक्षणं च निबोधत ॥
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩

૪. अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।
मोक्षेण योजनाद् योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ॥
યોગબિન્દુ, ૩૧

૫. सतां मुनीनां भगवत्पतंजलिभदन्तभास्करबन्धुभगवद्दत्तादीनां योगिनामित्यर्थः ।
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયટીકા, ૧૬

૬. तथा चान्यैरपि ह्येतद्योगमार्गकृतश्रमैः ।
संगीतमुक्तिभेदेन यद्गौपेन्द्रमिदं वचः ॥
अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथैव हि ।
न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मिञ्जिज्ञासाऽपि प्रवर्तते ॥
—યોગબિન્દુ, ૧૦૦-૧

૭. माध्यस्थ्यमवलम्ब्यैवमैदम्पर्यव्यपेक्षया ।
तत्त्वं निरूपणीयं स्यात् कालातीतोऽप्यदोऽब्रवीत् ॥
—યોગબિન્દુ, ૩૦૦

૮. समाधिराज इत्येतत् तदेतत्तत्त्वदर्शनम् ।
आग्रहच्छेदकार्येतत् तदेतदमृतं परम् ॥
—યોગબિન્દુ, ૪૫૯

૯. 'समाधिराजः प्रधानः समाधिः'—યોગબિંદુટીકા, ૪૫૯

'યોગબિન્દુ' (શ્લો. ૪૫૮)માં નૈરાત્મ્યદર્શનથી મુક્તિ માનનાર અન્યની ચર્ચાપ્રસંગે 'સમાધિરાજ' (શ્લો. ૪૫૯)નો ઉલ્લેખ છે, એટલે તે 'સમાધિરાજ' ગ્રન્થ જ હરિભદ્રને વિવક્ષિત છે. 'સમાધિરાજ'માં નૈરાત્મ્યદર્શનની ચર્ચા છે. જુઓ, 'સમાધિરાજ', પરિવર્ત ૭, શ્લોક ૨૮–૨૯.

૧૦. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય', ૩–૫.

૧૧. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય', ૧૩.

૧૨. જુઓ, 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' શ્લોક ૭૦ની ટીકા.

૧૩. જુઓ, 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' શ્લોક ૧૪ અને તેની ટીકા.

૧૪. જુઓ, 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' શ્લોક ૧૬થી.

૧૫. खेदोद्वेगक्षेपोत्थानभ्रान्त्यन्यमुद्रुगासङ्गैः ।
युक्तानि हि चित्तानि प्रपंचतो वर्जयेन्मतिमान् ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૬ની ટીકામાં ઉદ્ધૃત શ્લોક

૧૬. अद्वेषो जिज्ञासा शुश्रूषा श्रवणबोधमीमांसा ।
परिशुद्धा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिरष्टात्मिका तत्त्वे ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૬ની ટીકામાં ઉદ્ધૃત શ્લોક

૧૭. જુઓ, ટિપ્પણ ૫.

૧૮. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય', ૯–૧૧ તથા 'યોગવાસિષ્ઠસાર' (ગુજરાતી) પૃ. ૩૧૭, ૩૨૬.

૧૯. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ૧૭૩.

૨૦. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ૧૭૪.

૨૧. 'ગીતા' ૧૮.૨.

૨૨. 'ગીતા' ૧૮.૬–૯.

૨૩. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ૧૦૨–૧૫૦.

૨૪. तदभिप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्वाग्दृशां सताम् ।
युज्यते तत्प्रतिक्षेपो महानर्थकरः परः ॥
निशानाथप्रतिक्षेपो यथाऽन्धानामसंगतः ।
तद्भेदपरिकल्पश्च तथैवार्वाग्दृशामयम् ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩૭–૮.

૨૫. संसारातीततत्त्वं तु परं निर्वाणसंज्ञितम् ।
तद्ध्येकमेव नियमाच्छब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥
सदाशिवः परं ब्रह्म सिद्धात्मा तथतेति च ।
शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वर्थादेकमेवैवमादिभिः ॥
तल्लक्षणाविसंवादान्निराबाधमनामयम् ।
निष्क्रियं च परं तत्त्वं यतो जन्माद्ययोगतः ॥
ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नसंमोहेन तत्त्वतः ।
प्रेक्षावतां न तद्भक्तौ विवाद उपपद्यते ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૨૭–૩૦

૨૬. इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसन्धितः ।
नानाफलानि सर्वाणि द्रष्टव्यानि विचक्षणैः ॥
चित्रा तु देशनैतेषां स्याद्विनेयाऽऽनुगुण्यतः ।
यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૧૩ અને ૧૩૨

૨૭. एकापि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।
अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्राऽवभासते ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩૪

૨૮. यद्वा तत्तन्नयापेक्षा तत्तत्कालादियोगतः ।
ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूलैषापि तत्त्वतः ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩૬

૨૯. यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૪૩

૩૦. न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् ।
आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाच्छेदाधिको मतः ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૩૯

૩૧. અ. ૧૦, શ્લો. ૪.

૩૨. इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिर्ज्ञानं त्वागमपूर्वकम् ।
सदनुष्ठानवच्चैतदसंमोहोऽभिधीयते ॥
रत्नोपलम्भतज्ज्ञान–तत्प्राप्त्यादि यथाक्रमम् ।
इहोदाहरणं साधु ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૧૯–૨૦

૩૩. जातिप्रायश्च सर्वोऽयं प्रतीतिफलबाधितः ।
हस्ती व्यापादयत्युक्तौ प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥
—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૯૧

૩૪. ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षः कारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात् । मैवं मन्येथाः ।

—સર્વદર્શનસંગ્રહગત નકુલીશપાશુપતદર્શન પૃ. ૬૫

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात्प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति ।

—સર્વદર્શનસંગ્રહગત શૈવદર્શન, પૃ. ૬૬

૩૫. જુઓ, ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’ પૃ. ૭૪ અને ૭૬

૩૬. જુઓ, ‘યોગબિન્દુ’ શ્લો. ૨૯૫થી.

૩૭. જુઓ, ‘યોગબિન્દુ’ શ્લો. ૩૦૩ અને ૩૧૦; ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’ ૧૯૪–૨૦૭

૩૮. गुणप्रकर्षरूपो यत् सर्वैर्वन्द्यस्तथेष्यते ।
देवतातिशयः कश्चित् स्तवादेः फलदस्तथा ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૯૮

૩૯. કાલવાદ માટે ‘મહાભારત’ગત શાંતિપર્વના અધ્યાય ૨૫, ૨૮, ૩૨, ૩૩ આદિ, યદૃચ્છાવાદ માટે એ જ અધ્યાય ૩૨, ૩૩; સ્વભાવવાદ માટે એ જ અ. ૨૫; જુઓ, ‘ગણધરવાદ’, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧૩–૧૭

૪૦. જુઓ, ‘સન્મતિતર્ક’ કાંડ ૩, ગાથા ૫૩ અને તેની ટીકાના ટિપ્પણો.

૪૧. જુઓ, ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’ શ્લોક ૧૬૪–૯૨; ‘યોગબિન્દુ’ શ્લોક ૧૯૭, ૨૭૫, ૨૯૨, ૩૧૩.

૪૨. જુઓ ઉપર ટિપ્પણ ૬, તેમજ

एवं लक्षणयुक्तस्य प्रारम्भादेव चापरैः ।
योग उक्तोऽस्य विद्वद्भिर्गोपेन्द्रेण यथोदितम् ॥

योजनाद् योग इत्युक्तो मोक्षेण मुनिसत्तमैः ।
स निवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ लेशतो ध्रुवः ॥

—યોગબિંદુ, ૨૦૦-૧

૪૩. જુઓ, યોગબિન્દુ :

अत्राप्येतद्विचित्रायाः प्रकृतेर्युज्यते परम् ।
इत्थमावर्तभेदेन यदि सम्यग्निरूप्यते ॥ १०६ ॥

...एतन्निवृत्ताधिकारत्वम् । विचित्रायास्तत्सामग्रीवशेन नानारूपायाः । प्रकृतेः कर्मरूपायाः ।...

प्रकृतेर्भेदयोगेन नासमो नाम आत्मनः ।
हेत्वभेदादिदं चारु न्यायमुद्रानुसारतः ॥ १९५ ॥

प्रकृतेः परपरिकल्पितायाः सत्त्वरजस्तमोरूपायाः स्वप्रक्रियायाश्च ज्ञानावरणादिलक्षणायाः ।......

अविद्याक्लेशकर्मादि यतश्च भवकारणम् ।
ततः प्रधानमेवैतत् संज्ञाभेदमुपागतम् ॥ ३०५ ॥

તેમજ જુઓ, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય :

अत्रापि पुरुषस्यान्ये मुक्तिमिच्छन्ति वादिनः ।
प्रकृतिं चापि सन्न्यायात् कर्म्मप्रकृतिमेव हि ॥ २३२ ॥

૪૪. अयमस्यामवस्थायां बोधिसत्त्वोऽभिधीयते ।
अन्यैस्तल्लक्षणं यस्मात् सर्वमस्योपपद्यते ॥
कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।
न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापि युक्तिमत् ॥
परार्थरसिको धीमान् मार्गगामी महाशयः ।
गुणरागी तथेत्यादि सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ॥
यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः ।
सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोऽपि हि ॥

वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद् यो भविष्यति ।
तथाभव्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्त्वः सतां मतः ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૭૦–૭૪

૪૫. सांसिद्धिकमिदं ज्ञेयं सम्यक्चित्रं च देहिनाम् ।
तथाकालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिभावतः ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૭૫

૪૬. अनेन भवनैर्गुण्यं सम्यग्वीक्ष्य महाशयः ।
तथाभव्यत्वयोगेन विचित्रं चिन्तयत्यसौ ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૮૪

૪૭. मोहान्धकारगहने संसारे दुःखिता बत ।
सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः सत्यस्मिन्धर्मतेजसि ॥
अहमेतानतः कृच्छ्राद् यथायोगं कथंचन ।
अनेनोत्तारयामीति वरबोधिसमन्वितः ॥
करुणादिगुणोपेतः परार्थव्यसनी सदा ।
तथैव चेष्टते धीमान् वर्धमानमहोदयः ॥
तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन्सत्त्वार्थमेव सः ।
तीर्थकृत्त्वमवाप्नोति परं सर्वार्थसाधनम् ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૮૫–૮

૪૮. चिन्तयत्येवमेवैतत् स्वजनादिगतं तु यः ।
तथानुष्ठानतः सोऽपि धीमान् गणधरो भवेत् ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૮૯

૪૯. संविग्नो भवनिर्वेदादात्मनिःसरणं तु यः ।
आत्मार्थसम्प्रवृत्तोऽसौ सदा स्यान्मुण्डकेवली ॥

—યોગબિન્દુ, ૨૯૦

૫૦. लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया साऽत्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥

—યોગબિન્દુ, ૮૮

૫૧. धर्मार्थं लोकपंक्तिः स्यात्कल्याणांगं महामतेः ।
तदर्थं तु पुनर्धर्मः पापायाल्पधियामलम् ॥
—યોગબિંદુ, ૯૦

૫૨. एवं च तत्त्वसंसिद्धेर्योग एव निबन्धनम् ।
अतो यन्निश्चितैवेयं नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ॥
अतोऽत्रैव महान्यत्नस्तत्तत्तत्त्वप्रसिद्धये ।
प्रेक्षावता सदा कार्यो वादग्रन्थास्त्वकारणम् ॥
उक्तं च योगमार्गज्ञैस्तपोनिर्धूतकल्मषैः ।
भावियोगिहितायोच्चैर्मोहदीपसमं वचः ॥
वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद्गतौ ॥
—યોગબિન્દુ, ૬૪–૭

૫૩. 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૧૦૯થી.

૫૪. 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૧૧૦.

૫૫. अविशेषेण सर्वेषामधिमुक्तिवशेन वा ।
गृहिणां माननीया यत् सर्वे देवा महात्मनाम् ॥
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति नैकं देवं समाश्रिताः ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
—યોગબિન્દુ, ૧૧૭–૮

૫૬. चारिसंजीवनीचारन्याय एष सतां मतः ।
नान्यथाऽत्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥
—યોગબિન્દુ, ૧૧૯

૫૭. पात्रे दीनादिवर्गे च दानं विधिवदिष्यते ।
पोष्यवर्गाविरोधेन न विरुद्धं स्वतश्च यत् ॥
—યોગબિન્દુ, ૧૨૧

૫૮. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૩૧.

૫૯. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૪૧૯–૨૩; તથા 'યોગ-દર્શન'ની યશોવિજયજીની વ્યાખ્યા ૧.૧૭–૮.

૬૦. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૪૦૫–૧૫.

૬૧. જુઓ, 'યોગસૂત્ર' ૧.૨.

૬૨. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' શ્લોક ૪૨૭થી.

૬૩. જુઓ, 'યોગબિંદુ' ૪૫૬.

૬૪. જુઓ, 'તત્ત્વસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬–૮.

૬૫. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' ૪૨૭થી.

૬૬. प्रभास्वरमिदं चित्तं तत्त्वदर्शनसात्मकम् ।
प्रकृत्यैव स्थितं यस्मान्मलास्त्वागन्तवो मताः ॥

—તત્ત્વસંગ્રહ, ૩૪૩૫

૬૭. જુઓ, 'યોગબિન્દુ' ૪૨૭થી

૬૮. एवमाद्यत्र शास्त्रज्ञैस्तत्त्वतः स्वहितोद्यतैः ।
माध्यस्थ्यमवलम्ब्योच्चैरालोच्यं स्वयमेव तु ॥
आत्मीयः परकीयो वा कः सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥

—યોગબિન્દુ, ૫૨૩–૪

આની સાથે સરખાવો, આચાર્ય હેમચંદ્રે 'કાવ્યાનુશાસન'ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા 'વિવેક'માં ઉદ્ધૃત કરેલ (પૃષ્ઠ ૬) નીચેનો શ્લોક—

उपशमफलाद्विद्या बीजात्फलं धनमिच्छतो
भवति विफलो यद्यायासस्तदत्र किमद्भुतम् ।
न नियतफलाः कर्तुं भावाः फलान्तरमीशते
जनयति खलु व्रीहेर्बीजं न जातु यवाङ्कुरम् ॥

પરિશિષ્ટ–૧

આ. હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી આપતું સાહિત્ય

૧ અનેકાન્તજયપતાકા–પ્રસ્તાવના (અંગ્રેજી) : લેખક શ્રી હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા; પ્રકાશક ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા.

૨ આવશ્યકસૂત્ર–શિષ્યહિતા ટીકા (સંસ્કૃત) : કર્તા હરિભદ્રસૂરિ; પ્રકાશક આગમોદય સમિતિ, ગોપીપુરા, સુરત.

૩ ઉપદેશપદટીકા (સંસ્કૃત) : કર્તા મુનિચન્દ્રસૂરિ, પ્રકાશક શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા, વડોદરા.

૪ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા–પ્રસ્તાવના (અંગ્રેજી) : લેખક ડૉ. હર્મન જેકોબી, પ્રકાશક એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ, કલકત્તા.

૫ કહાવલી (પ્રાકૃત) : કર્તા ભદ્રેશ્વરસૂરિ (અપ્રગટ).

૬ કુવલયમાલા (પ્રાકૃત) : કર્તા ઉદ્દ્યોતનસૂરિ અપરનામ દાક્ષિણ્ય-ચિહ્ન, સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ–૭.

૭ ગણધરસાર્ધશતક (સંસ્કૃત) : કર્તા સુમતિગણી, પ્રકાશક ઝવેરી ચુનીલાલ પન્નાલાલ, મુંબઈ.

૮ ગુર્વાવલી (સંસ્કૃત) : કર્તા મુનિસુન્દરસૂરિ, પ્રકાશક શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, બનારસ.

૯ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (સંસ્કૃત) : કર્તા રાજશેખરસૂરિ; પ્રકાશક સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ–૭.

૧૦ જૈનદર્શન–પ્રસ્તાવના (ગુજરાતી): લેખક પં. શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, ઠે. ૧૨બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬.

૧૧ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: લેખક શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ; પ્રકાશક શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ, પાયધુની, મુંબઈ–૨.

૧૨ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ગુજરાતી વિવેચન) પ્રસ્તાવના: લેખક પં. શ્રી સુખલાલજી; પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૧૩ ધર્મસંગ્રહણી–પ્રસ્તાવના (સંસ્કૃત): લેખક મુનિ શ્રી કલ્યાણ-વિજયજી; પ્રકાશક શ્રી દેવચન્દ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત.

૧૪ પંચાશકટીકા (સંસ્કૃત): કર્તા અભયદેવસૂરિ; પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

૧૫ પ્રભાવકચરિત્ર (સંસ્કૃત): કર્તા પ્રભાચન્દ્રસૂરિ; પ્રકાશક સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ–૭.

૧૬ પ્રભાવકચરિત્ર (ગુજરાતી ભાષાન્તર) પ્રસ્તાવના: લેખક મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજી; પ્રકાશક આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર.

૧૭ હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ભાગ ૧, અંક ૧માં પ્રકાશિત નિબંધ): લેખક મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, ઠે. અનેકાન્ત વિહાર, અમદાવાદ–૯.

૧૮ હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર (સંસ્કૃત): લેખક પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચંદ શેઠ; પ્રકાશક શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા, ભાવનગર.

૧૯ સમરાઇચ્ચકહા–પ્રસ્તાવના (અંગ્રેજી): લેખક ડૉ. હર્મન જેકોબી, પ્રકાશક એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ, કલકત્તા.

પરિશિષ્ટ—૨

આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી *

૧. જે ગ્રંથોની આગળ + આવું (ચોકડીનું) નિશાન કરેલું છે તે ગ્રંથો અનુપલબ્ધ છે, પણ એમનાં નામ બીજા ગ્રંથોમાં મળે છે.

૨. જે ગ્રંથોની સાથે (પ્રાકૃત) એમ લખ્યું છે તે પ્રાકૃત ભાષાના છે; અને બાકીના સંસ્કૃત ભાષાના.

આગમની ટીકાઓ

૧. અનુયોગદ્વારવિવૃતિ
+૨. આવશ્યક બૃહત્ ટીકા
૩. આવશ્યકસૂત્રવિવૃતિ
૪. ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા લલિતવિસ્તરા
૫. જીવાભિગમસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
૬. દશવૈકાલિકટીકા
૭. નંદ્યધ્યયનટીકા
+૮. પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ×
૯. પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા

---

* યોગશતક, પરિશિષ્ટ ૬ ને આધારે, કેટલાક ફેરફાર સાથે.

× શ્રી વીરાચાર્યે રચેલ પિંડનિર્યુક્તિટીકાની પ્રારંભની ઉત્થાનિકામાં શ્રી વીરાચાર્યે પોતે જ કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે એમ જાણવા મળે છે કે આચાર્ય હરિભદ્રે પિંડનિર્યુક્તિની 'સ્થાપનાદોષ' સુધીની વૃત્તિ રચી હતી; અને બાકીના ગ્રંથની વૃત્તિ બીજા કોઈક વીરાચાર્યે પૂરી કરી હતી. એ મૂળ શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—

पञ्चाशकादिशास्त्रव्यूहप्रविधायिका विवृतिमस्याः ।
आरेभिरे विधातुं पूर्वं हरिभद्रसूरिवराः ॥ ७ ॥
ते स्थापनाख्यदोषं यावद्विवृतिं विधाय दिवमगमन् ।
तदुपरितनी च कैश्चिद्वीराचार्यैः समाप्येषा ॥ ८ ॥

આગમિક પ્રકરણ, આચાર, ઉપદેશ

૧. અષ્ટકપ્રકરણ
૨. ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત)
૩. ધર્મબિંદુ
૪. પંચવસ્તુ (પ્રાકૃત) (સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકાયુક્ત)
૫. પંચસૂત્ર વ્યાખ્યા
૬. પંચાશક (પ્રાકૃત)
+૭. ભાવનાસિદ્ધિ
૮. લઘુક્ષેત્રસમાસ યા જંબૂદ્વીપ-ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ
+ ૯. વર્ગકેવલિસૂત્રવૃત્તિ
૧૦. વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત)
૧૧. શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ (પ્રાકૃત)
૧૨. શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ
૧૩. સંબોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત)
૧૪. હિંસાષ્ટક (સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિયુક્ત)

દર્શન

૧. અનેકાન્તજયપતાકા (સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત)
૨. અનેકાન્તવાદપ્રવેશ
+૩. અનેકાન્તસિદ્ધિ
+૪. આત્મસિદ્ધિ
૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
૬. દ્વિજવદનચપેટા
૭. ધર્મસંગ્રહણી (પ્રાકૃત)
૮. ન્યાયપ્રવેશટીકા
+ ૯. ન્યાયાવતારવૃત્તિ
૧૦. લોકતત્ત્વનિર્ણય
૧૧. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત)
૧૨. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય
૧૩. સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત)
+૧૪. સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર

યોગ

૧. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (સ્વોપજ્ઞ ટીકાયુક્ત)
૨. યોગબિંદુ
૩. યોગવિંશિકા (પ્રાકૃત) (વીસ વીશી અંતર્ગત)
૪. યોગશતક (પ્રાકૃત)
૫. ષોડશકપ્રકરણ

કથા

૧. ધૂર્ત્તાખ્યાન (પ્રાકૃત)   ૨. સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત)

જ્યોતિષ

૧. લગ્નશુદ્ધિ–લગ્નકુંડલિયા (પ્રાકૃત)

સ્તુતિ

૧. વીરસ્તવ
૨. સંસારદાવાનલ સ્તુતિ (સંસ્કૃત–પ્રાકૃત ભાષાદ્વયાત્મક)

આ. હરિભદ્રના નામે ચડેલા ગ્રંથો

ઉપરાંત, નીચે જણાવેલા ગ્રંથો આચાર્ય હરિભદ્રના નામે ચડેલા છે, પણ એના નિર્ણય માટે વધારે પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે :—

૧. અનેકાંતપ્રઘટ્ટ
૨. અર્હચ્ચૂડામણિ
૩. કથાકોશ
૪. કર્મસ્તવવૃત્તિ
૫. ચૈત્યવંદનભાષ્ય
૬. જ્ઞાનપંચકવિવરણ
૭. દર્શનસપ્તતિકા
૮. ધર્મલાભસિદ્ધિ
૯. ધર્મસાર
૧૦. નાણાયાત્તક
૧૧. નાનાચિત્તપ્રકરણ
૧૨. ન્યાયવિનિશ્ચય
૧૩. પરલોકસિદ્ધિ
૧૪. પંચનિયંઠી
૧૫. પંચલિંગી
૧૬. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ
૧૭. બૃહન્મિથ્યાત્વમથન
૧૮. બોટિકપ્રતિષેધ
૧૯. યતિદિનકૃત્ય
૨૦. યશોધરચરિત્ર
૨૧. વીરાંગદકથા
૨૨. વેદબાહ્યતાનિરાકરણ
૨૩. સંગ્રહણિવૃત્તિ
૨૪. સંપંચાસિત્તરી
૨૫. સંસ્કૃત આત્માનુશાસન
૨૬. વ્યવહારકલ્પ

સૂચિ

અક્કુત્થલી ૧૧૯
અક્લિષ્ટ વૃત્તિ ૯૭
અક્ષપાદ ૩૯
અખેદ ૮૬
અખો ૯૫
અગ્નિકાય ૨૨
અગ્રવાલ, વાસુદેવશરણ, ડૉ. ૧૦૪
અજ્ઞાન ૮૫; –ની વૃત્તિ ૭૯
અણુવ્રત ૭૩
અતિથિ ૭૨
અતીત ૮૦
અતીન્દ્રિય તત્ત્વ ૮૪
અતીન્દ્રિય વસ્તુ ૯૪
અદૃષ્ટ તત્ત્વ ૪૭
અદ્વેષ ૨૩, ૪૬
અદ્વૈત દેશના ૫૯
અદ્વૈત બ્રહ્મ ૬૭
અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી ૬૬
અદ્વૈતવાદી ૫૯
અદ્વૈત વેદાન્તદર્શન ૪૬
અદ્વૈત વેદાન્તી ૯૭
અધિષ્ઠાયક દેવ ૨૨
અધ્યાત્મ ૯૬
अध्यात्मविचारणा ૧૧૨, ૧૧૮, ૧૨૩
અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ૫૯
અધ્યાત્મસાધના ૭૯
અનશનવ્રત ૬૧
અનુગ્રહ, ઈશ્વરનો ૯૧-૨
અનુભવ–રસાયન, યોગ તત્ત્વને લગતું ૭૯
અનુમાન જ્ઞાન ૮૯
अनुयोगद्वार ૧૦૮
अनुशासनपर्व, महाभारतगत ૧૨૭, ૧૩૦
અનુષ્ઠાન ૬૧
અનુસ્રોતોવૃત્તિ ૮૧, ૮૫
अनेकान्तजयपताका ૧૦૮, ૧૨૨
અનેકાન્તવાદ ૨૪, ૩૨
अनेकान्तवादप्रवेश ૧૦૩
અન્તર ૩૫
અન્તસ્તપ ૬૫–૬
અપરિગ્રહ ૭૩
અપુનર્બન્ધક ૭૧

અપૌરુષેય ૧૯
અપૌરુષેયત્વવાદ ૧૮
अभिधर्मसमुच्चय ૪૧
अभिधानराजेन्द्र ૧૩૦
અભિનિવેશ ૮૬, ૮૯
અભિનિવેશવૃત્તિ ૪૭
અભૌતિક તત્ત્વ ૫૪
અભ્યંકર, પ્રો. ૧૦, ૭૪
અરવલ્લી ૧૦૨
અરવિંદ ૮૩
अरियपरियेसनसुत्त ૧૨૬, ૧૩૦
अर्थशास्त्र ૧૧૫
અર્હત ૫૭
અર્હન્ ૮૯
અવગણના દૃષ્ટિ ૫૩
અવગણના વૃત્તિ ૫૨
અવતાર ૨૭; –રૂપ: પ્રાણી પશુ, મનુષ્ય વગેરે ૨૨
અવધૂ ૬૩
અવધૂત ૬૦, ૬૨–૪; –ની ચર્યા અજગર, ગાય, મૃગ, કાક જેવી ૬૨; –પરંપરા ૮૦; –માર્ગ ૪૫, ૬૫, ૧૨૨
अवधूतगीता ૬૩, ૧૨૯
અવિદ્યા ૮૫
અવેદ્યસંવેદ્ય ૮૪
અવૈદિક દર્શન ૪૪–૬
અશોક ૨૯–૩૧, ૩૮–૯; –નાં ધર્મશાસન ૨૯, ૩૮; –નો શિલાલેખ ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૦
अशोकचरित ૧૧૭
અશ્વઘોષ ૧૩૧
अष्टक ૧૦૮
अष्टकप्रकरणवृत्ति ૧૧૯
અસત્યનિવૃત્તિ ૭૩
અસંગ ૪૧
અસંગાનુષ્ઠાન ૮૬
અસંપ્રજ્ઞાત ૯૬–૭
અસંમોહ ૯૦; –સદનુષ્ઠાનમાં પરિણમતું આગમજ્ઞાન ૯૦
અહિંસા ૨૪, ૨૮, ૬૪, ૭૩; –આત્મૌપમ્યમૂલક ૨૪
अंगुत्तरनिकाय ૧૦૯
अंतगड ૧૧૬
આકાશીય દેવ ૨૨
आगम ૬૩–૪; –ગ્રંથ ૧૩; –પિટક ૨૬; –સાહિત્ય ૩૧
આચાર ૩૮, ૪૨, ૬૧; –સત્યલક્ષી ૩૯
आचारांगसूत्र ૬૩, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૩૦
આજીવક ૧૮; –પરંપરા ૬૬; –શ્રમણસંઘ ૬૬

આઠ દૃષ્ટિ, મિત્રા આદિ ૮૩; –ની સજ્ઝાય ૧૦૦
આતિથ્ય ધર્મ ૧૬–૭
આત્મતત્ત્વ ૨૪
આત્મદ્રવ્ય ૯૯
आत्मपरीक्षा ૧૨૫
આત્મવાદી દર્શન ૪૩, ૪૮
આત્મા ૪૭–૮, ૭૯; –આદિ અતીન્દ્રિય તત્ત્વ ૯૪
आत्मानंदप्रकाश ૧૧૯
આત્મૌપમ્ય ૨૩
આધ્યાત્મિકતા ૭૨
આધ્યાત્મિક ધર્મ ૯૬
આધ્યાત્મિક માર્ગ ૯૫
આધ્યાત્મિક વાદ ૪૮
આધ્યાત્મિક વિકાસ ૭૭
આધ્યાત્મિક સાધના ૬૭, ૬૯
આનર્ત ૧૧૪
આનંદ ૯૭
આનંદઘન ૬૩, ૧૦૦, ૧૨૯; –નાં પદો ૧૨૯
આનંદપુર ૧૧૯
આન્ધ્ર ૧૧૬
આબુ ૧૦૨
આયતન ૫૭
આર્ય ૨૦–૨, ૨૫; –દેશ ૨૦; –પદ ગુણકર્મસૂચક ૨૨; –વર્ગ ૨૦; –વર્તુળ ૨૧–૩
आर्यसिद्धान्त ૧૦૬
આર્યીકરણ ૧૧૦; –ની પ્રક્રિયા ૨૨
આર્યેતર ૨૧, ૨૩; –પ્રજાઓ ૨૨; –પ્રજાઓનો ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક સંસ્કાર ૨૨; –દાસ, દસ્યુ આદિ ૧૧૦
આલારકાલામ ૧૩૧
આવરણ ૭૯
आवश्यक ૧૦૮; –टीका ૧૦૭; –निर्युक्ति ૧૦૭
આશ્રમ, બ્રહ્મચર્ય આદિ ૭૧
આસક્તિનિવૃત્તિ ૫૭
આસ્તિક ૪૪, ૪૭
આસ્તિક–નાસ્તિક પદ ૪૭; –નું વિવેચન ૪૭
આહુતિ ૨૨; –માંસની ૨૩
ઇચ્છાયોગ ૭૯, ૮૩
ઇતિહાસ ૪૫
ઇન્દુકલા ઝવેરી, ડૉ. ૭૫, ૧૨૦
ઇન્દ્રિય ૬૮, ૮૨; –વૈગુણ્ય ૮૫; –અનુસરણવૃત્તિ ૮૧
इस्टर्न रिलिजियन ॲन्ड वेस्टर्न थौट ૧૨૬
ઈશ્વર ૧૯, ૨૭, ૫૪–૫; –અનાદિ મુક્ત ૯૨; –અનુગ્રહકર્તા ૯૧; –કર્તૃત્વવાદ ૫૪–૫; –કર્તૃત્વ-

વાદનો સમન્વય ૫૪; –કર્મ-નિરપેક્ષ કર્તા ૯૧; –પ્રણિધાન ૬૮; –પ્રણીતત્વવાદ ૧૮; –સાધનામાં અનુગ્રાહક ૯૧; –સ્રષ્ટા–સંહર્તા ૯૧
ઉજ્જયિની ૧૧૬
ઉત્તર–બિહાર ૨૬
ઉત્તર ભારત ૬૫
उत्तराध्ययनसूत्र ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૩૩
ઉદેપુર ૧૦
ઉદ્દકરામપુત્ર ૧૩૧
ઉદ્દ્યોતનસૂરિ ૧૦, ૧૦૫, ૧૦૭
उपदेशपद ૧૦૩, ૧૦૭–૮
ઉપધાનશ્રુત ૧૨૬
उपनिषद ૨૮, ૮૩
ઉપસંપદા ૭૩
ઉમાસ્વાતિ ૬૯
ઋષભ ૫૭; –અવધૂત ૧૨૨; –દેવ ૬૨–૩
ऋषभचरित, ભાગવતગત ૧૨૭; –ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિયગત- ૧૨૮
ઋદ્ધિસાગરજી ૧૩૩
એકતત્ત્વાભ્યાસ ૬૮
એકાગ્રતા, કુશળ ચિત્તની ૭૩
ओघनिर्युक्ति ૧૦૮
ઑલ ઇન્ડિયા ઑરિયેન્ટલ કૉન્ફ-રંસ ૧૦૫
ઑસ્ટ્રિક ૨૧
ઔપનિષદ બ્રહ્મવાદ ૫૮
કચ્છ–ભુજ ૧૦૨
કથા ૩૩; –પદ્ધતિનું સ્વરૂપ અને તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન ૧૨૦
કદાગ્રહ ૩૯
કનિષ્ક ૮૦–૧
કપિલ ૪૭, ૫૬, ૮૯; –દિવ્ય, લોકોત્તર મહામુનિ ૫૬
કબીર ૬૩, ૧૨૯
कबीर वचनावली ૧૨૯
કમલશીલ ૫૦–૨, ૯૮–૯
કરુણા ૬૮, ૭૩
કર્ણાટક ૪, ૫
કર્તૃત્વવાદ ૫૫
કર્મ ૨૪, ૫૪, ૫૬, ૬૭; –નું સ્વરૂપ જૈન પરમ્પરામાં ૫૪; ફલાભિસંધિવાળાં ૮૭
કર્મકાંડ ૪૮
કર્મતત્ત્વ ૫૬
કર્મપ્રકૃતિ ૫૬; –ની તીવ્રતાનો હ્રાસ ૯૩
કર્મયોગ ૬૭–૮, ૭૦
કર્મવાદ ૨૪, ૫૪, ૫૬; –માં ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને મીમાંસક મતનો સમન્વય ૫૩
કલકત્તા યુનિવર્સિટી ૮૧

कल्पसूत्र स्थविरावली ૧૦૪
કલ્યાણવિજયજી ૧૦, ૧૦૮
कहावली ૮, ૯, ૧૪, ૧૬, ૧૦૮;
 –કાર ૧૭
कान्हडदेप्रबंध ૧૧૯
કામ્ય કર્મ ૮૭
કાલકાચાર્ય ૧૧૬
કાલવાદ ૧૩૮
કાલાતીત ૮૦
કાવ્ય ૩૩
काव्यानुशासन ૭, ૧૦૩, ૧૦૮
 ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૯, ૧૪૨
काशिका ૪૭, ૧૨૩
કાશી ૪, ૫; –કોશલ ૨૬
કાશ્મીર ૮૧
કાળ ૩૭, ૯૨–૩
કિરાત ૨૧
કિલ્હૉર્ન ૫, ૧૦૨, ૧૦૬
કુતર્ક ૯૦; –વાદ ૮૭, ૮૯
કુમારપાળ ૧૭
कुमारपालचरित्रसंग्रह ૧૦૪
કુમારિલ ૫૮, ૯૯
કુરુ–પાંચાલ ૨૬
कुवलयमाला ૧૦, ૧૦૫, ૧૦૭,
 ૧૧૯
કુશળમાર્ગ ૭૩
કૂટસ્થનિત્યતા ૯૭
કૃષ્ણ ૨૭, ૧૩૧
કૌમારિલ દર્શન ૪૫
ક્રિયા ૬૧
ક્લેશ ૬૭–૮, ૭૯, ૮૪, ૯૪, ૯૮;
 –મળ ૮૫; –ચક્ર ૮૫
ક્લેશાવરણ ૮૫, ૯૩
ક્ષણિકચિત્તસંતતિ ૯૭
ક્ષણિકત્વ ૫૭
ક્ષણિકવાદ ૫૭
ક્ષયોપશમ ૮૫
ખત્તિયકુંડ ૧૦
ગણધર ૯૪
गणधरवाद ૧૦૩
गणधरसार्धशतक ૯, ૧૦૩
ગંગા ૯
ગંગેશશૈલી ૫૨
ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ ૫૦
ગિરનાર ૧૧૪, ૧૧૬
ગિરિનગર ૨૭–૮, ૩૦, ૩૨
ગિલગિટ ૮૧
गीता ૮૬–૭, ૯૦, ૧૩૬
ગુજરાત ૪, ૬, ૭, ૨૬–૯,
 ૩૨, ૧૦૧, ૧૦૬
गुजरातनुं संस्कृत साहित्य : ए
 विषयनुं थोडुंक रेखादर्शन ६
गुजरातनी कीर्तिगाथा ૧૧૫
गुजरातनी राजधानीओ ૧૦૨, ૧૧૯

ગુજરાતનો सांस्कृतिक इतिहास ૧૧૪, ૧૧૮–૯
ગુજરાત વિદ્યાસભા ૭૫
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૬, ૧૧૧
ગુણ–ચિત્તગત ૬૭
ગુણમતિ ૩૧
ગુણરત્ન ૪૨
ગુણસ્થાન ૮૬; –આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમને સૂચવતી ભૂમિકાઓ ૯૬
ગુરુ ૪૨, ૭૨
ગુરુવર્ગ, માતા–પિતા આદિ ૯૫
ગૃહસ્થધર્મ ૧૬
ગોપેન્દ્ર ૮૦, ૯૩
ગોશાલક ૬૫–૬, ૧૩૦
गौतम बुद्ध ૧૦૯
ઘોષક ૧૨૩
चउपन्नमहापुरिसचरिय ૧૨૮–૩૦
चतुर्विंशतिप्रबन्ध ૧૦૩
ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય ૨૮–૯
ચાતુર્વર્ણ્ય ૨૨
ચારિત્ર ૩૧–૨
ચારિસંજીવનીચાર ૯૫
ચાર્વાક ૪૪; –દર્શન ૪૩, ૪૫–૭; –ભૂતવાદી ૫૩; –મત ૪૬, ૫૪
ચિતોડ ૮, ૯, ૧૨, ૧૫, ૧૦૩
ચિત્ત ૭૩, ૯૩, ૯૭; –तत्त्व ૭૯; –ની શક્તિ ૫૪, ૮૨; –નું સર્વથા વિસર્જન ૯૭; –વૃત્તિ, ક્લિષ્ટ–અક્લિષ્ટ ૯૭
ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ૭૩
ચિત્તવાસના ૫૪
ચિત્રકૂટ ૮, ૧૦૪
ચિત્રાંગદ મૌર્ય ૯, ૧૦૪
ચીની ભાષા ૮૦
चूळदुक्खखंधसुत्त ૧૩૦
ચેતન ૭૯
ચેતનશક્તિ ૫૪
ચેતન સંસ્કાર ૫૪
ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ, આત્મા આદિ ૯૯
ચૈત્યવંદન ૭૦, ૧૦૮
चैत्यवंदनविवरण ૧૧૯
छप्पा, अखाना ૯૫
જગત ૪૩
જગત્કર્તૃત્વવાદ ૫૪
જપ ૬૮
જમ્બૂવિજયજી ૧૧૯
જયપુર ૧૦
जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति ૧૦૮, ૧૨૮
જાબાલિપુર ૩૩, ૧૧૯
જિન ૪૪
જિનદત્તસૂરિ ૧૨, ૧૪–૫

જિનભદ્રગણી ૪, ૧૫, ૩૨
જિનવિજયજી ૧૦–૧, ૧૦૫
જિનેશ્વરસૂરિ ૧૧૯
જીવ ૫૫, ૭૯, ૯૩–૪; –હિંસા ૬૪
જીવન ૪૩; –સાધના ૫૯; –ના બે પ્રવાહ : ભોગ અને યોગ ૮૧
जीवाभिगम ૧૦૮
જેકોબી ૧૦૫–૬
જેસલમેરનો ભંડાર ૧૨૩
જૈન ૯, ૧૮, ૨૯, ૩૧–૩, ૩૯, ૪૨, ૪૪, ૭૬, ૧૧૬, ૧૩૩; –આગમ ૬૩–૪, ૯૩; –આગમની વાચના ૧૧૭; –ચર્યા ૬૩; –દર્શન ૩૨, ૪૫, ૪૭; –દીક્ષા ૧૨–૩; –ધર્મ ૧૧૬–૭, ૧૧૯; –પરંપરા ૧૨, ૨૮, ૩૦, ૩૨–૩, ૪૯–૫૧, ૫૬, ૬૩, ૭૧, ૭૬, ૭૯, ૮૬, ૯૪, ૯૬, ૧૧૬; –પરંપરા અહિંસાપ્રધાન ૭૩; –પરંપરા અહિંસા–સંયમપ્રધાન ૨૮; –પરંપરા નિવૃત્તિલક્ષી ૯૬; –પરિભાષા ૭૧; –પુરાણ ૬૨; –ફિરકાઓ ૪; –ભંડાર ૫, ૫૦; –મત ૪૬; –શાસ્ત્ર ૪૮
जैन सत्यप्रकाश ૪૧
जैन साहित्य संशोधक ૧૦૫
જૈનેતર ૩૩; –પરંપરા ૩૬, ૭૬
જૈમિનીય મીમાંસા ૫૮
જોધપુર
જ્ઞાન ૬૭, ૯૦, ૯૭
જ્ઞાનયોગ ૬૮, ૭૦
જ્ઞાનસંતતિ ૯૯
જ્ઞેયાવરણ ૮૫
જ્યોતિર્ધોમ ૨૭
જ્યોતિષ ૩૩
ટિબેટ ૪૯, ૫૧, ૮૧, ૯૮
ટિબેટન ભાષા ૫૦, ૮૦, ૯૮
ट्राइब्स इन ऋग्वेद ૧૦૯
ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા ૩
ડી. આર. ભાંડારકર, ડૉ. ૧૧૧, ૧૧૪
તક્ષશિલા ૨૬
તટસ્થવૃત્તિ ૫૨
તત્ત્વ ૪૨–૩
તત્ત્વજ્ઞાન ૨૨–૩, ૨૭–૯, ૩૮, ૪૫, ૫૦, ૬૬–૭, ૭૦, ૮૮, ૯૧, ૯૯
તત્ત્વદૃષ્ટિ ૧૦૦

तत्त्वसंग्रह ૪૯–૫૨, ૧૦૯, ૧૨૩, ૧૪૨
तत्त्वसंग्रहपंजिका ૧૨૩
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र ૬૯, ૭૩, ૧૩૨
તથાગત (બુદ્ધ યા સુગત) ૧૯, ૨૯, ૯૦
તપ ૨૪, ૨૮, ૬૦–૨, ૬૫–૮; –આભ્યંતર ૧૩૧; –નાં સ્થૂલ અને બાહ્ય સ્વરૂપમાં જણાતી પાંચ બાબતો ૬૧; –બાહ્ય ૧૩૧
તપશ્ચર્યા ૬૪–૫
તપસ્યા ૧૨૬
તપસ્વી ૬૦–૨, ૧૩૦; –જીવન ૬૪; –માર્ગ ૬૪
તપોમાર્ગ ૬૫, ૬૯
તર્ક ૫૫
તર્કશાસ્ત્ર ૯૦
તાપસ ૬૨–૪, ૧૨૬–૭, ૧૩૦
તામલી તાપસ ૧૨૬
તાંત્રિક ૮૭
તીર્થંકર ૨૭, ૬૨, ૬૫, ૯૪
તુલના ૩૪, ૫૬; –દૃષ્ટિ ૨૦
તૈર્થિક ૪૮
त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र ૧૨૮, ૧૩૦
त्रिंशिका ૭૪
દત્ત ૬૨, ૮૬
દત્ત, નલિનાક્ષ, ડૉ. ૮૧
દર્શન ૧૨, ૧૮, ૨૪, ૩૮–૪૨, ૪૪–૭, ૫૩, ૫૮; –નો ભાવ ૩૭; –વેદવિરોધી ૪૫; –ભેદ ૮૬; –માં અનેકવિધ તારતમ્ય ૮૫
दर्शन अने चिंतन ૧૨૦–૧, ૧૨૩
દર્શન અને યોગ ૩૧; –પરંપરા ૬, ૭, ૨૪, ૨૬, ૩૧–૩, ૩૬; –ની પરંપરાનાં ઉદ્ભવ-સ્થાન ૧૮, ૨૦; –પરંપરાનો ગુજરાત સાથે સંબંધ ૨૬; –ની પરંપરાનો પ્રસાર ૨૬
દર્શનસૂત્ર ૨૬
दशभूमिशास्त्र ૬૯
दशवैकालिकसूत्र ૧૦૮, ૧૧૩, ૧૩૦
दाक्षिण्यचिह्न ૧૦
દાર્શનિક અને યોગ પરંપરા ૧૮, ૩૧
દાર્શનિક પરંપરા ૫૨, ૯૧
દાર્શનિક સાહિત્ય ૧૯
દાસ–દસ્યુ ૨૧, ૧૧૦
દાસગુપ્તા ૧૩૩
દાહોદ ૧૦૨
દિગંબરીય પરંપરા ૧૧૬
દિઙ્નાગ ૪૧

દીક્ષાગુરુ ૧૩
દુર્ગાશંકર ૩, ૬, ૧૧૫, ૧૩૦
દૃષ્ટિ ૮૩
દેવ ૨૨, ૪૨–૪, ૭૨; –પૂજા ૯૫
દેવતા ૪૦
દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ૧૧૭
દેશ ૩૭
દેશવિરતિ ૭૧
દેહદમન ૬૧–૩, ૬૫
દેહવ્યાપાર ૯૭
દૈવ ૯૩
દ્રવિડ પ્રદેશ ૧૧૬
દ્રવ્ય ૫૪
દ્રાવિડ ૨૧–૨
દ્વારકા ૨૭
धम्मपद ૧૩૨
ધરસેન આચાર્ય ૧૧૬
ધર્મ ૧૪–૫, ૧૯, ૨૨, ૩૮–૯; –સકામ અને નિષ્કામ ૧૫; –માતા ૧૩; –પુત્ર ૧૨–૪; –પરંપરા ૨૯, ૭૬; –પરંપરા ભારતીય ૧૮; –પંથ ૩૭; –વ્યાપાર ૭૪; –સંન્યાસ ૮૬; –સામાજિક ૯૫
ધર્મકીર્તિ ૯૯
ધર્મજ્ઞ તથાગત ૧૯
ધર્મત્રાત ૧૨૩
धर्मबिंदु ૯૫, ૧૦૮
ધર્મલાભ ૧૫
ધર્મલિપિ, અશોકની ૨૯
ધર્મશાસ્ત્ર ૧૨
ધર્મશાસન ૩૮; –અશોકનાં ૨૯
ધર્મસંગીતિ ૮૧
धर्मसंग्रह ૪૧
धर्मसंग्रहणी ૪, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૨૨
ધર્મસંપ્રદાય ૩૮, ૬૧
ધર્મસ્થાન, બૌદ્ધ–જૈન ૩૦
ધર્માનંદ કોસંબી ૧૩૦
धवला ૧૧૬
ધાતુ ૫૭
ધારણા ૬૮
धूत अध्ययन ૬૩
धूतंगनिद्देस ૧૨૯
ધૂતાંગ ૬૩
ધ્યાન ૨૮, ૩૨, ૬૫–૭; –પ્રક્રિયા ૬૬; –માર્ગ ૬૫, ૬૯; –યોગ ૬૮
ધ્રુવ, એ. બી. ૬
ધ્રુવાત્મા ૮૭
નકુલીશ–પાશુપત દર્શન ૧૩૮
નગરી ૮
નગ્ન ૬૩; –ત્વ ૬૧, ૬૬

નન્દ ૨૯
नन्दी (सूत्र) ૬૦, ૧૦૮
નય ૩૨
नयचक्र ૩૨, ૧૧૭
નવ્યન્યાય ૫૨
નાગર ૧૧૯; –જ્ઞાતિ ૩૨
नागरी प्रचारिणी पत्रिका ૧૦૪
નાગાર્જુન ૪૧
નાલંદા ૪૯, ૫૧; –વિદ્યાપીઠ ૯૮
નાસ્તિક ૪૭
નિકાય ૩૮, ૫૦
નિયતિ ૯૧–૨
નિરોધ, સબીજ ક્લેશવૃત્તિનો ૯૭
નિર્ગ્રન્થ પરંપરા ૬૬
નિર્બીજ સમાધિ ૯૭
નિર્વાણ તત્ત્વ ૮૮, ૯૦
નિર્વિકલ્પ સમાધિ–મનોવ્યાપારને સર્વથા રૂંધવો ૯૮
નિવૃત્તિધર્મ ૭૩
નિવૃત્તિમાર્ગી પરંપરા ૯૫
નિવૃત્તિ, પ્રકૃતિની ૯૩
निशीथ ૧૧૬
निशीथ : एक अध्ययन ૧૧૬, ૧૧૯
निशीथचूर्णि ૧૧૯
નિષાદ ૨૧
નિષેધભાગીય ૭૪
નિષ્કામ ધર્મ ૧૫
નેગ્રીટો ૨૧
નેપાલ ૫૧, ૮૦
નેમિનાથ ૨૭, ૧૧૬
નૈયાયિક દર્શન ૪૪, ૪૭
નૈરાત્મ્યદર્શન ૧૩૫
ન્યાય ૫૪; –દર્શન ૪૩, ૪૫–૭; –શાસ્ત્ર ૧૦, ૯૦; –વૈશેષિક ૧૮, ૨૭–૮, ૩૦, ૯૭
न्यायद्वात्रिंशिका ૧૨૧
પણિ ૧૧૦
પતંજલિ ૬૮, ૭૩, ૭૯, ૮૬, ૯૭, ૧૦૦
પતંજલિ, મહાભાષ્યકાર ૯
पदार्थसंग्रह ૪૧
पद्मपुराण ૧૩૦
पन्नवणा ૧૦૮
પરદર્શન ૩૭–૮
પરદર્શની ૪૭
પરધર્મ ૩૮
પરપાખંડ ૩૮
પરબ્રહ્મ ૮૯
પરમત ૩૭, ૩૯
પરમતત્ત્વ ૪૪
પરમપુરુષાર્થ ૪૪
परमसंहिता ૧૩૩
પરમાણુ અને જીવબહુત્વવાદ ૬૭; –વાદી ૬૬

પરમાત્મા ૫૫; –પ્રયત્નસિદ્ધ શુદ્ધ આત્મા ૯૨
પરલોક ૪૭, ૫૩
પરવાદી ૩૫, ૪૭
પરવૈરાગ્ય ૮૨–૩
પરાદૃષ્ટિ ૮૩
પરિણામિનિત્યત્વ, આત્માનું ૯૭
પરિવ્રાજક ૬૫, ૧૨૬
પરીક્ષા ૫૦
પરીખ, રસિકલાલ છો. ૭, ૧૦૨, ૧૧૫
પશુપતિ ૨૭
પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશ ૨૬
પશ્ચિમોત્તર ભારત ૮૧
पंचवस्तुटीका १०८
पंचवस्तुविवरण १०७
पंचांग बापुदेव शास्त्रीनुं १०६
પંચાગ્નિ તપ ૬૪, ૧૨૭, ૧૩૦
पंचाशक १०८
पंजिका ५०
પંથ ધર્મ ૨૯
પાટણ ૧૨૩
પાટલીપુત્ર ૨૮
પાણિનિ ૪૭–૮, ૧૨૩
પાતંજલ દર્શન ૮૭
પાતંજલ પરંપરા ૭૪
पातंजल योगदर्शन तथा हारिभद्री योगविंशिका १३३
पातंजल योगसूत्र १३३
पातंजल योगशास्त्र ७८
પાર્શ્વનાથ ૬૪, ૬૯
પાશુપત પરંપરા ૮૦
પાશુપત દર્શન ૮૭
पासनाहचरिय १३०
પાંચરાત્ર ૧૩૩
पिटक ५७, ६९
પિટર્સન ૫, ૧૦૨
પિવંગુઈ બંભપુણી ૮
पिंडनिर्युक्ति १०८
પુણ્યવિજયજી, મુનિશ્રી ૭૫
પુનર્જન્મ ૨૪, ૪૭–૮, ૫૪
પુરાણ ૨૬, ૪૫, ૬૩
પુરાણોમાં ગુજરાત ૧૧૪
પુરાતત્ત્વીય અવશેષ ૨૦
પુરુષ ૯૨–૩
પુરુષકાર ૯૩
પુરુષાર્થ ૧૯
પુરુષાપસદ ૩૯
પુરોહિત ૨૩, ૪૮
પુષ્કર તીર્થ ૧૩૦
પૂજ્યપાદ ૭૫
પૂર્વભારત ૨૬, ૬૫
પૂર્વમીમાંસા ૨૮, ૫૮
પોરવાડ જ્ઞાતિ ૧૭
પૌરાણિક વર્ણન ૬૦

પૌરુષ ૨૪
પ્રકાશાનન્દ ૪
પ્રકૃતિ ૨૨, ૫૬, ૯૩; –પરીક્ષા ૫૬
પ્રકૃતિકારણવાદ ૫૬; –નો સમન્વય ૫૬
પ્રકૃતિ–પુરુષદ્વૈતવાદ ૬૬
પ્રજ્ઞાપારમિતા ૯૯
પ્રતિપત્તિ ૯૫
પ્રતિસ્રોતોવૃત્તિ ૮૧, ૮૫
પ્રત્યવેક્ષણા ૯૯
प्रबंधकोष ૧૦૩
પ્રભાચંદ્ર ૧૦૩
प्रभावकचरित्र ૯, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૭
પ્રભાસપાટણ ૨૭
પ્રમાણ ૪૨; –શાસ્ત્ર ૧૦
प्रमाणमीमांसा ૧૧૪
प्रमाणसमुच्चय ૪૧
પ્રમેય ૪૦, ૪૨
પ્રવૃત્તિ ૭૩; –કુશળ માર્ગમાં ૭૩; –ધર્મ ૭૩
પ્રશસ્તપાદ ૪૧, ૧૧૪
પ્રશાન્તવાહિતા ૮૭
પ્રસાર : દર્શન અને યોગની પરંપરાનો ૨૬
પ્રસ્થાન ૧૨૨
પ્રસ્થાન–ત્રણ ૪૬
प्रस्थानभेद ૪૪, ૪૬, ૧૨૧
પ્રાકૃત ૫, ૩૯; –ભાષા ૧૨, ૨૧, ૨૬, ૩૦–૧, ૩૩, ૭૦
પ્રાકૃતિક આવિર્ભાવ ૨૨
પ્રીતિ ૭૦
बत्रीशीओ बत्रीस, યશોવિજયજીની ૧૦૧
બહિરર્થવાદ ૪૮
બહુમાનવૃત્તિ ૩૪, ૫૩
બંધમોક્ષવાદ ૫૯
બાદરાયણ ૩૯
બાહ્ય તપ ૬૬
બુદ્ધ ૨૦, ૨૭–૮, ૩૦, ૫૭–૮, ૬૫–૬, ૬૯, ૧૩૧; –ની દેશના અધિકારભેદે ૫૭; –ની તપસ્યા ૧૨૬, ૧૩૦
બુદ્ધઘોષ ૬૯
बुद्धचरित–અશ્વઘોષકૃત ૧૩૧
बुद्धचरित–ધર્માનંદ કોસંબીકૃત ૧૩૧
બુદ્ધદેવ ૧૨૩
બુદ્ધિ ૯૦
बुद्धिप्रकाश ૧૧૧
બુદ્ધિપ્રયત્ન ૨૪
બુદ્ધિભેદ ૫૭
બુદ્ધિવાદ ૫૫

બુદ્ધિસાગર જૈન જ્ઞાનમંદિર ૧૩૩
બુદ્ધિસાગરાચાર્ય ૧૧૯
બુહ્‌લર ૫, ૧૦૨
बृहत्कल्प ૧૧૬
बृहदारण्यकोपनिषद ૧૧૨
बोधायन ૧૧૪
बोधिचर्यावतार ૬૯, ૧૧૯
બોધિસત્ત્વ ૯૩, ૯૯
બૌદ્ધ ૯, ૨૯, ૩૯, ૪૪, ૫૪, ૫૭–૮, ૯૭; –દર્શન ૩૧, ૪૫, ૪૭, ૮૭; –ધર્મ ૩૮, ૧૧૯; –નિકાય ૩૮; –પરંપરા ૧૫, ૩૦–૧, ૩૩, ૩૬, ૪૯–૫૧, ૫૭, ૬૩, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૯૩; –ભદંત ૩૮; –મત ૪૬, ૫૪; –મંતવ્યોનો સમન્વય ૫૭; –યોગશાસ્ત્ર ૭૮; –સંસ્કૃતિ ૧૧૪
બ્રહ્મ ૨૩; –વિવિધ ભેદસૃષ્ટિઓનું પ્રભવસ્થાન ૨૩
બ્રહ્મ અને સમ (વ્યાખ્યાન) ૧૧૧
બ્રહ્મગુપ્ત ૬
બ્રહ્મતત્ત્વ ૨૪, ૫૯
બ્રહ્મપુરી ૮–૧૦
બ્રહ્મવાદ ૫૮
બ્રહ્મવાદી ૨૪; –દર્શન ૫૮
ब्रह्मसिद्धांत ૧૦૬
ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्यसहित ૧૧૨
બ્રહ્મા ૨૭
બ્રહ્માદ્વૈત ૫૯, ૧૦૦; –વાદ ૫૮; –વાદનો સમન્વય ૫૮
બ્રાહ્મણ ૯, ૨૩–૪, ૪૮; –પરંપરા ૧૩, ૩૮, ૫૧, ૫૯; –વિદ્યાગુરુ ૧૨; –શ્રમણ પરંપરા ૩૯
બ્રાહ્મણગ્રામ ૧૦
બ્રાહ્મણત્વ જાતિ ૪૮
ભક્તિ ૫૫, ૬૭, ૯૧; –તત્ત્વ ૭૧; –યોગ ૬૭–૮; –તત્ત્વની ઉપયોગિતા ૯૨
ભગવત્પતંજલિ ૮૦
भगवद्गीता ૧૧૨–૩, ૧૩૦
भगवती (सूत्र) ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૦
भगवतीसार ૧૩૦–૩૧
ભગવદ્દત્ત ૮૦
ભટ્ટિ ૪, ૬
ભદ્રેશ્વર ૮૦, ૧૦૮
ભર્તૃહરિ ૮૯
ભવવિરહ ૧૪–૭; –પાછળ ત્રણ સંકેત ૧૪
ભવવિરહસૂરિ ૧૫–૬, ૧૦૮
ભવાભિનંદિતા ૯૩
भागवत ૪૫, ૧૧૨, ૧૨૭–૮; –પરંપરા ૯, ૨૭; –પુરાણ ૬૨

ભાટ્ટ ૪૫; –દર્શન ૪૫
ભારત (વર્ષ) ૨૦, ૨૪–૬, ૪૫, ૧૦૧, ૧૦૬
ભારતીય ચિન્તનધારા ૫૨
ભારતીય જીવન ૬૧
भारतीय तत्त्वविद्या ११४, १३८
ભારતીય ત્યાગપરંપરાઓ ૮૨
ભારતીય દર્શન ૩૨, ૪૦, ૪૨
ભારતીય પરંપરા ૪૯
ભારતીય યોગપરંપરા ૮૮
ભારતીય વાઙ્મય ૬૪
भारतीय विद्या ११९
भारतीय संस्कारो अने तेनुं गुजरातमां अवतरण ३, ६, ११५, १२६
ભાવ કર્મ ૫૪
ભાવના ૯૬; –મૈત્રી આદિ ચાર ૭૩; –સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ૧૮
ભાષાશાસ્ત્ર ૨૦
ભાસ્કરબંધુ ૮૦, ૮૬
ભાસ્કરરાય ૪, ૫
ભિક્ષુ ૧૨૭
ભિન્નમાલ ૬, ૩૨–૩, ૧૦૨, ૧૧૯
ભૂત ૯૨
ભૂતસ્વભાવવાદ ૫૩
ભેદ ૫૯; –પ્રધાન સૃષ્ટિ ૫૯; –સૃષ્ટિ ૨૩
ભોગ ૮૪; –અને યોગ, જીવનના બે પ્રવાહ ૮૧.
ભોગ રસ ૯૨
ભોગાભિમુખ ૮૧, ૮૪
ભો. જે. વિદ્યાભવન ૭૫
ભૌતિક–તત્ત્વ ૫૪; –દ્રવ્ય ૫૪; –પરિસ્થિતિ ૫૪
મગધ ૨૬
મજ્ઝમિઆ શાખા ૧૦૪
मज्झिमनिकाय १२६, १३०–१
મણિલાલ નભુભાઈ ૫
मणिलाल नभुभाई : साहित्य–साधना १०३
મથુરા ૨૬
મધુસૂદન સરસ્વતી ૪૪, ૪૬
मध्यमकवृत्ति १२५
મધ્યમિકા ૮, ૯, ૧૦૪
મધ્યસ્થતા ૩૭, ૩૯; –હરિભદ્રની ૧૦૦
મધ્વ ૨૭
મન ૬૮, ૮૨, ૯૭; –ની એકાગ્રતા ૬૧
मनुस्मृति ८७, ११८, १२३
મનોજય ૮૨
મનોવિલયવાદી ૯૮

મલ્લવાદી ૩૨, ૧૧૭
મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા ૧૧૫
મહાદેવ ૬૦–૨, ૬૪
મહાપુરુષ ૫૫
महाभारत ૨૬, ૪૫, ૬૩, ૮૩, ૮૭, ૯૨, ૧૨૭, ૧૨૯–૩૧
મહામાનવ ૫૫
મહાયાન પરંપરા ૬૯, ૭૩, ૯૩
महावस्तु ૮૧
મહાવીર ૨૭–૮, ૫૭, ૬૩–૬, ૬૯, ૧૨૬
મહાવ્રત ૭૩
महासच्चकसुत्त ૧૨૬, ૧૩૧
महासीहनादसुत्त ૧૩૦
મહાસુખવાદી સિદ્ધાંત ૯૯
महिमनस्तोत्र ૨૭
મહેતા ભરતરામ ભા. ૧૧૫, ૧૧૭
મહેશ ૯૧
મહેશ્વર ૨૭
મળ–રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ ૮૨, ૯૭
મંત્રોચ્ચાર ૨૩
માઘ ૬
માતા–પિતા ૭૨
માધવ સરસ્વતી ૪૧, ૪૬
માધવાચાર્ય ૪૧
માનવ ચિત્ત ૩૭
માનવજાતિ ૨૦
માનવજાતિશાસ્ત્ર ૨૦
માનવધર્મ ૨૯, ૩૦
मानवधर्मसार ૧૧૮
માનવવંશવિદ્યા ૨૦
માનસિક કલ્પના ૯૭
માનસિક વ્યાપાર ૯૭
માર્શલ ૧૧૪
માલવા ૧૧૬
માહણકુંડ ૧૦
મિથ્યાદૃષ્ટિ ૪૮
મિથ્યાભિનિવેશ ૩૯, ૮૭, ૯૦
મિશ્રણ–રક્તનું ૨૧; –સાંસ્કૃતિક ૧; –નાં અનેક પાસાં ભાષા, રક્તસંબંધ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ ૨૧
મીમાંસક ૧૮, ૫૪; –દર્શન ૪૭, ૫૮
મુક્ત દશા ૯૭
મુક્તિ ૪૨, ૯૩; –દશામાં વિશુદ્ધ ક્ષણિક જ્ઞાનસંતતિનું અસ્તિત્વ ૯૯
મુખર્જી, રાધાકુમુદ ૧૧૬
મુનિચન્દ્રસૂરિ ૧૦૩
મુંડકેવલી ૯૪
મુંડત્વ ૬૧
મુંબઈ યુનિવર્સિટી ૩
મૂર્તિ ૨૩; –પૂજા ૨૨

મેવાડ ૧૭
મૈત્રી ૬૮, ૭૩
મૈત્રક રાજા ૩૦
મોક્ષ ૧૫–૬, ૭૧; –તત્ત્વ ૭૪; –ધર્મ ૧૫
મોક્ષાભિમુખતા ૯૩
મોહ ૮૫
મોંગોલ ૨૧
મૌર્યયુગ ૨૬
મૌર્યશાસન ૧૧૬
મૌંજ્ય ૬૪
મ્લેચ્છ ૩૯, ૪૪
યજન ૨૨–૩
યજ્ઞવિધિ ૨૨–૩
યદુવંશી, ડૉ. ૧૨૬
યદચ્છા ૯૨; –વાદ ૧૩૮
યમ ૮૬
યમ–નિયમ ૬૮
યશોવિજયજી ૪, ૫૨, ૭૪, ૧૦૦, ૧૩૩
યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા ૪૧
યાકિની ૧૨; –મહત્તરા ૧૩–૪, ૧૦૭; –મહત્તરાસૂનુ ૧૨, ૧૪
યાકોબી ૫, ૧૦–૧
યાદવ ૨૭
યોગ ૨૪, ૨૮–૯, ૩૨, ૫૯, ૬૦, ૭૨–૩, ૮૧, ૮૪, ૧૩૧; –ચર્યા ૬૧; –ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ૯૭; –તત્ત્વ ૭૫, ૭૭, ૭૯, ૮૪; –ના બે અંશ, નિષેધભાગીય અને વિધિભાગીય ૭૩; –નું લક્ષણ, ત્રણ દૃષ્ટિઓથી ૭૩; –નો અર્થ જોડવું ૧૩૩; –પરંપરા ૨૩, ૨૮, ૬૦, ૭૭, ૯૧; –પ્રક્રિયા સાંખ્યાવલંબી ૬૯; –પ્રથા સાંખ્યાવલંબી ૬૯; –માર્ગ ૭૦; –માર્ગની વિવિધ પ્રણાલીઓ ૯૮; –વિકાસ ૨૪; –સાહિત્ય ૬૦, ૬૫, ૭૬
યોગ ગ્રંથ ૭૦
યોગજ્ઞ ૭૮, ૯૮
યોગદૃષ્ટિ ૮૪
योगदृष्टिसमुच्चय ૭૬–૯, ૮૩, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૩૨, ૧૩૪–૭
योगबिंदु ૭૬–૯, ૯૧–૨, ૯૫–૬, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૨–૩, ૧૦૮, ૧૩૩–૫, ૧૩૮–૪૨
યોગભૂમિ ૭૯
योगवासिष्ठ ૧૦૦, ૧૦૪

योगवासिष्ठसार ૧૩૬
योगविंशिका ૭૦–૧, ૭૪, ૧૩૨–૩
योगशतक ૭૦–૧, ૭૩, ૭૫, ૧૨૦, ૧૩૨–૩
योगशास्त्र ૬૮–૯, ૭૭, ૮૧; –પાતંજલ ૬૮–૯
યોગસંન્યાસ ૮૬
યોગસાધના ૯૧
योगसूत्र ૭૩, ૧૦૦, ૧૩૧–૨
યોગસેન ૧૨૩
યોગાચાર પરંપરા ૯૯
યોગાચાર્ય ૮૧, ૮૬; –સાંખ્ય-યોગ વગેરે પરંપરાઓના ૭૯
યોગાભિમુખતા ૮૧, ૯૩
યોગાંગ ૮૬
યોગી ૬૦
યોગ્યતાભેદ ૮૫
રક્તમિશ્રણ ૨૧–૨
રતલામ ૧૦૨
રથનેમિ ૧૧૬
રાગ ૮૨; –દ્વેષ ૮૪
રાજશેખર ૪૧–૨, ૪૪, ૪૬–૭, ૧૦૩
રાજસ્થાન ૨૬, ૧૧૬
રાધાકૃષ્ણન, ડૉ. ૧૦૯
રામાનુજ ૪૬
रामायण ૨૬, ૧૨૭
રાહુલ સાંકૃત્યાયન ૧૧૪
રુદ્ર ૨૭, ૩૦
રુદ્રદામા ૨૯, ૩૦, ૧૧૮; –નો શિલાલેખ ૧૧૫, ૧૧૮
रेस मूवमेंट ॲन्ड प्रिहिस्टोरिक कल्चर ૧૧૦
ललितविस्तर ૮૧
ललितविस्तरा ૧૦૮
ललितासहस्रनाम ૪, ૧૦૨
લલ્લિગ ૧૬–૭
लाघवदृष्टि ૫૩
લાઘવબુદ્ધિ ૫૨
લિંગ ૪૨
લોક ૪૪; –જીવન ૬૦; –ધર્મ ૭૨; –પંક્તિ ૧૦૪, –સંજ્ઞા ૯૪
लोकतत्त्वनिर्णय ૧૦૩, ૧૩૪
લોકોત્તર ધર્મ ૭૨, ૯૬
લોયમેન ૫
લૌકિક કર્તવ્ય ૯૬
લૌકિક ધર્મ ૭૨
વજ્રયાન શાખા ૯૯
વજ્રયાની ૫૦
વડનગર ૩૨
વલભી ૬, ૩૦–૨, ૧૧૭; -વિદ્યા-કેન્દ્ર ૧૧૯
वसुदेवहिंडी ૧૨૮–૯

વસુબંધુ ૭૪
વસુમિત્ર ૧૨૩
વસ્તુપાલ ૧૦૨
વાડી પાર્શ્વનાથનો ભંડાર ૧૨૩
વાણિજ ગામ ૧૦
વાદ ૧૯; –ગ્રંથ ૯૪
वादद्वात्रिंशिका ૧૨૦
વાનપ્રસ્થ ૧૨૭
वास्तुराजवल्लभ ૧૦૪
વિજ્ઞાન ૨૦, ૭૪
વિકલ્પનનિવૃત્તિ ૯૮
વિકલ્પનાનો નિષેધ ૯૯
વિકાસક્રમ, શુદ્ધિનો ૭૯
विग्रहव्यावर्तनी ૧૨૬
વિજયેન્દ્રસૂરિ ૧૧૫
વિજ્ઞાનવાદ ૫૭, ૯૯; –વાદી ૫૦, ૫૭, ૯૯, ૧૦૦
વિદ્યા, સંસ્કૃતપ્રધાન ૧૨; –સ્થાન ૩૦
વિદેહમુક્તિ ૯૭
વિધિ–નિષેધ ૫૫
વિધિભાગીય ૭૪
વિન્ટર્નિત્સ ૫
વિન્ધ્યાદ્રિ ૧૦૨
વિવેકજન્ય જ્ઞાન ૬૮
વિશ્વસર્જનનાં કારણ–સ્વભાવ, નિયતિ આદિ ૯૨
विंशतिविंशिका ૧૦
विंशिका ૭૪
વિષ્ણુ ૪૫
विशुद्धिमार्ग ६९
વિશેષનિરપેક્ષ સામાન્યદૃષ્ટિ ૫૯
વિશેષ સર્વજ્ઞત્વ ૯૯
विशेषावश्यकभाष्य ૩૨
વિશ્વવિદ્યાલય ૭
વિસભાગ પરિક્ષય ૮૭
विसुद्धिमग्ग ૧૨૯
વીર ૪૭
वीरस्तुति ૪૦
वीरनिर्वाण संवत और जैन काल- गणना ૧૧૯
वीरस्तुति द्वात्रिंशिका ૧૨૦
વીરભદ્ર ૧૫
વીતરાગ ૯૨; –ધ્યાન ૬૮; –ની અનન્ય ભક્તિ ૯૨
વૃત્તિસંક્ષય ૯૬–૭
વેદ ૨૦, ૪૫, ૪૮; –બાહ્ય ૪૪; –રક્ષા ૪૬; –વાદી ૪૮
વેદાન્ત ૪૫, ૬૭
वेदिक एज ૧૦૯
વેદ્યસંવેદ્ય ૫૬ ૮૪
વેષ ૪૨
વૈદિક–આર્ય ૨૧; –કર્મ ૪૮; –દર્શન ૪૪, ૪૬; –પરંપરા ૯, ૨૮, ૩૦–૧, ૩૩, ૩૬,

૪૯, ૫૦; –યજ્ઞ ૪૮; –વાઙ્મય ૨૧, ૨૬; –વિદ્યા ૪૪
વૈભાષિક ૫૦
વૈરાગ્ય ૮૨
વૈશાલી ૧૦
વૈશેષિક ૫૪; –દર્શન ૪૩–૫, ૪૭
વૈષ્ણવ ૨૯; –પરંપરા ૨૭–૮; –ભાગવત, ભક્તિપ્રધાન પરંપરા ૨૮
વ્યાકરણ ૧૨, ૩૦
વ્યાસ ૪૫
શક ૩૦; –યુગ ૨૯; –શાહી ૧૧૬
શક્તિ ૨૨
શરણાગતિ ૫૫
શલાતુર ૨૬
શંકર ભટ્ટ ૯
શંકરાચાર્ય ૪૧, ૫૮
શંબૂક તાપસ ૧૨૭
શાન્તરક્ષિત ૪૯–૫૪, ૫૬–૮, ૯૯
શાન્તિદેવ ૪, ૩૧, ૪૧
શાન્તિપર્વ ૧૩૧, ૧૩૮
શાસ્ત્ર ૧૮, ૪૭–૮, ૫૫–૬; –યોગ ૭૯, ૮૩; –શ્રવણ ૮૪
शास्त्रवार्तासमुच्चय ૩૭, ૪૯, ૫૧–૨, ૫૮, ૧૦૮, ૧૨૨–૬, ૧૩૮–૯; –ની તત્ત્વસંગ્રહ સાથે તુલના ૪૯
શાંકર અદ્વૈત ૪૬
शिक्षासमुच्चय ૪૧, ૧૧૯
શિબિ જનપદ ૮
શિવ ૨૭, ૩૦; –વર્મ ૮૭
શિવ તાપસ ૧૨૬
શિલાપટ્ટ ૩૯
શીલ ૬૯
શુમ્બિંગ ૫
શુભગુપ્ત ૧૨૩
શૂન્યવાદ ૫૦, ૫૭, ૮૧, ૯૯; –વાદી ૫૭
શૈવ ૨૯; –દર્શન ૮૭, ૧૩૮; –ધર્મ ૧૨૬; –ધામ ૨૭; –પરંપરા ૨૭–૮, ૮૦; –પાશુપત પરંપરા ૭૬, ૭૯; –ભાગવત, તપપ્રધાન પરંપરા ૨૮
शैवधर्मनो संक्षिप्त इतिहास ૧૧૪
शैवधर्म ૧૨૬
શૈવાગમ ૪૫
શ્મશાન ૬૧
શ્રદ્ધા ૨૦; –મોક્ષ પ્રત્યેની ૭૧

શ્રમણ ૬૫; –દીક્ષા ૩૯; –પરંપરા ૧૩, ૫૮–૯
શ્રીમાલ ૧૦૨
શ્રુતિ ૪૫
શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૯૨
શ્વેતાંબર ૪
षड्दर्शनसमुच्चय ૩૭, ૪૦–૨, ૪૬–૭, ૫૮, ૧૦૨–૩, ૧૨૧, ૧૨૩; –રાજશેખરકૃત ૪૧–૨
षोडशक ૭૬, ૧૦૮
સકામ ધર્મ ૧૫
સત્ત્વ ૯૪
સત્ય ૩૭, ૯૪; –જિજ્ઞાસુ ૩૭; –દર્શન ૩૭, ૩૯; –લક્ષી આચાર ૩૯
સદાશિવ ૮૯
सन्मतितर्क ૧૩૮
સમ ૨૩; –દૃષ્ટિ ૫૮; –ભાવ ૫૯; –વાદી ૨૪; –વૃત્તિ ૨૪
सम आस्पेक्ट्स ओफ एन्श्यन्ट इंडियन कल्चर ૧૧૧, ૧૧૪
સમતા ૫૯, ૯૬
સમત્વ ૨૪, ૩૪, ૩૯, ૫૩, ૭૦; –કેન્દ્ર ૮૪–૫; –દૃષ્ટિ ૪૮, ૫૬
સમન ૨૪
समराइच्चकहा ૧૦૨, ૧૦૫
સમંતભદ્ર ૧૨૩
સમ્પ્રદાય ૩૮, ૬૭; –ભેદ ૩૯
સમાધિ ૬૩, ૬૬, ૬૮–૯, ૧૩૩; –માર્ગ ૬૯; –શાસ્ત્ર, બૌદ્ધ ૬૯
समाधिराज ૬૯, ૮૦–૧, ૧૩૩, ૧૩૫
समाधिशतक ૭૫
સમ્પ્રતિ ૧૧૬
સમ્યક્ પ્રત્યવેક્ષણા ૯૯
સમ્યગ્દૃષ્ટિ ૯૩
સર્વજ્ઞ ૧૯, ૨૦, ૮૮, ૧૦૦; –નો ઉપદેશ અધિકારીભેદે ભિન્ન ૮૯; –નો પ્રતિક્ષેપ ૮૯; –વાદી ૮૮; –વિશેષ ૮૮; –પ્રણીતત્વવાદ ૧૮; –ત્વ ૯૯; –ત્વનું સ્વરૂપ ૮૮; –ત્વનું સ્વરૂપ જૈન દૃષ્ટિએ ૯૯
सर्वदर्शनकौमुदी ૪૧, ૪૬, ૧૨૨
सर्वदर्शनसंग्रह ૪૧, ૪૪, ૪૬, ૧૩૮
સર્વદેવનમસ્કાર ૯૫
સર્વધર્મસમન્વય ૯૬
સર્વવિરતિ ૭૧
સર્વસમન્વયવાદ ૨૪
સર્વસંન્યાસ ૮૬
सर्वसिद्धान्तप्रवेशक ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૭

सर्वसिद्धांतसंग्रह ४१, ४४-६, १२१-२
સંકલ્પ, એક અક્ષોભ્ય બળ ૯૪
સંક્લેશ ૫૯
સંઘભદ્ર ૧૨૩
સંન્યાસ ૮૬-૭
સંપ્રજ્ઞાત ૯૬-૭; –અસંપ્રજ્ઞાત ભૂમિકાઓની સાથે અધ્યાત્મ આદિ પાંચ ભૂમિકાઓની તુલના ૯૭
સંબોધ પ્રજ્ઞા ૯૮
संबोधप्रकरण ૧૦૮
સંયમ ૨૪, ૬૮
સંવર ૬૬-૭, ૬૯
સંવેદ્યપદ ૮૪
संसारदावानल स्तुति ૧૦૮
સંસ્કૃત ૫, ૨૧, ૨૬, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૫૦
સંસ્કૃતીકરણ ૨૨
સાતપુડા ૧૦૨
સાધક ૬૬-૭, ૮૨, ૮૪, ૯૧
સાધના ૨૩, ૬૨-૩, ૬૯; –માર્ગ, જૈન તત્ત્વાવલંબી ૬૯
સાધુધર્મ ૧૬
સાત્વત ૨૭
સામગ્રીકારણવાદ ૯૨
સામર્થ્યયોગ ૭૯, ૮૩
साम्प्रदायिकता अने तेना पुरावाओनुं दिग्दर्शन १२०
સામાજિક ધર્મ ૯૫
સામાન્ય દૃષ્ટિ ૫૯
સામાન્ય સર્વજ્ઞત્વ ૯૯
સાયણ માધવાચાર્ય ૪૬
સારનાથ ૧૧૯
સાહિત્ય ૧૨
સાંખ્ય ૨૮, ૯૩, ૯૭; –દર્શન ૪૭; –મત ૪૫, ૫૬; –પરંપરા ૨૭; –યોગ પરંપરા ૭૬, ૭૯; –પરિવ્રાજક ૬૬
सांख्ययोगदर्शन–भास्वती ૧૩૧
સાંખ્યયોગાચાર્ય ૮૦
સાંસ્કૃતિક મિશ્રણ ૨૧
સિદ્ધરાજ ૧૭
સિદ્ધસેન દિવાકર ૪૦, ૯૨
સિદ્ધાત્મા ૯૦
सिन्थेसिस ऑफ योग ૮૩
सिन्धुप्रदेश ૨૭
સિન્ધુસંસ્કૃતિ ૨૫, ૬૦
સિંહગણી ક્ષમાશ્રમણ ૪, ૩૨
सीमंधरजिनस्तवन–સાડા ત્રણસો ગાથાનું ૧૩૩
સુખ–દુઃખ ૫૩

સુખલાલજી ૧૧૮, ૧૨૦
સુગત ૧૯, ૮૯
સુદર્શન તળાવ ૨૮
સુનીતિકુમાર ચેટર્જી ૧૧૦-૧, ૧૧૪
સુમતિગણી ૯, ૧૦૩
સુરત ૪
સુરાષ્ટ્ર ૧૦૨
સુવાલી ૫, ૧૦૨
સૂત્રગ્રંથ ૩૯
सूत्रसमुच्चय ૪૧, ૧૧૯
सूत्रसिद्धांत ૧૦૬
सूत्रकृतांग ૧૧૩
સૃષ્ટિ ૫૯; -પ્રક્રિયા, પ્રશસ્તપાદ-ભાષ્યગત ૧૧૪
સોપારા ૧૦૨
સૌત્રાન્તિક ૫૦
सौभाग्यभास्कर ૪
સૌરાષ્ટ્ર ૨૬, ૨૯-૩૨, ૧૧૫-૭
સ્કંધ ૫૭
સ્તવન ૨૨
સ્થવિરવાદી પરંપરા ૬૯
સ્થિરમતિ ૩૧
સ્મૃતિ ૪૫, ૯૮
સ્વર્ગ ૧૫
સ્વર્ગીય દેવ ૨૨
સ્વધર્મ ૩૮
સ્વપાખંડ ૩૮
સ્વભાવ ૯૨-૩; -વાદ ૧૩૮
स्वयंभूस्तोत्र ૧૧૪, ૧૨૮, ૧૩૧
સ્વાધ્યાય ૬૮
हडप्पा अने मोहेंजो दडो ૧૨૬
હરિ ૪૫
હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ૧૧૮, ૧૨૬
હરિભદ્ર ૪-૭, ૯-૧૮, ૩૩-૬, ૩૯-૪૪, ૪૭-૯, ૫૧-૮, ૬૯, ૭૦, ૭૨-૪, ૭૬, ૮૭-૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૨૨, ૧૩૫; -જન્મસ્થાન ૮; -નું દર્શન અને યોગ પરંપરાના વિકાસમાં સ્થાન ૩૩; -ની તુલનાદૃષ્ટિ ૩૪; -ની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિમાં રહેલા પાંચ ગુણ ૩૪; -દાર્શનિક પરંપરામાં દાખલ કરેલ નવીન દૃષ્ટિ ૩૭; -ના દર્શન અને યોગ પરંપરાના ગ્રન્થ ૩૩; -નો અંતર સાંધવાનો કીમિયો ૩૫; -ની સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી ભેટ ૩૫; -ની બહુમાનવૃત્તિ ૩૪; -ના

માતા–પિતા ૯; –નો વિદ્યા-
ભ્યાસ ૧૧; –નો સમય ૧૦;
–નો સમભાવ ૩૪
હરિહર ભટ્ટ ૧૧, ૧૦૫
હર્મન જૅકોબી ૧૦૨
हिन्दु सभ्यता १२६
હિરણ્યગર્ભ ૬૮–૯, ૧૩૧; –યોગ
૬૮
हिस्ट्री ऑफ इन्डियन फिलोसोफी
१३३
હિંદ ૨૦
હિંસાનિવૃત્તિ ૭૩
હેમચંદ્ર ૪, ૧૭, ૧૪૨
हेमचंद्रसूरिप्रबंध १०८
હ્યુએનત્સંગ ૩૧–૨
હોશંગ, ચીની ભિક્ષુ ૯૮–૯

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૨૬	નક્કે	નક્કી
૧૫	૫	ભવવિરહમોક્ષ	ભવવિરહ–મોક્ષ
૫૪	૭	દ્રવ્યરૂપે	દ્રવ્યકર્મરૂપે
૯૦	૧૧	દાર્શાનિક	દાર્શનિક